

ANADOLU SİYASİ TARİHİNDE Denge ve Denetleme Tartışmaları

Hitit, Bizans ve Osmanlı Devletlerinde İktidarın Kısıtlanması,
Yönetimsel Gelenekler ve Toplum-Devlet İlişkileri

DENGE VE DENETLEME AĞI

BİRARADA.ORG

Geçmişi renklerle, imgelerle ve kompozisyonlarla resmetmek benim için eğlenceli olmasının ötesinde düşünsel bir çaba. Bu kitabın kapağındaki resimle gücün sınırlanması, denge ve denetlenmesiyle bir ilişkisini kurabilir miyim bilmiyorum. Belki de "dağlı eşkıyası" tarafından yenilgiye uğratılmış bir Osmanlı paşasının Travnik'e dönüşünü canlandırdığım bu resimde, iktidarı sınırlayan kodların aslında tarihî anlatıları tersten okumayla tespit edilebileceği fikri saklı. Hikâyeyi, ağaçtan sallanan ve yeniçerileri baş aşağı gören çocuğun gözünden anlatmak gibi.

Ali Yayıoğlu

ANADOLU SİYASİ TARİHİNDE

Denge ve Denetleme

Tartışmaları

Hitit, Bizans ve Osmanlı Devletlerinde İktidarın Kısıtlanması,
Yönetimsel Gelenekler ve Toplum-Devlet İlişkileri

DENGE VE DENETLEME AĞI

BIRARADA.ORG

Anadolu Siyasi Tarihinde Denge ve Denetleme Tartışmaları: Hitit, Bizans ve Osmanlı Devletlerinde İktidarın Kısıtlanması, Yönetimsel Gelenekler ve Toplum-Devlet İlişkileri

Eylül, 2020

Araştırma Tasarımı ve Koordinasyonu
Mahir Kalaylıoğlu & Onur Kalkan

Yazar
Onur Kalkan

Tasarım
Kurtuluş Karaşın

Baskı
PlanB Matbaa

Kapak Görseli
Ali Yayıcıoğlu

Katkı Verenler

Danışma Kurulu: Şahin Tekgündüz, Sevna Somuncuoğlu, Rana Arıbaş, Ramazan Turgut, Engin Cihangir, Furkan Soydan, Yüksel Serdar Oğuz ve DDA Direktörü Hayriye Ataş

**DENGE VE
DENETLEME AĞI**

İPM | IPC

İSTANBUL POLİTİKALAR MERKEZİ
SABANCI UNİVERSİTESİ
İSTANBUL POLICY CENTER
SABANCI UNIVERSITY

 Sida

Bu çalışma, İsveç Büyükelçiliği, Ankara ve İsveç Uluslararası Kalkınma İşbirliği Ajansı desteği ile Denge ve Denetleme Ağı tarafından yayımlanmıştır. Çalışmanın içeriği, İsveç Büyükelçiliği ve Sida'nın kurumsal görüşlerini yansıtmamaktadır.

İÇİNDEKİLER

Katılımcı Listesi	4
Önsöz	6
Giriş: Çalışmanın Çerçevesi	9
1. Denge ve Denetleme.....	10
2. Çalışmaya Dair Bilgi ve Tartışmalar.....	12
3. Raporların İçerikleri ve İçeriklere Dair Notlar.....	15
Birinci Bölüm: Antik Çağ'da Anadolu ve Hititler	16
A. Hititler.....	19
B. Hititlerde Denge ve Denetleme Tartışmaları.....	42
İkinci Bölüm: Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu	64
A. Batı Roma ve Hellen'in Denge Denetleme Mirası.....	69
B. Bizans'ta Denge ve Denetleme Tartışmaları.....	75
Üçüncü Bölüm: Osmanlı İmparatorluğu	96
A. Orta Asya.....	104
B. Orta Doğu.....	112
C. İslam.....	120
D. Osmanlı İmparatorluğu'nda Denge ve Denetleme Tartışmaları.....	133
E. Tarihten Çıkarımlar ve Güncel Tartışmalar.....	163
Kaynaklar ve Okuma Önerileri	174

KATILIMCI LİSTESİ

(Dönemlere göre, alfabetik sıra ile)

Hititoloji, Hitit Tarihi ve Arkeoloji

Rapor Görüşmeleri

Prof. Dr. Ahmet Ünal	(Ankara Üniversitesi – Hititoloji Bölümü; Münih Üniversitesi-Asuryoloji ve Hititoloji Bölümü. Emekli)
Prof. Dr. Aygül Süel	(Hitit Üniversitesi – Arkeoloji Bölümü)
Prof. Dr. Andreas Schachner	(Alman Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul – Arkeoloji)
Prof. Dr. Esmâ Reyhan	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi – Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi)
Prof. Dr. Fikri Kulakoğlu	(Ankara Üniversitesi – Arkeoloji Bölümü)
Doç. Dr. Meltem-Doğan Alparıslan	(İstanbul Üniversitesi – Hititoloji Bölümü)
Doç. Dr. Metin Alparıslan	(İstanbul Üniversitesi – Hititoloji Bölümü)
Dr. Tayfun Bilgin	(Ypsilanti, Michigan, USA)
Prof. Dr. Tunç Sipahi	(Ankara Üniversitesi – Arkeoloji Bölümü)

Klasik Dönem ve Antik Çağ, Antik Yunan ve Latin Dili, Roma Hukuku, Roma Tarihi, Bizans Tarihi

Rapor Görüşmeleri

Doç. Dr. Eşref Küçük	(Hacettepe Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Roma Hukuku Anabilim Dalı)
Prof. Dr. Halide Gökçe Türkoğlu	(Yaşar Üniversitesi, Hukuk Fakültesi - Roma Hukuku ve Hukuk Tarihi Anabilim Dallarını Başkanı)
Prof. Dr. John Haldon	(Princeton Üniversitesi – Tarih Bölümü)
Prof. Dr. Levent Kayapınar	(Ankara Üniversitesi – Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü)
Prof. Dr. Nadi Günel	(Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Roma Hukuku Anabilim Dalı Başkanı)
Radi Dikici	(Bağımsız Tarihçi)
Prof. Dr. Bülent İplikçioğlu	(Ankara Üniversitesi – Yunan Dili ve Edebiyatı)
Prof. Dr. Turhan Kaçar	(İstanbul Medeniyet Üniversitesi – Tarih Bölümü)

Orta Asya Tarihi, Hukuk Sosyolojisi, İslam Tarihi ve Siyasi Düşüncesi, Osmanlı Tarihi, Türkiye Tarihi

Rapor Görüşmeleri

Doç. Dr. Ali Yaycıoğlu	(Stanford Üniversitesi – Tarih Bölümü)
Prof. Dr. Baki Tezcan	(Kaliforniya Üniversitesi, Davis Kampüsü – Tarih Bölümü)
Dr. Canay Şahin	(Bağımsız Tarihçi)
Prof. Dr. Edhem Eldem	(Boğaziçi Üniversitesi – Tarih Bölümü)
Erdoğan Aydın	(Bağımsız Tarihçi)
Doç. Dr. Erdoğan Yıldırım	(ODTÜ – Sosyoloji Bölümü)
Dr. Evrim Binbaş	(Bonn Üniversitesi – Orta Doğu ve Asya Çalışmaları Enstitüsü)
Prof. Dr. Huricihan İslamoğlu	(Boğaziçi Üniversitesi – Tarih Bölümü)
Dr. Oktay Özel	(Bilkent Üniversitesi – Tarih Bölümü, emekli)

Diğer katkılar ve tavsiyeler:

Kudret Emiroğlu	(Bağımsız Tarihçi)
Arş. Gör. Hıdır Nezih Bamyacı	(Uludağ Üniversitesi – Tarih Bölümü)
Prof. Dr. Suavi Aydın	(Hacettepe Üniversitesi – Toplum ve İletişim Anabilim Dalı Başkanı)
Mehmet Süha Ünsal	(Bağımsız Tarihçi)
Dr. Sümeyye Hoşgör	(Bağımsız Tarihçi)

Çalışmamıza katkıda bulunan ve ele aldığımız dönemlere dair yaptıkları değerlendirmelerle öğrenme ve araştırmayı yürütme sürecimizi teşvik eden tüm hocalarımıza teşekkür ederiz. Prof. Dr. Tunç Sipahi'ye Hitit dönemine ilişkin geribildirimlerinden dolayı, Arş. Gör. Hıdır Nezih Bamyacı'ya Bizans dönemine yaptığı katkıdan ötürü ve Dr. Oktay Özel hocamıza da hem araştırmanın bütün süreçlerine yayılan yardımları hem de raporun son bölümünü oluşturan Osmanlı dönemine dair geribildirim ve katkıları için ayrıca teşekkür ederiz.

ÖNSÖZ

Denge ve Denetleme Sistemi (DDS), bir ülkenin demokrasisinin, ekonomisinin, toplumsal güven ve istikrarının, birlikte yaşama kültürünün ve devlet-toplum/birey ilişkilerinin, hukuksal ve siyasi boyutlarda devlet iktidarının bireysel/grupsal haklar ve özgürlüklerin korunması temelinde sınırlandırılmasının ne derecede olduğunun ve kalitesinin ölçümünde kullandığımız en önemli kıstaslardan biridir.

Günümüzde DDS kavramı, sadece “yürütme, yasama ve yargı aygıtları arasında kuvvetler ayrımı”nın varlığını sürdürdüğü siyasal referans olmanın ve “yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı ilkesi” temelinde gelişen hukuksal kullanımının ötesinde, daha geniş bir perspektifle ele alınabilmektedir. Geniş bir perspektif açısından bakıldığında zaman, denge denetleme sistemi, devleti oluşturan yasama, yürütme ve yargı erklerine ilaveten; yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları, medya ve elbette bireylerin de dâhil olduğu bir dizi toplumsal ve siyasal aktörün sahip oldukları görev ve sorumlulukları çerçevesinde siyasi gücü dengeleme ve denetlemelerine işaret etmektedir. Bu anlamda da, DDS, farklı bireyler, gruplar, kimlikler arasında gelişecek ve bu katmanların devletle ilişkisini düzenleyecek “eşit vatandaşlık” anlayışının varlığını ve uygulamaya sokulmasını; yerel yönetimlerin ve kurumların güçlenmesini, ülke yönetimine katılımını ve merkezi hükümetle kapsayıcılık ve karşılıklı yarara dayalı ilişkiye girmelerini tanımlayan “adem-i merkezîyetçilik” ya da “yeni yerellik” kavramını betimlemektedir. Denge ve Denetleme, ikisi yatay, “kuvvetler ayrılığı” ve “yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı”; ikisi de dikey, “eşit vatandaşlık” ve “adem-i merkezîyetçilik” ilkelerini içinde barındıran bir kavramdır. DDS’ye, bu yatay ve dikey boyutların başta yönetenler olmak üzere, tüm kurumlar ve bireyler düzeyinde “uygulamaya sokulması” ve “içselleştirilmesi”ni gerekli kılmaktadır. DDS’nin güçlülüğü ya da zayıflığı, bu boyutların uygulamaya sokulması ve içselleştirilmesi derecesiyle ölçülebilmektedir.

Örneğin; yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, merkezi idarenin gücünün dengelenmesine, vatandaşların vergilerinin karşılığı olan hizmeti en etkin ve hızlı şekilde alabilmelerinde merkeze olan bağımlılığın azaltılmasına ve yerelin barındırdığı çeşitlilik ile ihtiyaçların yerel karar alma süreçlerine yansımaya katkı sağlayacaktır. Tüm bunlar bir bütün olarak yönetim sisteminin temsil kapasitesini de genişletecek ve işlerliğini güçlendirecektir. Sivil toplum ise, denge denetleme açısından, toplumdaki çeşitli talep ve politika önerilerinin aşağıdan yukarıya doğru oluşturulması veya farklı toplumsal kesimlerin hâlihazırdaki beklenti ve taleplerinin politika önerileri yoluyla yönetime iletilmesi/taşınması anlamına gelmektedir. Bu iki örneğin işaret ettiği üzere, modern demokrasinin vaatleri kapsamında yer alan özgürlük, eşitlik, şeffaflık, katılım, çoğulculuk gibi ilkeleri destekleyecek birçok hukuki ve siyasal mekanizma, denge denetleme içerisinde düşünülebilmektedir.

Bu değerlendirmenin de işaret ettiği üzere, denge denetleme sisteminin gelişmesi ve sürdürülebilmesi için sadece somut mekanizmalar değil, bir sivil ve siyasal kültürün varlığı da gereklidir. Bu kültür, hem denge denetlemeyi ön plana çıkartan birtakım öğretilerin varlığı ile bu öğretiler tarafından desteklenen inançların belli bir toplumdaki yaygınlığını hem de o toplumu oluşturan farklı toplumsal grup ve bireylerin siyasal davranışları üzerinde etkide bulunabilen içselleştirilmiş düşünme biçimleri yoluyla varlığını sürdüren toplumsal tahayyülleri kapsar.

Denge ve Denetleme üzerine yapılan akademik ve kamusal çalışmalar ve tartişmaların daha çok Batı modernitesi ve demokrasisi düşüncesini kendilerine başlangıç noktası olarak aldıklarını görüyoruz. Bu bir yere kadar kabul edilebilir bir tavidir. Gerçekten de, Batı modernitesi ve demokrasisi üzerine yapılan felsefi ve kuramsal tartişmalar, Denge ve Denetleme kavramının gelişmesine önemli katkılar vermiştir. Bununla birlikte, Edward Said'in paradigma değiştirici nitelik taşıyan ve çok önemli bir açılımı evrensel boyutta başlatan Oryantalizm (1978) çalışmasının önerdiği gibi, Denge ve Denetleme kavramını ve DDS tartişmalarını Batı düşünceyle sınırlamak, akademik, kamusal, ve siyasal anlamda sorunludur. Batı-merkezciliği aşan küresel tarih çalışmaları bugün evrensel-yerel eklemlenmesini güçlendirmekte ve DDS'in yerel tarihsel ve sosyolojik kaynaklarını ortaya çıkartmaktadır. DD kavramı ve DDS tartişmaları, çok çalışılmamış ama çalışıldığı zaman önemli ip uçlarını üretecek yerel tarih kaynaklarına yönelmelidir. Dünü ve yereli anlamak ve çalışmak, bugünün yapıcı-eleştirel çözümlemesinin ve yarının demokratik normlar ve DDS temelinde kurulmasının ön koşuludur.

Anadolu Siyasal Tarihinde Denge ve Denetleme Tartışmaları: Hitit, Bizans ve Osmanlı Devletlerinde İktidarın Kısıtlanması, Yönetimsel Gelenekler ve Toplum-Devlet İlişkileri raporumuz, bu bağlamda, sadece dünün ve bugünün anlaşılması için değil; yarının demokratik ve birlikte yaşama kültürü içinde kurulma olasılığının güçlendirilmesi temelinde de ufuk açıcı, öğretici, açıklama gücü yüksek ip uçlarını içeren bir çalışmadır. Uzunca süren titiz ve kapsamlı bir çalışmanın sonucu olan raporumuz DDS'nin evrensel ve Batı kökenli olarak bilinen içeriğinin, boyutlarının ve kavramlarının Anadolu coğrafyasının tariksel gelişim sürecinde var olduğunu ve ciddi tartişmaları içerdini ayrıntılı bir biçimde okuyucuya sunmaktadır. Yerel ile küresel ve evrenseli eklemlen ve yaşadığımız coğrafyanın tarihsel, kavramsal ve yorumsal zenginliğini ortaya koyan bu çalışma, aynı zamanda, DDA olarak sürekli vurguladığımız, ülkemizin denge ve denetleme sistemini kurumsal olarak uygulamaya koymasının ve kültürel olarak içselleştirmesinin önemi savımızın tarihsel ve yerel kaynaklarını da okuyucuyla paylaşmaktadır. Türkiye tarihi, çok önemli ve kapsamlı DDS tartişmalarına sahne olmuştur. Hitit, Bizans ve Osmanlı devletlerinin yükselen gücü, sonrası zayıflaması ve düşüşlerinin çözümünde DDS ve bu sistem içinde tartişılan boyutlar ve kavramlar bizlere önemli bir açılım noktası ya da pencere açmaktadır.

Bu çalışmayı yapan, yola çıktığı 2011 yılından bugüne ülkemizde DDS'nin kurumsallaşma, uygulama ve içselleştirilme boyutları içinde güçlenmesini amaçlayan, bunu yaparken üyesi sivil toplum kuruluşları yoluyla hareket eden Denge ve Denetleme Ağı (DDA), her zaman çalışmaları içinde yerele çok önem vermiştir. Ağımızı oluşturan sivil toplum örgütleri, farklı coğrafi bölgelerde bulunan yerel çapa niteliği taşıyan kentle-

rimiz ve çalışkan dostlarımız yoluyla, yerelden ulusala ve toplum/bireyden devlete giden, diğer bir deyişle, aşağıdan yukarıya hareket eden bir yöntem ve eylemle DDA, denge ve denetleme sisteminin ülkemizde gelişmesine katkı vermeye çalışmaktadır. *Anadolu Siyasal Tarihinde Denge ve Denetleme Tartışmaları* raporumuz, DDS'nin ülkemizde gelişimi ve güçlenmesinde yerelin ve yerel tarihin önemini de göstermektedir. Anadolu tarihimiz, kuvvetler ayrımı, yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı, eşit vatandaşlık ve adem-i merkeziyetçilik üzerine zengin bilgileri, referansları ve tartışmaları içeren bir tarihtir. Anadolu tarihini öğrenmek, bugüne eleştirel bakıp yarını DDS içinde kurmanın olanağını bizlere vermektedir. Raporumuzu, yerelden başlayarak tartışmaya açacağız. Yapılan tartışmalar ışığında, raporumuz, bu konuda yapılacak akademik ve kamusal çalışmalara da katkı verecektir.

Bu çalışma, tarih alanını içermektedir. Bu alanla birlikte, Anadolu coğrafyasının, yerel boyutta, kültürel, sosyolojik, antropolojik, ve edebiyat tarihleri de, çok çalışılmamış önemli bir zenginliği de içermektedir. Bu çalışmayla birlikte başladığımız, *Anadolu Kültürel Tarihi ve Sosyolojisinde Denge ve Denetleme* çalışmamız yakında yayınlanacaktır. Birbirlerini tamamlayan bu iki raporla, sadece ülkemizde değil ülkemizin içinde bulunduğu bölgesel ve küresel ölçekte de denge ve denetleme sistemi tartışmalarına ufak bir katkı vermeyi amaçlıyoruz. Bu çalışmaların yerelden başlayarak yaygınlaşacağına ve Türkiye'nin yanı sıra, büyük bir yıkım içinde olan Orta Doğu ile diğer bölgelerin ve küreselleşen dünyanın iyi yönetim gereksinimine ve bu yönde yapılan tartışmalara katkı vereceğine inancım tamdır.

E. Fuat Keyman

GİRİŞ: Çalışmanın Çerçevesi

Elinizdeki çalışma denge ve denetleme (checks and balances) kavramından yola çıkarak Anadolu'nun siyasi tarihine dair görece farklı bir perspektif geliştirmek için yürütüldü. Her şeyden önce, altında yatan anlamların sorgulanması yoluyla, kavramın günümüz modern demokrasileri açısından önemini vurgulamak ve bilgisini yaygınlaştırmak düşüncesi ile yola çıktık. Zaman içerisinde bu düşünce, yaşadığımız coğrafyayı bu perspektiften ele almaya dair tarihsel bir sorgulamaya dönüştü. Hem tahayyül hem teamül düzeylerinde, denge ve denetlemeye dair bir miras, bu miras yoluyla aktarılan birtakım mekanizmalar ve bunlar yoluyla biçimlenmiş pratiklerin varlığının veyahut yokluğunun Anadolu'nun siyasi tarihi etrafında tartışılmasını birçok açıdan değerli bulduk.

Çalışmanın yöntemi ve içeriğine dair tartışmalara geçmeden evvel, denge ve denetleme kavramının anlamına ve günümüzde ne ifade ettiğine dair kısa bir sunumun yararlı olacağını düşünüyoruz.

1 | Denge ve Denetleme

Denge ve denetleme kavramı oldukça uzun ve karmaşık bir tarihselliğe yayılmış bazı tahayyül ve uygulamalardan türemiştir. Geniş anlamıyla bakıldığında, iktidarın mutlak gücünün sınırlanmasına dair her türden mekanizma denge ve denetleme bağlamında düşünülebilir. Nitekim tarihçiler kavramın temellerine dair farklı yorumlarda bulunup, bu temel anlamın günümüzdeki halini alana dek içinden geçtiği birçok önemli dönemin varlığına işaret etmektedirler. Örneğin, MS 527-565 yılları arasında hüküm sürmüş olan Doğu Roma (Bizans) İmparatoru I. Justinianus'un emriyle hazırlanan ve sonradan **“Yurttaşlar Hukuku Derlemesi”** (*Corpus Juris Civilis*) olarak adlandırılan hukuk külliyyatı, bu bağlamda göz ardı edilemeyecek gelişmelerden sadece biridir.¹

Modern anlamıyla denge denetlemenin fikri temelinde ise, Anayasacılık ve buna paralel olarak 17. yüzyılın sonlarında John Locke, 18. yüzyılda ise Montesquieu gibi düşünürler tarafından ele alınan yasama, yürütme ve yargı işlevlerinin birbirinden ayrılması prensipleri vardır. Özellikle 18. yüzyılın sonlarında, Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk anayasasında gördüğümüz uygulamaya geçme sürecinde, kavramın iktidarın kısıtlanması anlamında somutlaştığı görülür.

Günümüzde de denge denetlemenin ilk ve başlıca unsuru, modern liberal demokrasilerin dayandığı güçler ayrılığı ilkesinin güvence altına alınması amacına yönelik anayasal ve kurumsal düzenlemelerdir. Yani devleti oluşturan yasama, yürütme ve yargı erklerinin görev/sorumluluklarının birbirinden ayrılması ve bir erkin diğerine üstünlük kurmasının önüne geçilmesi yoluyla iktidarın mutlaklaşmasının engellenmesidir.² Yukarıda andığımız anayasal kurgu açısından, denge ve denetleme mekanizmasının işlediği bir sistemde her bir erkin kendine özgü bir işlevi, bu işlevi yerine getirmek için sınırları yasalar yoluyla çizilmiş bir yetkisi vardır ve bir erk sorumluluklarını yerine getirmediğinde hesap vermekle yükümlüdür.³

Günümüzde Denge Denetlemenin Geniş Tanımı

Günümüzde denge denetleme kavramı hukuksal kullanımının ötesinde daha geniş bir perspektifle ele alınabilmektedir. Böyle bir perspektif açısından denge denetleme sistemi, devleti oluşturan yasama, yürütme ve yargı erklerine ilaveten; yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları, medya ve elbette bireylerin de dâhil olduğu bir dizi toplumsal ve siyasal aktörün sahip oldukları görev ve sorumlulukları çerçevesinde

¹ Brannen, Daniel E, and Lawrence W Baker. Checks and Balances: The Three Branches of the American Government, 3v. Gale, 2005.

² James Madison, The Federalist No. 51 “The Structure of the Government Must Furnish the Proper Checks and Balances Between the Different Departments” Independent Journal, February 6, 1788, constitution.org/fed/federa51.htm; Persson, T., Roland, G. and Tabellini, G. (1997), “Separation of Powers and Political Accountability”, Quarterly Journal of Economics, 112, 1163–1202.

³ Thomas O. Sargentich, Contemporary Debate About Legislative-Executive Separation of Powers , 72 Cornell L. Rev. 430 (1987) Available at: scholarship.law.cornell.edu/clar/vol72/iss3/3

siyasi gücü dengeleme ve denetlemelerine işaret etmektedir. Örneğin yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, merkezi idarenin gücünün dengelenmesine, vatandaşların vergilerinin karşılığı olan hizmeti en etkin ve hızlı şekilde alabilmelerinde merkeze olan bağımlılığın azaltılmasına ve yerelin barındırdığı çeşitlilik ile ihtiyaçların yerel karar alma süreçlerine yansımaya katkı sağlayacaktır. Tüm bunlar bir bütün olarak yönetim sisteminin temsil kapasitesini de genişletecek ve işlerliğini güçlendirecektir.⁴ Sivil toplum ise, denge denetleme açısından, toplumdaki çeşitli talep ve politika önerilerinin aşağıdan yukarıya doğru oluşturulması veya farklı toplumsal kesimlerin hâlihazırdaki beklenti ve taleplerinin politika önerileri yoluyla yönetime iletilmesi/ taşınması anlamına gelmektedir. Bu iki örneğin işaret ettiği üzere, modern demokrasinin vaatleri kapsamında yer alan özgürlük, eşitlik, şeffaflık, katılım, çoğulculuk gibi ilkeleri destekleyecek birçok hukuki ve siyasal mekanizma, denge denetleme içerisinde düşünülebilmektedir.

Bu değerlendirmenin de işaret ettiği üzere, denge denetleme sisteminin gelişmesi ve sürdürülebilmesi için sadece somut mekanizmalar değil, bir sivil ve siyasal kültürün varlığı da gereklidir. Bu kültür, hem denge denetlemeyi ön plana çıkartan birtakım öğretilerin varlığı ile bu öğretiler tarafından desteklenen inançların belli bir toplumdaki yaygınlığını hem de o toplumu oluşturan farklı toplumsal grup ve bireylerin siyasal davranışları üzerinde etkide bulunabilen içselleştirilmiş düşünme biçimleri yoluyla varlığını sürdüren toplumsal tahayyülleri kapsar.

Denge Denetlemenin Önemi

Basitçe ve didaktik bir şekilde söylemek gerekirse, denge ve denetleme mekanizmaları işlediğinde yönetimi elinde bulunduranların fazla güçlenerek halkı hiçe saymaları engellenir ve böylelikle iktidarın keyfi kullanımının önüne geçilir. Yönetim sistemi ne olursa olsun denge denetleme mekanizmaları olan bir siyasi yapı, özellikle toplum devlet ilişkileri açısından belli bir ölçüde de olsa toplum lehine teminat altına alınmıştır. Denge denetleme olursa, yasama erki vatandaşların hayatlarını düzenleyen yasaları yaparken onların ifade edilmiş ihtiyaçlarından yola çıkacak ve yasalar vatandaşların da etkin olarak yer aldığı katılımcı süreçler ile yapılacaktır. Gelişmiş bir denge denetleme sistemi altında yürütme erki yönetme gücünü anayasa tarafından kendisine tanımış sınırlar içinde kullanacaktır. Böylelikle siyasal gücün kötüye kullanımı önlenirken; yönetimde baskı, yolsuzluk ve yozlaşmanın da azalması sağlanacaktır.⁵ Ayrıca, denge denetleme sistemi işlerse, hukukun üstünlüğü ilkesi uygulanarak hak ve özgürlükler garanti altına alınır, toplumsal eşitlik teşvik edilir. Böylece bağımsız ve tarafsız yargı yoluyla bir taraftan vatandaşların temel hakları güvence altına alınırken, diğer taraftan yönetenlerin kanun önünde hesap vermelerinin yolu da açık olacaktır.

⁴ Andreas Ladner, Nicolas Keuffer and Harald Baldersheim, November 2015, Index for Local Authorities (Release 1.0)
ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/self_rule_index_en.pdf

⁵ Rose-Ackerman, Susan, "Hyper-Presidentialism: Separation of Powers without Checks and Balances in Argentina and the Philippines" (2011). Faculty Scholarship Series. Paper 4155.
digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/4155

2 | Çalışmaya Dair Bilgi ve Tartışmalar

Modern Öncesi Tarihte Denge Denetleme

Denge denetleme de dâhil hiçbir beşerî mesele tarihsiz bir alanda düşünülemez. Denge denetlemenin bugünkü kavramsal çerçevesinin oluşması hem toplumsal tecrübeler hem de bu tecrübeler etrafında biçimlenen toplumların zihniyet dünyasına dayanan bir süreci takip eder. Kavramın bugün modern demokrasiler bağlamında ele alınacak hale gelmesinin arka planında süreklilikler ve kopukluklar içeren bir tarihten ve farklı coğrafyalara yayılmış parçalardan bahsetmek mümkündür. Üstelik bu parçalar birçok farklı toplumu kapsayan ilişkisel bir bağlamda ortaya çıkmış, yaşanmış ve belki de yer yer sönmüştür. Nitekim kavramsal çerçevesi bugün bazı düşünürlere mal ediliyorsa da bizzat bu kurucu düşünürlerin denge denetleme kavramsallaştırmalarına ilham olan inceleme alanları içerisinde tarihin farklı dönemleri ve birçok farklı medeniyet yer almıştır.

Kavramsal çerçevenin görece kısa tarihi bir yana bırakıldığında, denge denetlemenin ifade ettiği soyut ve somut karşılıklara dair tartışmalar tarihteki ilk siyasi oluşumlar kadar eskidir. Örneğin gücün kötüye kullanılmasını engelleme, siyasal gücün ve uygulamaların kontrol altında tutulması, adil bir düzen oluşturulması gibi birtakım meseleler siyaset felsefesine her zaman konu olmuştur. Legal yöntemlerin yanında çeşitli sosyolojik ve siyasal dinamiklerle de olsa tarihte azınlığın çoğunluktan korunduğu, tek bir grubun ekonomik veya siyasal kaynaklar üzerinde üstünlük kurmasının önlenmesi ve çıkar çatışmalarının daha eşit dağıtım mekanizmaları oluşturacak şekillerde düzenlendiği tarihsel deneyimlerin varlığı bilinmektedir.

Özetle, bir yönetim sistemi kurma sorununun tam merkezinde siyasal gücün nasıl dağılacığı, devlet örgütlenmesinin nasıl olacağı, bu örgütlenmenin nasıl meşrulaşacağı, yöneten yönetilen ilişkisinin ve adaletin nasıl sağlanacağı gibi pek çok kritik soru vardır ki esasında denge denetlemenin tartışabileceği zeminler de tam olarak bunlardır.

Çalışmanın Temel Sorusu ve Amacı

Bu araştırma, somut karşılıkları (uygulamalar) veyahut kavramsal içerikleri bakımından denge ve denetlemenin Anadolu coğrafyasında bir karşılığa sahip olup olmadığı sorusu etrafında biçimlendi. Bu soruyu şöyle de sorabiliriz: Bir fikir ve uygulama olarak yaşadığımız coğrafyaya girişi yaklaşık olarak Osmanlı'nın son yüzyılı ve daha çok Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile bağdaştırılan denge denetleme, bu tarihlerden önce Anadolu'ya gerçekten yabancı mıydı?

Aslında bu sorunun, daha geniş bir bağlamda, Türkiye'de toplumsal değişim ve demokrasi tartışmaları açısından da temel ikilemlerden biri olan, ülke ve coğrafyanın sahip olduğu tarihsel arka plan ve toplumsal iç dinamikler karşısında yeni ve iyi olanı Batı'dan ithal etme sorusuna alternatif bir yöntemle yaklaşma çabasının bir ürünü olduğunu da söyleyebiliriz. Çerçevesi sınırlı bir tarihsel ve coğrafi bağlama oturtulmuş bir kavramı, başka bir coğrafyada cereyan etmiş tarihsel deneyimlere dayanarak bir nebze esnetmek ve genişletmek yoluyla belki de daha zengin bir tartışma yarat-

mak mümkündür. Ayrıca konunun meraklıları olarak, iç-dış, özgün-ithal, uyumlu-aykırı gibi bazı ikiliklerin ortaya çıkmasının ve yaygın şekilde kullanılmalarının bizzat sorunsalın bir parçası olabileceğini de hesaba katmamız gerekir. Bu bağlamda, tarihsel gelişmenin sentezlerden oluşan doğasını dikkate alarak böyle bir soruyu geniş bir bağlamda incelemeyi, her şeyden önce geçmişte hayat bulmuş farklı deneyimleri anlama çabası olarak değerlendirdiğimizi belirtmek isteriz.

Bu bağlamda çalışmanın amacı, günümüz demokrasilerinde denge ve denetleme adı verilen kavramın ima ettiği çeşitli prensip ve mekanizmaların, Anadolu'nun siyasi tarihini oluşturan belli başlı tarihsel dönemlerde karşılaştığımız devlet yapılarına ve bunların içinde yer aldığı tarihsel ve toplumsal koşullara uygulanarak tartışılmasıdır. Bu bağlamda, “sınırsız iktidarın kısıtlanması”, “siyasal gücün dağılması-dengelenmesi”, “hak ve toplumsal teamüllerin halk çıkarını gözetmesi” gibi kimi kavramlaştırmalar yoluyla, çalışma kapsamında yer alan farklı tarihsel dönemlerde denge denetlemeyi ima eden düşünce ve uygulamalar Anadolu coğrafyası merkez alınarak incelenmiştir.

Yöntem ve Bilimsel Kaygılar

Çalışma boyunca oldukça geniş bir zaman dilimini ve çok kapsamlı bir araştırma sorusunu konu edindiğimizin başından beri farkında olduk. Öyle ki, bu çapta bir çalışmanın akademik bir bilimsellikte yürütülmesi neredeyse imkânsızdır ve çalışmanın kendisini bir araştırma olarak meşrulaştıracak yöntembilim argümanları tabii ki zayıftır. Tüm bunlar gözetilerek bu çalışma, alanında bilgili çoğu tarihçi, arkeolog, filolog akademisyenlerle ve bağımsız araştırmacılarla görüşülerek yürütülmüştür. Kısacası, ancak yarı-akademik olarak adlandırılabilir bir formda olan bu çalışma, bir tarih araştırması olmaktan çok, konuya dair araştırma ve araştırmacıları diyaloga sokarak Anadolu'nun siyasi tarihini üretken bir üslupla ele alma ve tartışma çabasının ürünüdür.

Yapılan görüşmelere çalışmanın yapılandırılması sürecinde başlanmış, özellikle tarih, sosyoloji ve siyaset bilimi alanlarından akademisyenlerin henüz çalışmanın başında fikirleri alınmıştır. Daha sonra her dönem için ayrı bir yapılandırmaya gidilmiş, kavramsal çerçeveler çizilerek uygun temalar ve ilgili mülakat soruları hazırlanmıştır. Raporda ele alınan üç dönem için, her biri 45 dakika ile 3 saat arasında süren yaklaşık otuz görüşme yapılmıştır. Bunlardan biri hariç hepsi Türkçe gerçekleştirilmiş, İngilizce gerçekleştirilen John Haldon görüşmesi yazar tarafından çevrilerek rapora dâhil edilmiştir. Yaklaşık bir yıla yayılan yapılandırma ve görüşme süreçleri içerisinde görüşülen akademisyenlerin de tavsiyeleri ile literatür taramaları ve okumalar gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması ve görüşmeleri tamamlanan her dönem birer rapor olarak kaleme alınıp, daha sonra düzenlemeler ve onay için tekrar görüşülen kişilere sunulmuştur. Ayrıca her bir rapor çalışması için o alanda çalışan bir ya da birden fazla akademisyenin geribildirimi alınmıştır. (Bkz. Katılımcılar Listesi)

Çalışmanın sahip olduğu sınırlılıkların bazılarını burada anmak isteriz. Daha önce de belirtildiği üzere, bu çalışmada birincil kaynaklar kullanma imkânı olmamıştır. Bu bağlamda birincil kaynakları değerlendirmeleri ve yer yer örnekler şeklinde bizlere sunmaları konusunda genel olarak görüştüğümüz hocalarımıza güvendik. Her ne kadar akademisyenlerle yapılan görüşmeler dışında çokça ikincil kaynak kullanmış olsak da bunlar birincil kaynakların yerini tutamayacağı gibi, bu kaynaklara bir tarihçi bilgi ve

titizliği ile yaklaşabildiğimiz iddiasında da değiliz. Dipnot kalabalığı yaratmamak için ve metin yazımına dair kabuller bakımından akademik bir metin ortaya koymak iddiasında da olmadığımızdan dolayı, yararlandığımız kaynakları raporun sonunda genel bir kaynakça başlığı altında vermeyi uygun bulduk. Ayrıca, genelde beşerî tarih çalışmanın, daha özeldense her dönemin ve ele alınan temanın kendi zorluklarının olması, bizim için bazı ilave kısıtlamalar da oluşturdu. Örneğin kaynakların kısıtlılığı, bunların kolayca ulaşılabilen önemlice bir kısmının ele aldıkları konu karşısında kısmi ve yetersiz kalabilmeleri, alan içinde süregelen akademik tartışmalar ve bunlardan kaynaklanan yorumlama güçlükleri gibi bazı açmazlara, o konu üzerinde çalışan araştırmacılar işaret ettikçe biz de değindik. Üstelik eldeki arkeolojik ve filolojik incelemelerin geçmişteki sosyal, siyasi ve hukuki oluşum ve yapılara dair belki de hiçbir zaman tam olarak aydınlatamayacağı bazı konular olduğunu da akılda tutmak gerekir.

Denge denetleme gibi bir kavramı böyle geniş bir geçmişe bakmak için kullanmanın da bazı bedelleri oldu. Evvela hatırlatalım ki, sorumluzu baştan herhangi bir ön kabul üzerine kurmamıştık. Bu bağlamda, neyi nerede bulamadığımızı dair tartışmalara bilhassa yer vermeye çalıştık. Ama gene de araştırma konusunun, açıkça tarihdışı (ahistoric) bir yaklaşıma varmasa da yanlış yönlendirici bir tarihsel referans üzerine kurulduğu meşru olarak iddia edilebilir. Çalışmada denge denetleme kavramını sadece bir başlangıç noktası olarak kullandığımızı, bu kavram yoluyla, aslen modern ve legal formlara hapsedilemeyecek çok çeşitli siyasal ve sosyolojik mekanizmalara kendi tarihsel bağlamları içerisinde işaret etmeyi gaye edindiğimizi daha önce belirtmiştik. Yine de metinde “yönetim”, “denge”, “denetleme”, “siyasal güç” gibi tek başlarına birden fazla tarihsel ve sosyal bağlamda karşılık bulabilecek kavramları somut kullanma biçimlerimizin, bugün anlaşıldığı şekliyle “denge ve denetleme” tabirinin ifade ettiği özgül doğrultu ve anlamlandırma şekline uymayabileceği gerçeğini de göz ardı etmemek gerekir. Bu problemleri, paralellikleri olduğu kadar tarihsel bağlamlar arası farklardan oluşan tepkileri de vurgulayarak aşmaya çalıştık. Bir özgücülük ve özgülcülük (*particularism*) iddiasına saplanıp kalmaktan ve tarihsel deneyimle sınanmamış bir evrenselcilik hamlesiyle bilinçte ve olguda meydana gelmiş çoğullukları göz ardı etmektense uzak durmaya çalıştık. Belki de aslında sadece bu iki uç arasında farklı şekillerde savrulduk.

Bununla ilgili önemli bir husus da inceleme nesnelere dair seçimlerine dair sorunlar oldu. Her şeyden önce Anadolu coğrafi bir referans noktasıdır. Fakat Anadolu'nun hikâyesi, coğrafi bir gösteren olarak dahi, diğer tüm fiziki coğrafyalarda olduğu gibi başka coğrafyalarla birleşmiş; beşerî olarak ise sayısız halkı, siyasi yapıyı ve hareketliliği içermiştir. Bu açıdan hem periyodik anlamda hem de analiz etmek için seçilen siyasi yapılarla ilgili olarak verdiğimiz kararlar, çok muhtemel ki, bilimsel yaklaşma çabamıza rağmen, sonuçlarını bir anda – belki de halen – öngöremediğimiz belirli vurguları beraberinde getirdi. İç içe geçmişlikleri ve sentezleri dikkate almaya çalışmış olsak da raporda odaklanılan bazı etnik grupların, siyasi görüşlerin, figürlerin ve tarihsel izleklerin diğerlerine göre daha ön plana çıkmış olması oldukça mümkündür. Burada bir simetri yakalayabilmek gerçekten zordur. Nitekim bu sorunların, bir ölçüde de eldeki kaynaklar, ilişki kurduğumuz bilimsel disiplinlerin sahip oldukları farklı gelenek ve anlayışlar, ve bunların modern Türkiye'nin tarihsel macerasına dair siyasi izdüşümleriyle de bağlantılı olabileceğini bizzat gördük.

Son olarak belirtmek isteriz ki, her şeye rağmen bir araştırma değeri de taşıdığını düşündüğümüz bu çalışmanın kıymetini yöntembilim veya akademik form tartışmaları

ile biçmemek daha yerinde olacaktır. Akademik bilginin temel sorunsallarından birinin bu formdaki bilginin toplum içinde yaygınlaşmasına dair olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, bu tip araştırmaların değerini belki de (belirli bir disiplinin perspektifinden anlamlı gelmeyebilecek geniş kapsamı da bunlardan biri olmak üzere) kullandığı özgün ara formlar yoluyla, teknik olmayan okuyucu ve ilgi sahiplerine ulaşma veya aracılıklar yapma çabalarında görmek anlamlıdır. Çeşitli konularda birbirinden farklı görüşleri olan birçok araştırmacı ve akademisyenin ortak bir çalışmada buluşmuş olmasını bile başlı başına değerli görüyoruz. Üstelik ilgili konular hakkındaki bilgisi her ne olursa olsun, okuyan herkesin bir şeyler öğrenebileceği ve üzerinde mülahaza edebileceği bir çalışma elde ettiğimizi düşünüyoruz. Bu girişimin, tüm paydaşları için yargılara ulaşmaktan çok soru sorma ve öğrenmeye vesile olması en büyük temennimizdi ve bu hedefe ulaşabildiğimiz ölçüde başarılı sayılabileceği kanısındayız.

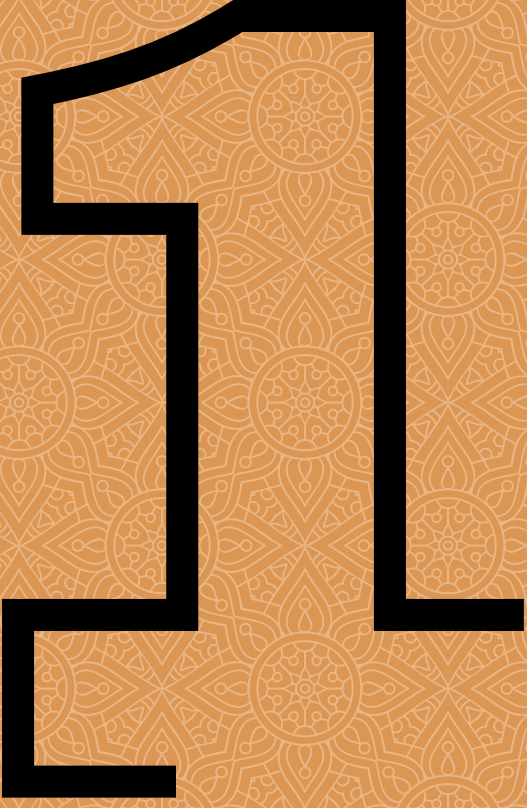
3 | Raporların İçerikleri ve İçeriklere Dair Notlar

Anadolu bağlamına odaklandığımız ve denge denetlemeye dair tarihsel bir karşılaştırmayı mümkün kılacak bir yapılandırma öngördüğümüz için, herhangi bir ilerlemecilik imasında bulunmaksızın farklı tarihsel dönemlerde Anadolu coğrafyasını şu veya bu şekilde merkez almış üç ayrı devleti inceledik.

Çalışmaya Anadolu'nun ilk siyasi birliği olarak kabul edilen Hitit Devleti ile başladık. Bu dönem için, özellikle genel okuyucuya modern öncesi dönemlerdeki siyasal, sosyal ve ekonomik ilişkilere dair bir görüntü sunmak amacıyla daha betimleyici bir rapor yazıldı. İkinci dönem Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu oldu. Bu dönemde özellikle Hellen ve Batı Roma'nın denge denetleme bağlamındaki miraslarına kısaca bir göz attıktan sonra asıl olarak Bizans İmparatorluğu merkeze alındı. Bu döneme dair rapor daha kısa ve öz bir şekilde çalışma sorusuna, yani denge denetleme tartışmalarına odaklandı. Üçüncü ve son dönemde ise, Orta Asya, Orta Doğu ve İslam geleneklerine de değinmek suretiyle, asıl olarak Osmanlı İmparatorluğu incelendi. Hayli farklı tartışmalar da açabilecek esas noktalara ve görüşme yapılan araştırmacıların yorumlarına geniş bir şekilde yer ayırdığımız bu dönem en uzun ve kapsamlı raporu oluşturdu.

Bitirmeden belirtmek isteriz ki, yaptığımız mülakatlardan aktardığımız görüşlerin arkasında çeşitli fikir ayrılıkları da var. Bazen açıkça görülebilen farklı yorum ve ihtimallere biz de işaret etmeye çalıştık. Bazı durumlarda ise bu fikir ayrılıklarını arka plana atıp, keskin ve kesin yargılar kullanmaktan kaçınarak bazı orta yollar bulmaya çalıştık. Bazı görüş ayrılıkları başlı başına o kadar derin tarihsel tartışmalara uzanıyor ki, bunlara yer vermemiz maalesef mümkün olamazdı. Yine de farklı görüş ve argümanların sentezlenmesi sürecinin ve bu bağlamda yapılan seçimlerin dahi birer yorumlama olduğunu ve bu yorumlamaların ancak rapor yazarına mal edilebileceğini kabul etmekteyiz. Ayrıca, oldukça geniş tema ve bulgular üzerinden ilerleyip bunların serimlenmesinden meydana gelen tartışmalar elde ettiğimiz için, raporlara sonuç bölümleri yazmayı yerinde bulmadık. Böylelikle okuyucuya değerlendirmede bulunması için epeyce geniş bir pay ve sorumluluk kaldığını da not düşmek isteriz.

Antik Çağ'da Anadolu ve Hititler

Bölüm İçeriği

Antik Çağ'da Anadolu ve Hititler bölümü Anadolu'da ilk yazılı belgelerin ortaya çıktığı M.Ö. 2. bin yılın ilk çeyreğinden sonrasına dayanır. Esas olarak Anadolu'nun ilk siyasi birliği olarak kabul edilen Hitit devletinin bir incelemesinin yapıldığı bu bölüm, kronolojik açıdan Hitit devletinin yıkılış tarihi olan ~M.Ö. 1190 yılına kadarki zamanı kapsar. Önce Hitit devletinin kurulması öncesinde Anadolu'nun durumu hakkında bazı temel bilgiler verilmiştir. Ardından gelen gövdede Hitit devleti üç ana başlıkta incelenmiştir. Bu başlıklar Hitit devletinin siyasi yapısını, sosyal yapısını ve hukuk/adalet yapısını incelemeye dayalıdır. Farklı vurgu ve düğüm noktaları üzerine ayrılan bu yapılar gerçekte büyük oranda birbirlerinin içine geçmektedir. Son bölümde ise Hitit devletinde denge ve denetleme mekanizmaları ile ilişkilendirilebilecek, mutlak iktidarın sınırlandırılmasını sağlayabilecek veya buna engel olabilecek yapısal ve fikirsel temeller bağlamdaki tartışmalar yürütülmüştür.

HİTİT DEVLETİ ÖNCESİNDE ANADOLU

Anadolu insanlık tarihinin başlarından beri yerleşim yeri olarak kullanılmış, birçok devlet ve topluma sahne olmuş bir coğrafyadır. İnsan topluluklarının Anadolu çevresindeki yerleşimleri binlerce yıl öncesine dayansa da Anadolu'nun yazılı tarihinin oluşması özellikle Kayseri-Kültepe'de yapılan arkeolojik kazıların gösterdiği üzere M.Ö. 2. binyıla dayanır. Elde edilen arkeolojik bulgular, katipler ve bazı tüccarların okuma-yazmayı öğrenmiş olduğunu göstermektedir ki bu gelişme Anadolu'nun yazılı tarihinin oluşması için önemli bir yere sahiptir. Ticaretin de sistematikleştiği bu dönem Anadolu tarihi için adeta bir dönüm noktası olmuştur.

M.Ö. 2000 başlarında Anadolu'da kendi bölgeleri ve yerel kaynakları ile sınırlı çeşitli şehir beylikleri bulunmaktaydı. Anadolu ile Suriye ve Mezopotamya arasındaki ticari aktiviteler daha eskiye dayansa da bu dönemde bu ilişkiler Asur Kent Krallığı ve Kaniş Krallığı önderliğinde sistematik bir ticaret ağının kurulması suretiyle epey artmıştır. Öyle ki kabaca M.Ö. 1950-1750 arasına denk gelen bu döneme Asur Ticaret Kolonileri Devri adı verilmiştir. Asurlular Anadolu'daki yaklaşık 40 kadar merkezde "kârum" ve "wabartum" adı verilen ticaret merkezlerinden oluşan bir ticaret ağı kurmuşlardı. Ağın Anadolu'daki merkezi ise "Kaniş" kârumu (bugünkü Kültepe) idi. Anadolu'daki merkezler Kültepe'deki merkez kârumla, Kültepe'deki merkez kârum ise Asur'la özellikle hukuki konularda bazı ilişkiler içerisindeydi.

M.Ö. 2. bin yıl Anadolu için bir milat aslında. Anadolu insanı o zamana kadar görmediği şeylerle karşılaşiyor, daha önce tanık olmadığı derecede yoğun bir ticaretin içine giriyor. Hatta yüksek kültürlerle karşılaşiyor. Yazıyı öğreniyor, bir şeyleri kayıt altına almayı, soyut olanı somutlaştırmayı öğreniyor (Fikri Kulakoğlu).

Ahmet Ünal'ın tasviriyle M.Ö. 1200'e kadar Anadolu'da önemli yerleşim yerlerini gösteren harita. (Kaynak: Ünal, Ahmet. Eski Anadolu Siyasi Tarihi 1: Eski Taş Devri'nden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (M. Ö. 60.000 -1180). Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2018.)

O zamanlar bu yüksek kültürler aslında Sümer ve Akkad gibi uygarlıkların çoktan siyasi birlikler oluşturduğu Mezopotamya şehirleri çevresinde oluşmuştu. Buralarda yazının da şehirleşmenin de tarihi Anadolu'ya göre çok daha geriye gitmektedir. Nitekim Mezopotamya'da ilk yazının kullanılması Anadolu'dan yaklaşık 1300 yıl öncesine dayanır. İşte bu bölgedeki medeniyetlerin zamanla Anadolu ile ilişkilerinin artması, özellikle de Asur'la ilişki içindeki yerleşim yerlerinin kültürel olarak gelişmesi ile Anadolu'daki yazılı tarih başlamaktadır.

Asurlu tüccarlar için bir merkez haline gelen Kültepe, bir yandan okuma yazma öğrenmek için bir merkez. Öte yandan daha sonra Hitit devletine dönüştürülecek bir siyasi, bürokratik ve hukuki birikimin de burada oluşmaya başladığını söylemek mümkün (**Fikri Kulakoğlu**).

Ticari ve kısmen de siyasal açıdan Asur devletine bağlı olarak düşünülebilecek bu şehirler kendi içinde de yönetim birimleri gibidirler. Anadolu kentlerinin kendi yöneticileri vardır ve bazı büyük kentler diğer kentlerin de kontrolünü alabilmektedir. Asur'un bu merkezlerdeki etkisine dair özellikle de ticari merkezlerdeki hukuki konular için bir üst mahkeme görevi görebildiği belirtilebilir. Öte yandan bu dönemde Anadolu yerleşim merkezlerinin siyasi bir birliği yoktur. Anadolu'daki merkezlerin iç işlerinde ne derecede siyasi yapılanmalara sahip olduğuna dair çalışmalar devam etse de ticareti sekteye uğratan ciddiye sapmalar olmadığı sürece Asur'un bu yapılarla ciddi çatışmalara girmediğini ve genel olarak bir siyasi hakimiyet kurmaya çalışmadığı söylemek mümkündür. Ayrıca, Hititlerden önce Anadolu'nun yerlisi olan Hattiler ile Hurriler gibi birçok başka toplumun Anadolu'da yaşamakta olduğunu hatırlatmak gerekir. Bu dönemdeki sosyal yapıya dair çok bilgimiz olmasa da bu dönemde Anadolu'nun Hititler dönemine göre daha partikülarist ve daha anaerik bir yapısı olduğu sıkça ileri sürülmüştür.

A | HİTİTLER

Hitit devletinin bilinen ilk kralı M.Ö. 17. yy'ın ikinci yarısında hüküm sürmüş olan I. Hattuşili (Labarna olarak da anılır) olarak kabul edilse de Hititler'in Anadolu'da fetihçi bir yöntemle siyasi birlik kurma çabaları bundan daha öncesinde başlamıştır. Özellikle I. Hattuşili'den yaklaşık bir yüzyıl önce Pithana ve oğlu Anitta Anadolu'daki birçok şehri fethetmeye, büyük bir coğrafyayı merkezi bir yönetim altında toplamaya başlamışlardır. Büyük ihtimalle Hatti kökenli bir hanedanlığa mensup olan Pithana ve Anitta ile olgunlaşan bu girişimin ardından, I. Hattuşili döneminde Anadolu'daki diğer birçok merkezi kendisine bağlamış Hattuşa merkezli Hitit devletinin kurulması ile Anadolu için yeni bir dönem başlamıştır.

Hititler'in tarihi genel olarak 3 dönem ile ele alınmaktadır. Buna göre "Eski Krallık" olarak adlandırılan kuruluş dönemi yaklaşık olarak M.Ö. 17. yüzyılın ikinci yarısından

M.Ö. 15. yüzyılın başlarına kadarki yaklaşık iki yüzyılı kapsar. “Orta Krallık” dönemi ise Anadolu’daki idari sistemin ve hâkimiyetin sağlamlaştığı 15. yüzyıl dönemidir. Bundan sonra Hititler devletinin yıkılışı olan M.Ö. 1180’e kadarki döneme “Büyük Krallık” veya “İmparatorluk Dönemi” olarak kabul edilir. Bunlara ek olarak, Hitit devletinin yıkılışından sonra Geç Hitit Devletleri adı da verilen bazı devletler Güney Doğu Anadolu başta olmak üzere Anadolu’nun güney bölgelerinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Fakat bu dönem içerisinde Hitit çivi yazısı Anadolu’dan tamamen silinmeye de başlamıştır.

1 | Siyasi Yapı

Hititler kuruluşundan yıkılışına kadar idari yapısında çeşitli farklılaşmalar yaşamışsa da genel olarak mutlak monarşi ile yönetilmiştir. Bir kralın yaşadığı süreç boyunca mutlak gücü elinde bulundurduğu bu yönetim biçimi, birçok başka monarşide görüldüğü gibi Hititlerde de teokratik yani dine dayalı bir karaktere sahiptir. Kral, yaşarken tanrıların yeryüzündeki gölgesi, bir başka deyişle temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Yine de Antik Tarih’teki bazı başka devletlerdeki inanın aksine kral tanrı olarak görülmemiş ve ancak öldükten sonra tanrı olduğu kabul edilmiştir. İmparatorluk döneminde kuruluş dönemine kıyasla bu mutlakiyeti daha bariz bir şekilde eline alan kralın başkomutan, baş yargıç, başrahip gibi sıfatları bir arada ve sıkça kullanmaya başlaması da yine imparatorluk dönemine denk gelir.

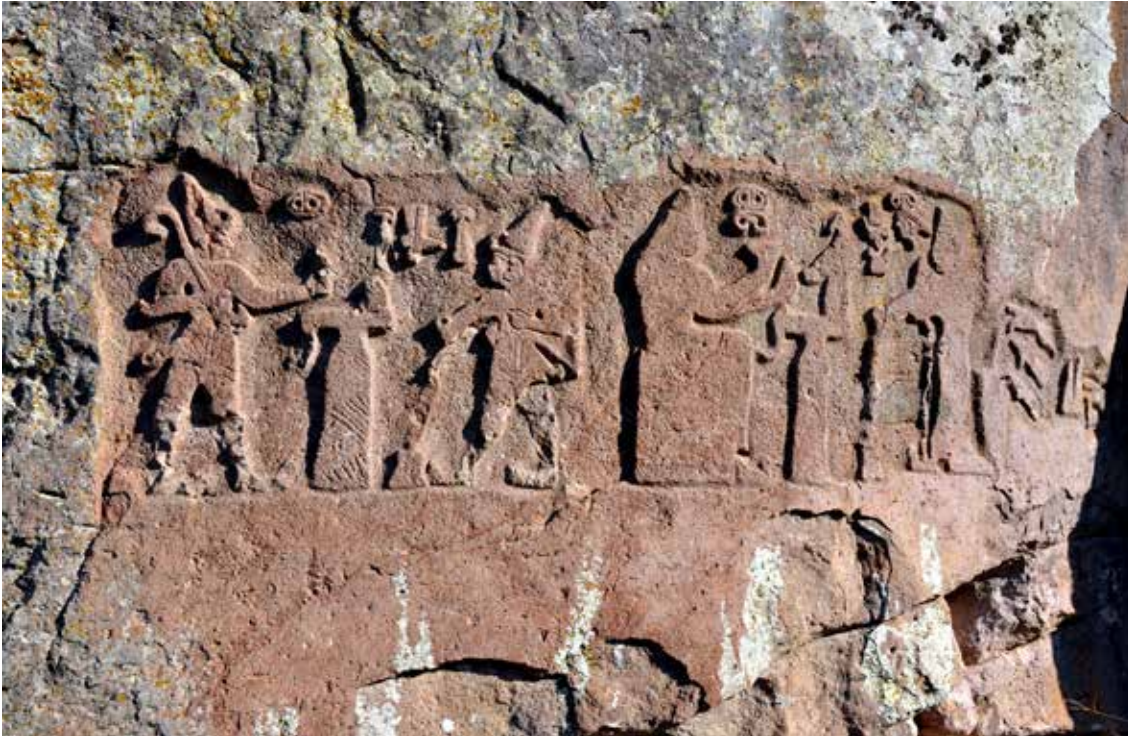
Monarşiye dayalı yönetim biçimlerinin ayırt edici önemli bir özelliği de iktidarın bazı istisnalar dışında aynı ailede kalması, yani soy aracılığı ile devam eden bir yönetim biçimi olmasıdır. Bilindiği kadarıyla, bütün Hitit kralları hep aynı kraliyet ailesinin mensupları olmuştur. Kraldan sonra devlet içindeki en yetkililer kraliçe ve kralın oğulları yani prenslerdir. Yine yetkileri oldukça geniş olabilen üst düzey devlet kademeleri de büyük oranda aynı hanedan soyunun, yani geniş kraliyet ailesinin üyelerindedir.

Kuruluş dönemi hikâyelerinden de görülebildiği üzere, ilk Hitit kralları Anadolu coğrafyasındaki küçük krallıklardan bir diğeri olmayı değil, şehir ve krallıkları birleştirerek ve bunları kendilerine bağlayarak belki de Mezopotamya’dakilerle yarışabilecek bölgesel olarak geniş bir devlet kurmayı amaçlamışlardır.

(...) Anadolu’daki Hitit işgali daha önceki devirlerin ve göçlerin aksine, burada üniter bir devlet kurma yönünde olmuştur. Onun için Hititler açısından amansız bir mücadelenin örneğini vermektedir. Eski Hitit hanedanını mensupları, Anadolu’nun partikularist yapısını değiştirip tek bir devlet kurabilmek, mutlak otorite sağlayabilmek amacıyla Mezopotamya’dakine benzer bir “cihan devleti” politik ideolojisini geliştirmişlerdir (Ahmet Ünal, *Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları*).

Kayseri'de bulunan Fraktın Kaya Kabartması. M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen rölyef iki ayrı sahnede Fırtına Tanrısına adak sunan Kral III. Hattusili'yi ve Tanrıça Hepat'a adak sunan Kraliçe Puduhepa'yi betimliyor (Fotoğraf: Tayfun Bilgin).

a | Devlet Teşkilatı ve Yönetimsel Yapı

Devlet toprakları merkezi olarak Hitit kralına bağlı olsa da Hititlerde yaklaşık olarak federal bir sistem kullanılıyordu. Bu sistem örneğin imparatorluk döneminde Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yayılmış olan iç işlerinde görece serbest, dış işlerinde krala bağlı, Hitit kral ailesinden fertler tarafından da yönetilebilen yerel şehir, krallık ve vasal (bağımlı) devletlerden oluşuyordu. Zaman içerisinde bu yapılarda da belirli değişiklikler olmuşsa da kendi bölgelerinde yöneticilik yapan vasal kral, prens, vali gibi yetkililerin en temel görevleri kendi bölgelerindeki düzeni sağlamak ve krala yani merkezi yönetime ekonomik ve lojistik destekler sağlamaktı.

Bu açıdan kral ve bahsedilen yetkililerle kurulmuş olan siyasi güç, temelde 3 coğrafi bölge çerçevesinde ele alınabilir. Merkezde Hattusa başkentli Hatti (bugünkü Orta Anadolu) Hitit kralı yani büyük kralın yönetimindedir. Bu merkez bölge aynı zamanda bir nevi eyalet sistemine benzer şekilde bölünmüştür. Aşağı Ülke, Yukarı Ülke, sınır eyaletler ve şehirler gibi birçok ayırım yapılmış, bunların başlarında da idari yöneticiler bulunmuştur. Merkezi çevreleyen bölgelerde merkeze bağlı olmak şartıyla birçoğu Hitit prensleri tarafından yönetilen küçük krallıklar vardır. Bu prenslerin unvanları da kral olmasına rağmen aslında büyük oranda bölgesel valiler gibi görev yapmaktadırlar. Zaten devlet genişledikçe, merkeze yakın bölge krallıklarına unvanlarını vali

olarak düşünebileceğimiz görevliler merkezden atanmaya başlanmıştır. En dış çemberde ise küçük vasal krallıklar bulunmaktaydı ve bunlar da merkezdeki büyük krala bağlıydı. Bu vasal krallıklar da zaman zaman Hititli prenslerin yönetimine geçmiş, zaman zaman ise bağılıklarında herhangi bir sorun olmaması şartı ile bölgelerin kendi yöneticilerine bırakılmıştır.

Bu şehir yöneticisi, sınır beyi, eyalet valisi gibi isimler verebileceğimiz üst düzey unvandakilerin hepsi bir şekilde doğrudan krala bağlılar. Birbirlerine zincirlenmiş bir yapıyla oluşmamışlar; tepedeki hiyerarşi çok katmanlı değil. Kral hepsiyle irtibat halinde, hepsi krala sorumlu. Elimizdeki talimatname, mektup gibi belgelerden bunu gözlemleyebiliyoruz. Yüksek dereceli subaylar ya da görevliler çeşitli unvanlar taşıyorlar ama bunların pek çoğunun ofislerindeki uzmanlaşma da kısıtlı. Aynı kral gibi onlar da idari, hukuki, dini, askeri konuların hepsine dair sorumluluk sahibi (Tayfun Bilgin).

Büyük kral çevresinde örgütlenen bu yapı belli açılardan oldukça merkezidir. Fakat burada, merkezilik ve merkezizetçilik gibi terimlerin Anadolu'nun parçalı yapısı, okuma-yazmanın yaygın olmayışı ve iletişim olanaklarının sınırlılığı gibi bazı nedenlerin de etkisi ile bugün kullandığımız anlamlara ulaşamayacağının altını çizmek gerekir. Günümüze ulaşan belgelerde birçoğu merkeze uzak olan 2000'e yakın yerleşim yeri isminin geçtiği düşünüldüğünde, bunların tamamına erişecek bir merkezilik hele de o günün koşullarında oldukça zordur. Özetle denilebilir ki Hitit devleti, güçlü bir merkezi karakteri de olmakla beraber feodal ve federal özellikler de gösteren bir yapıydı.

Hitit devlet yönetiminin en tepesinde olan büyük kral, yani Hitit kralından bahsetmiştik. Her ne kadar metnin ilerleyen bölümlerinde kralın güç ve otoritesinin devletin kurulma döneminden imparatorluk dönemine doğru geçtikçe arttığını göstereceksek de kralın nihai kararlardaki mutlak gücünün formel anlamda her zaman rakipsiz olduğunu belirtmek gerekir.

Kraldan sonra kraliçe ve prensler Hitit yönetiminin en tepesindeki kişilerdir. Kraliçe daha çok dini alanda etkin bir figürdür. Temel olarak çocuk doğurmak ve özellikle dini etkinliklerde kralın yanında bulunmak sorumlulukları yüklenmiş gibi gözüktense de bazı istisnalarda siyasi kararlarla ilgili de önemli bir konuma gelebildiği gözlemlenmiştir. Örneğin Puduhepa (III. Hattusili'nin eşi) kralın üstünde çok etkili olmuş bir kraliçedir. Özellikle Hurri kökeni, bir baş rahip kızı olması ve ayrıca Hattusili'nin sağlık problemlerinden dolayı etkin olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde halkı Hurri olan Mitanni krallığı ile olan siyasi ilişkilerdeki sorunlar da göz önünde bulundurulduğunda, Puduhepa Hititler'in siyasi ve dini gücünü arttırmada rol oynamıştır. Konu üzerinde ayrıntılı bir kitap yazmış olan Ahmet Ünal, Puduhepa'nın gerek Mısır'la yapılan Kadeş Savaşı sonrasındaki barış süreci örneğindeki gibi çeşitli diplomatik ve politik etkinlik-

leri, gerek dini ve sosyal statüsü açısından çok etkin bir figür olduğunu belirtir. Ünal aynı zamanda Puduhepa ile ilgili Hititoloji çalışmaları içerisinde birtakım sosyolojik, psikolojik ve ekonomik nedenlerden kaynaklanan bazı taraflılıklar olduğunu da altını çizer.

“

Kadın eşitliğini Hatti'ye taşıyan asla Puduhepa değildir; Puduhepa'ya gelinceye kadar Hitit kraliçeleri uzun bir hazırlık ve oluşum sürecinden geçmişlerdir. Keza o bir kraliçe olarak Hitit sarayına gelmeden önce de Anadolu'da belirgin, sivrilmiş, anaerkil kraliçe tipleri vardı. Ama onların bu hususi konumları başka yerli bir Anadolu kavmi olan Hattilerden kaynaklanıyordu. Ayrıca Puduhepa öncesi kraliçeler arasında da Hurri kökenliler vardı. Ana kraliçeyi ifade eden sözcük Tawananna ise Hattice kökenliydi. Bir kraliçe olarak sarayda söz sahibi olma ihtirasları, daha ilk kral I. Hattusili devrinde baş göstermekte ve kesintisiz devam etmektedir. Gel gör ki, Tawananna'nın I. Hattusili devrinde oynadığı rol de aşırı derecede abartılmış ve onun Asmunikal'a gelinceye kadar bir daha anılmaması, gereksiz birtakım yorumlara neden olmuştur (Ahmet Ünal).

”

Burada altını çizmek gereken önemli bir nokta, Hititlerde kraliçeye verilen önemin sadece kralın eşi olmaktan gelmediğidir. Nitekim kraliçelik müessesesi “Tawananna” adı altında bir nevi bürokratik ofisi temsil eder. Bunu şuradan anlarız: Bir kral öldüğünde yeni kralın eşi doğrudan Tawananna unvanını devralmaz. Eski kraliçe ölene kadar bu unvana sahiptir. O kadar ki bazen bir kralın eşi neredeyse hiç kraliçelik unvanını alamamış, eski kralın eşi bir kraldan daha fazla süre kraliçelik unvanını taşımıştır. Bu anlamda kraliçe, kadın olması bakımından direk yönetimden dışlanan bir figür olmaktan çok soyluluğuna saygı duyulan ve dini alan dışında etkin olabilen başlı başına bir müessesenin sahibidir. Gerçekten de Hititlerde kraliçelik müessesesi çağdaşı olan birçok köklü medeniyete göre daha ön plandadır.

“

Hititlerde şu göze çarpıyor, kral ve kraliçe en azından 13. Yüzyılda yani imparatorluk döneminde arkeolojik olarak eşit olarak betimlenebiliyor. Bu eski Yakın Doğu imparatorlukları içerisinde özgün bir durum, başka yok bu kadar eşit betimleme. Zaten sanatın bir müessese olarak karşımıza çıkmasının zaman aldığı düşünüldüğünde, ancak Orta Krallık döneminden itibaren karşımıza sanatsal betimlemeler çıkıyor. Ve kralın sanatsal betimlemesinin ortaya çıkmasından yakın bir zaman sonrasında kraliçenininki de çıkıyor, resim olarak (Andreas Schachner).

”

Veliht prensler ise çoğu zaman vasal kral ve vali gibi konumlara gelir. Prensler büyük kral yani Hitit kralı olmadıkları durumda bile bahsettiğimiz merkez ve taşra yönetimlerinde krallık statüsünde bulunabilirler. Bu durum prensesler için geçerli olmasa da prensler devlet teşkilatı için önemli görevlerde bulunan yöneticilerdendirler.

Protokol olarak kral, kraliçe ve prenslerin altında ise Karkamış kralı, Tarhuntassa kralı gibi bölge genel valileri gelir. Günümüze kalan bazı metinlerde kral bu kişiler için “benden ve veliaht prensten sonradır” gibi sözler sarf etmiştir (Tayfun Bilgin).

Hitit kralı, kraliçe, prensler ve önceki bölümde de bahsettiğimiz küçük kralların dışında Hitit bürokrasisi çok fazla sayıda devlet görevlisinden oluşmaktaydı. Bunların en önemlileri büyük veya baş anlamına gelen “GAL” kelimesi ile başlayan çeşitli unvanlara sahip üst düzey görevlilerdi. Sayıları oldukça yüksek olduğu düşünülen bu üst düzey görevliler bir uzmanlaşma ayrımına pek tabii olmasalar da devletin en önemli görevlilerini oluşturmuşlardır. Zaten bu kişiler de büyük oranda Hitit kraliyet ailesinin mensuplarıdır. Nitekim bu kişiler kral tarafından yakinen bilinen ve hatta onun tarafından seçilen, krala en yakın olan kişilerdir. Hitit bürokrasisindeki asıl uzmanlaşma daha çok alt kademelerde olmuştur. Yapılan hesaplamalar en düşük tahminlerle bile 500’ün üzerinde unvan olduğunu göstermektedir.

Örneğin Hattusa’da en önemli idari çalışanlardan biri olan yazmanlardan onlarca olması lazım. Diğer bütün şehirler hesaba katılırsa belki yüzlerce, binlerce yazman olması gerekiyor. Hititlerde sayıları yüzleri bulan unvanlar olduğunu düşünürseniz, devletin günlük faaliyetlerini yürüten bu alt seviye görevlilerin sayısının ne kadar yüksek olduğunu anlarsınız (Tayfun Bilgin).

En tepedeki büyük kral, mektup ve talimatname metinleri gibi araçlar kullanarak yer yer piramit benzeri aşağı giden, yer yer ise doğrudan kralla olan ilişkileri dolayısı ile bir piramit olarak tarif edilemeyecek bu karmaşık ve kalabalık yapıyı yöneten kişidir. Oldukça ayrıntılı şekilde yazılmış birçok protokol metni günümüze ulaşmış, görev tanımları ve sorumluluklardan çeşitli aktivite ve durumlarda görevlilerin hangi zamanda nerede durması gerektiğine kadar tasvirlerle bolca rastlanmıştır. Yapıları gereği bunların uyulması zorunlu kuralları gösterip oldukça bağlayıcı olduklarını söylemek mümkündür.

b | Kralın ve Yöneticilerin Seçimi

Krallığın babadan oğula geçtiği Hititlerde bir sonraki kralın seçiminde genel olarak son kralın sözü esas alınmış, hatta I. Hattusili örneğinde kralın zaman içerisinde fikrini değiştirdiği görülmüştür. Burada oğul kavramının geniş bir anlamda tanımlandığı, prenseslerle evlendirilen damatlara kadar uzanabildiğinin altını çizmek gerekir. Zaten krallığın en büyük oğula geçmesi kuralı, yani “primogeniture” de Hititlerde uygulanmamıştır. Aynı zamanda taht kavgaları ve hatta gaspları da yaşanmış, aile içinde farklı pozisyonlarda olan birçok erkek kral olabilmektedir.

Yalnız öndeki (en büyük erkek) çocuk, prens, kral olsun. Eğer öndeki (bir prens) yok ise, kim ikinci sırada oğul ise, kral o olsun. Eğer varis (olacak) bir prens yok ise, hangi kız çocuk öndeki ise, ona bir içgüveysi tutsunlar, o kral olsun. (Telipinu Ferman'ından bir parça. Aktaran: Esmâ Reyhan)

Bu konuda günümüze kalan önemli metinlerden biri olan ve kral Telipinu tarafından yazılan Telipinu fermanı, her ne kadar yönetimin geçiş usulüne yönelik bir esas belirleme çabası açısından anayasal monarşi tartışmaları yaratmışsa da bu kavram anakronik ve fazlaca iddialıdır. Bahsedilen esas da sonrasında uygulanmamıştır. Dahası, bu ferman birçok Hititolog tarafından Hititlerin taht kavgaları ve sonu ölümle biten aile içi çatışmalarla çalkalandığı bir dönemde kralın bu çıkmazlara bir çözüm üretmek ve kendi krallığını meşrulaştırmak için verdiği istisnai bir ferman olarak değerlendirilmektedir.

Kral dışındaki yöneticilerin ise çoğunlukla doğrudan kral tarafından seçildiği ve onaylandığı düşünülmektedir. Burada da yine en büyük kriter soyluluktur. Kral hanesinden olmayan bir kişinin devletin yönetim yapısında üst bir noktaya gelmesi istisnai durumlar dışında mümkün olmamış, aksine soylu olanlar –bilhassa erkekler, bir şekilde çeşitli mevkilere gelmiştir.

c | Karar Verme Süreçleri

Adalet bölümünde ele alacağımız yazılı ve yazılı olmayan kurallar dışında, Hititlerde önemli kararların verilmesi tamamen kralın elindedir. Özellikle direktifler, talimatnameler ve ferman gibi metinler doğrudan kraldan ya da kralın kontrolünde çıkıp devletin işleyişi ve benzeri siyasi işleyişlerde direk belirleyici olmuştur. Belirtildiği üzere merkez ve taşrada görev yapan devlet görevlilerinin doğrudan yönlendirildiği ya da daha geniş çerçevelerde sorumluluklarının belirtildiği birçok yazı günümüze ulaşmıştır.

Devletin iç ve dış politikalarına dair siyasi kararların doğrudan krala bağlı olması nedeni ile kral dışındaki unsurların bu kararlardaki etkisi ancak kralı etkilemek sureti ile mümkündür. Bu anlamda iki temel etkileme unsurundan bahsedilebilir.

İlk unsur özellikle temel olarak Hitit devletinin Eski Krallık yani kuruluş dönemlerinde etkin olduğu bilinen “Pankuş” adı verilen meclislerdir. Önemli kararlarla ilgili toplantılar yapmak suretiyle kralın çevresinde toplanan bu meclisin, kuruluş döneminden sonra giderek etkisini kaybettiği düşünülmektedir. Siyasi kararları ilgilendiren konulardaki bazı toplantılar devam etse de özellikle devletin ve kralın gücü arttıkça bu meclisin adı geçmemeye başlamış, etkisine dair ibareler giderek yok olmuştur. Meclisin yapısına baktığında ise üyelerinin halktan değil, tamamen soylulardan ve bürokratlardan oluştuğu görülür. Dahası, bunlar aslında saray görevlileri olup kralın en güvendiği kişilerdir. Nasihat almak boyutunda bir iletişim var ise bile bu kişilerin kralın otoritesine en bağlı, en inancılı kişilerden oluşuyor olması dolayısı ile bu meclisin eleştirel bir boyutunun yok denecek kadar az olduğu kuvvetle ihtimaldir. Yine de bu meclisle ilgili birkaç metin üzerinden yapılan bazı yorumlar, yeni kralın onaylanması ve bir kralın kararının bozulması gibi bazı önemli etkilerinin olabilme ihtimalini de sezdirmektedir.

İkinci unsur bir meclis söz konusu olmaksızın kralın çevresinde bulunan, özellikle de kraliçe ve prensler gibi birinci dereceden aile ile en yüksek mertebedeki soyluların ve hatta dini görevlilerin kralı enformel olarak etkileyebilme ihtimalleridir. Bunların Hitit devletinin tüm dönemlerinde, birçok farklı derecede ve şekilde kral üzerinde etkili olmuş olması ihtimal dâhilindedir. Dahası, ileride yaşlılar heyetleri olarak ele alacağımız toplumun ileri gelenlerinin yine kral üzerinde bir etkisi olma ihtimali bazı metinlerden sezilmektedir. Yine de birkaç örnek ve figür dışında bu etkilerin kralın kararları üzerinde çok kısıtlı etkisi olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır.

... Herhangi birinin suçunu [gö]rürsen – ya bir kimse bir tanrıya karşı günah işler ya da bir kimse herhangi bir (kötü) söz söyler – asiller meclisine tekrar sor! Dedikodu (?) asiller meclisinden geri çevrilmelidir! Oğlum yüreğ[in]den ne geçerse, onu öyle yap! (Doğru bildiğini yap!). (I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesinden bir parça. Aktaran: Esmâ Reyhan)

Özetle görülmektedir ki siyasi kararlar tek bir mercide yani kralda toplanmıştır. Eğer resmiyeti olmaksızın kralı etkilemek şeklinde bir dolaylı katılım vardysa bile bu hakka ancak en üst seviye soylulardan oluşan bir azınlık sahiptir. Nitekim devlet içindeki dini ya da idari en üst düzey görevliler ancak bu soylu geniş aileden çıkabilirdi, Pankuş meclisleri de böyle bir muhteviyata sahipti. Fakat bu konuya dair önemli bir ekleme federal yapıyı ele alan bir sonraki başlık altında yapılacaktır.

d | Devletin Federal Yapısı

Hitit devletinin monarşi ve teokrasi ile örülmüş sistemine ek olarak önemli karakteristiklerinden biri de federal, hatta zaman zaman konfederatif bir devlet yapısına sahip olmasıdır.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Hattuşa Bronz Tableti. Hitit kralı IV. Tudhaliya zamanında hazırlanan tablet hem Tarhuntassa krallığının bağımsızlık sınırlarını yeniden düzenleyen bir anlaşma niteliğindedir hem de vasal krallıklar yoluyla kurulan siyasi ilişkilere ışık tutar (Bronz Tablet, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara. Fotoğraf: ©Björn Christian Tørrissen, 2009, CC BY-SA 3.0.). https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hattusa_Bronze_Tablet_Cuneiform.JPG

(...) imparatorluğun merkezinden uzaklaşıp uçlarına doğru gittiğimizde, yönetimin toprağa dair organizasyonu daha feodal gözükmeye başlar. Hititlerin merkez Anadolu toprakları bölge krallıkları (appanage) ile çevrilidir ki bu bölgeler kral tarafından tesis edilmiş, onun soyundan gelen kimselerce yönetilmiştir. Bunun ötesinde ise kendi yerel yöneticileri bulunan vasal krallıklar vardır ve bunların ittifakları genellikle Hitit kraliyet ailesinden evliliklerle güçlendirilmektedir. Astların bir yemin yoluyla hükümlere bağlandığını gösteren birçok Hitit antlaşması Hitit bölge kralları ve vasal ülke kralları ile kurulan ahdi ilişkilere kanıt niteliğindedir. (Tayfun Bilgin – Hitit Dünyasında Yönetim ve Görevliler. Çeviridir.)

Hitit devleti özellikle uzak vasal krallıkları o bölgelerin yöneticilerini kontrol etmek yoluyla elinde tutmuştur. Bu bazen Hitit prenseslerinin evlendirilmesi, bazen prenslerin gönderilmesi gibi şekillerde gerçekleştirilmiş olsa da bölge yöneticileri en temelde

daha sonra üzerinde duracağımız yemin gibi yöntemlerle oluşturulan sadakat temeli üzerinden sağlanmıştır. Tüm bunlar Hititlerin yerel bölgelerdeki yöneticileri kendilerine bağlı tutmayı çok önemli gördüklerini göstermektedir. Yine aynı tezi desteleyecek bir başka uygulama da her yeni büyük kral tahta geçtiğinde hemen vasallarla anlaşmaların tazelenmesidir.

Vasal kralın özgürlüğü Romalıların cliental müttefiklerine verdikleri kadar cömertçe değildir. Kendi başına yabancı elçileri kabul edemezler; bunları Hattusa'ya göndermek zorundadırlar. Dış devletlerle ilişki de kuramazlar. Hatti'den kaçıp gelen mültecileri ve devlet düşmanlarını yakalayıp büyük krala iade etmelidir. Savaş zamanlarında askerlerinin başında, beyi büyük krala yardıma gelmek zorundadır. Antlaşma hükümlerini ay be ay okutmak, sürekli hediyeler ve haraç göndermek, efendisi büyük kralın emrettiği her şeyi anında yerine getirmek zorundadır. Zaman zaman da Hattusa'ya seyahat edip, Assur krallarının yaptırdığı gibi yerlere kapayıp el ayak öpmeseler bile, efendileri büyük krala biat etmek zorundaydılar. (Ahmet Ünal – Hititler Devrinde Anadolu 3)

Fakat bağlılık şartı yerine getirildikten sonra, bu feodal ve federal yapının yerelliklere açtığı özerkliklerden de bahsetmek gerekir. Nitekim sosyal yapı ve adalet yapısında da bahsedeceğimiz üzere bu özerklikler Hitit devletinde oldukça çok kültürlü bir toplumsal yapının bir arada yaşayabilmesini sağlamıştır.

2 | Sosyal Yapı

Hitit devletinde toplum genel olarak iki sınıftan oluşur: Hürler ve hür olmayanlar. Bu konu bir ölçüde tartışmalı olmakla beraber, genel kabul hür olmayan sınıfın aslında köle statüsünde olduğudur. Yine de bu köleliğin, birçok medeniyette olduğu gibi “hiçbir hakkı olmayan” şeklinde tezahür etmediğinin altını çizmek gerekir. Nitekim Hitit Yasaları'nda, ödeyecekleri veya alacakları tazminat seviyeleri statülerine göre belirleniyor olsa da hür olmayanların da hakları vardır. Kölelerin açıkça tanımlanmış hukuki haklarının olması dışında, hür ve köle arasında evlilik gibi yollarla geçişlilik mümkündür. Dolayısıyla Hitit'lerde hür veya köle olmak keskin hatlarla ayrılmayan bir sınıf ayrımına işaret eder.

Madde 3. Eğer biri bir özgür erkek ya da özgür kadına vurur ve öldürürse, fakat bu kazayla olmuş ise, onu teslim etsin (defnini yapmak üzere), iki kişi versin ve onun evine baksın.

Madde 4. Eğer biri bir köle erkek ya da köle kadına vurur ve öldürürse, fakat bu kazayla olmuş ise, onu teslim etsin (defnini yapmak üzere) bir kişi versin ve onun evine baksın (*Harry A. Hoffner – Hitit Yasaları'ndan bir parça. Çeviridir.*)

Özetle denilebilir ki, kanun uygulamalarında iki ayrı tanımlamaya ihtiyaç duyulması iki toplumsal sınıf olduğunu kanıtlar niteliktedir. Belki de Hititlerde hür olmayanların, yani kölelerin en iyi tanımı, konumlarına göre sosyal haklara sahip, alınıp satılabilen insanlar olmalarıdır.

Kölelerin zarar görmesi durumunda verilen cezalar özgür insanların zarar görmesi durumunda verilen cezalara göre çoğu zaman yarı yarıyadır. Burada bir tür yarı insan muamelesi akla gelir. Fakat bunun aksine, cezayı hak eden yani tazminatı verecek kişi bir köle olduğunda özgür insana göre yine yaklaşık yarı yarıya daha az tazminat ödemesi beklenir. Dolayısıyla bu durumun temelde kölelerin maddi durumlarını gözeterek yapılmış bir ayarlamaya işaret ediyor olması olasıdır.

Bunlara ek olarak, yine hür olmayanlar sınıfına ait olsalar da krala ya da devlete ait köleler olarak tarif edebileceğimiz insanlardan da bahsetmek gerekir. Bunlar Hitit devletinin özellikle fetihler sonucu getirdiği esirlerdir ve sivil veya askeri işgücü olarak kullanılmışlardır. Seçilerek getirilen bu insanların aralarında zanaatkârlık türü çeşitli meslekleri icra edenlerin de olduğu bilinmektedir. Temel olarak geçimlerini sağlayacak koşulların verilmesi karşılığında devletin işgücü ihtiyacını karşılamak üzere kullandıkları söylenebilir.

Tabii burada tekrar belirtmek gerekir ki, toplum yasal anlamda sadece köleler ve özgürler olarak bir sınıflandırılmaya tabii tutulmuşsa da sınıflaşmanın boyutları bu ikilikle sınırlı kalmamıştır. Seçkinler, özgürler ve köleler olarak üç sınıftan bahsetmek mümkündür nitekim soylular ya da devlet çalışanları ile sıradan halk arasında da ciddi bir fark vardır. Köleler içerisinde de borçtan dolayı köle statüsüne geçmiş insanlar ile, doğuştan köle ve savaş esnasında köleleştirilen insanlar görece farklı durumdadırlar.

İçindeki tapınak ve saray tarzı birçok yapı ile dönemine göre epey büyük bir şehir olan başkent Hattusa'nın şehir surları içinde aslında büyük oranda soylular ve devlet görevlileri yaşamaktayken sıradan halk bu merkezin dışına itilmiştir. Aslında, halkın herhangi bir idari, dini, askeri merkezde yaşaması pek de olası değildir. Büyük oranda toprağa bağlı olan bu insanların neredeyse hepsi taşra diye adlandırabileceğimiz yerleşim yerlerindedir. Yine de soylu olan ve soylu olmayan ayrımı örneğin yasalar nezdinde bir karşılık bulmamakta, soylular da özgür insanlar sınıfında kabul edilmektedir. Yasalarda bir ayırım gözükmemesine rağmen pratikte de (örneğin bir mahkeme uygulamasında) bir soylunun sıradan bir hür insandan daha ayrıcalıklı bir muamele görüp görmediğine dair ise pek bilgimiz yoktur.

a | Şehir Yapısı

Hitit şehirleri iki temel yapı etrafında toplanmaktadır: saray ve tapınak. Saray büyük oranda siyasi teşkilat içinde bahsettiğimiz soyluların ve devlet görevlilerinin merkezidir. Üst kademeli birçok devlet görevlisi ve hanedan soyu bu yapıda ikamet eder. Tapınaklar ise hem dini hem de ekonomik ilişkilerin yürütüldüğü üretim merkezleridir ki bunlara bağlı olarak çeşitli mesleki faaliyetlerde çalışan oldukça çok sayıda insan vardır. Bu açıdan tapınaklar yapılan ritüeller, dini törenler ve festival gibi etkinlikler dışında tarım, hayvancılık ve zanaat odalarının bulunduğu kalıcı bir üretim merkez teşkilatı olma görevini de görmektedir. Bu iki temel yapı aslında bir açıdan Hitit devletin merkezi yapısının siyasi-idari ve dini otoritesini temsil etmişlerdir. Yine kentlerde fiziki açıdan koruma görevi gören ve sfenks, aslan gibi tasvirler itibari ile manevi açıdan da benzer anlamlar taşıdığı düşünülen kapılar kentlerin önemli yapılarındandır. Bunlar *HAZANNU* adı verilen bugünkü Belediye Başkanı'na benzer yöneticilerdir ve bir görevleri de kentin kapılarını her akşam mühürleyip sabahları açmaktır. Kapılar ayrıca önemli bir resmi temsile sahiptir nitekim bazen hukuki sorunların çözümünde kralın kapısı denilen yapıların sözü edilir.

Hititlerin güvenli kabul ettikleri kent içine (happira-), potansiyel tehlike ve kaos ortamının olduğu; hırsızlık, öldürme vakalarının olduğu kent dışına UR.SAG, bunların arasındaki geçiş bölgesine ise, gimra- denilmektedir. Hititlerin mimari izlerin ve denetim ve güvenliğin kentten uzaklaştıkça derece derece azaldığını anlaşılmaktadır. (Nermin Atıla – Hitit Devleti'nde Güvenlik Algısı)

Ayrıca Hititlerde kentlerin bazı kimlikleri olduğu düşünülmektedir. Birçok kent farklı dini kimliklerin merkezi olarak düşünülmüş, o dini kimliklerle beraber anılmıştır. Aynı tanrının farklı şehirlere ait çeşitleri vardır. Üstelik bu durum sadece dini kimliklerle ilgili değildir. Örneğin, bugünkü Çorum civarındaki Sapinuwa kenti her alanda Hurri kültürünün yoğun olarak hissedildiği bir yerleşimdir.

b | Geçim

Hitit zamanında halk geçimini tarım, hayvancılık ve çeşitli zanaatlar ile sağlamaktaydı. Eldeki bulgular göstermektedir ki insanlar hem üretimden hem ticaretten devlete vergiler verir, ellerinde kalanlarla ise geçinmeye çalışırdı. Ayrıcalıklı birtakım insanlara bu vergilerden muafiyet verildiğine dair birçok örnekle de karşılaşmaktadır.

Verilen bu ayrıcalıklar dışında her hür erkeğin devlete vergi ve hizmet sorumlulukları vardır. Aslında zaten büyük bir nüfus devlet için bir nevi sözleşmeli işçi olarak çalışmaktadır. Devlet çalışanlarına genel olarak tahıl, yiyecek maddeleri gibi şekillerde

ödemeler yapılmış, bazen mal ve mülk verildiği de görülmüştür. Kral tarafından hem üst hem alt seviye devlet görevlerine alacaklarına karşılık toprak tahsis edildiğinin de birçok örneği vardır.

İşgücü ihtiyacının karşılanması Hititler için çok önemli bir konu olarak ön plana çıkar. Örneğin Hitit yasalarında ve günümüze kalan kontrat metinlerinde bazen bir malın ya da işlenen suçun karşılığı olarak çalışma talep edilmesi sıkça karşılaşılan bir durumdur. Savaş esiri olduklarından bahsettiğimiz NAM.RA adındaki kölelerin de aslında temelde bu ihtiyacı karşılamak için alındığı düşünülmektedir.

c | Din

1000 tanrılı sıfatını kendileri de kullanmış olan Hitit devleti, çok tanrılı bir yapıya sahiptir. Dahası, Hititlerin dini yapıları aslında çok tanrıcılığın da ötesinde bir "çok dinlilik" örneğidir. Dine büyük önem vermiş olan Hitit toplumunda krallar dahi dini konularda çok hassastır. Tanrıları kızdırmamak ve onlara karşı görevleri ihmal etmemek kralların en önemsedikleri görevlerdendir.

Aslında en büyük ve etkili tanrı Fırtına (Hava) Tanrısı'dır. Diğer tanrılar onun altında yer alır. Hitit kralı Fırtına tanrısının temsilcisi olarak bin tanrı adına anlaşmaya taraf olur. Törenlerde ritüellerde bin tanrı çağırılır. Bin tanrı tanımı bir semboldür. Panteondaki bildiğimiz tanrıları saysak bu sayıya ulaşamayız. Bin tanrı, Hitit kontrolünde yaşayan bölgelerin ve kralın kontrol altında tuttuğu ve temsil ettiği dini gücün göstergesidir. Fırtına Tanrısı'nın en üstte olduğu 1000 tanrı kavramı resmileştirilmiş ve resmi anlaşmalarda yer almıştır. (Tunç Sipahi)

Hitit devleti çok tanrılı – çok dinli yapıyı epey içselleştirmiş bir devlettir. Birçok başka devlet ve kökenden tanrıyı kendi tanrıları arasına eklemiş, üstelik bu tanrılara da adak vermek gibi temel görevleri ihmal etmeyip onları da memnun etmeye çalışmışlardır. Dahası, birçok Hitit kökenli olmayan tanrıya o tanrıların kökenlerini gözeterek kendi dilinde hitap etmişlerdir. Nitekim dini metinlerde Hitit dili olmayan Luvice, Hurrice, Hattice gibi dillere doğrudan rastlanmaktadır. Zaten halk arasında da Luvi, Hurri ve Hatti dillerinin de yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bütün dini ritüellerin ve tanrıların tek bir merkezi olmadığı gibi, aksine birçok farklı yer kendine has inanış, tanrı ve ritüellerin merkezidir.

Hititler tanıştığı yeni bir toplumun dinsel argümanlarını, tanrı isimlerini, ritüel uygulamalarını ve hatta orijinal dilinde, terminolojisiyle de fazla oy-

namadan kabul edip kendi uygulamaları içerisine bir şekilde entegre ediyorlar. (...) Bunlar tabii büyük bir bölgeye kralın kendini kabul ettirmesini de kolaylaştırıyor, politik bir strateji tabii ki. Anadolu'da olan o toplum dokusuna yerleşmiş olan uygulamaları, muhtemelen onları kabul etmiş olan toplumlara hükmedebilmek için çok güzel bir şekilde kullanmışlar. Bence asıl bu, böyle büyük bir siyasi organizasyonu gerçekleştirmesindeki etken olmuş. (Meltem Doğan-Alparslan)

Belirtildiği gibi Hititlerin dini yapısındaki çoğulculuğun devletin kendini büyük bir bölgeye kabul ettirmesini kolaylaştıran bir politik yöntem ve hatta Anadolu coğrafyasında siyasi birlik oluşturma'nın bir mecburiyeti olduğuna dair görüşler birçok Hititolog arasında yaygındır.

Fakat bu uygulamaların, farklı inançların tekelleştirilmesi olduğuna dair okumalar da vardır. Yine de uygulamalardaki çeşitlilik, dinin ve ritüellerin merkezileşmemiş olması ve aynı tanrının farklı bölgelerde farklı şekillerde inanılan birçok benzerinin olması gibi nedenler Hitit devletinin bu anlamda çeşitliliği yüksek bir yapısı olduğunu ortaya koymaktadır.

d | Kadının Durumu

Hitit toplumunda kadının durumu soyluluk ve sosyal sınıflar gibi temel dinamiklerin altında farklılaşan şekiller almıştır. Örneğin, özerkliğinden ve etkinliğinden bahsettiğimiz kraliçe, soyluluk ve sosyal statü gibi temellerde özellikle de kralla olan bağın-

Kral ve Kraliçe boğa silüetinde tasvir edilen Fırtına Tanrısı'na adak verirken (Fotoğraf: ©Steve Estvanik/123rf.com).

dan dolayı en güçlü kadın figürdür. Tawananna adı altında bahsettiğimiz unvanın kralın eşi olmaktan çok bir sosyal ve dini statüyü belirttiği ve Puduhepa gibi siyasi etkinliği de ön plana çıkmış bir kraliçe örneği olduğu hatırlandığında bu durum açıkça görülebilmektedir.

Hitit kralları gibi, öldükten sonra tanrılaşan, adlarına kurban sunulan Hitit kraliçeleri, dönemlerinin büyük krallarıyla müstakil olarak mektuplaşmakta, yine kendi mühürleri ile antlaşmalara adlarını koymakta, dini törenleri yürütebilmekte, adli kararlar alabilmektedir. Eski Hitit krallığından beri kral eşlerinin ve kızlarının saray politikalarına ve devlet yönetimine karıştıkları belgelerde açıkça görülür. Hitit devletini yöneten büyük kralın yanında kraliçenin de yer aldığı, bu kraliçenin de kendi yetki ve görevlerini yerine getirdiği anlaşılır. (Aygül Süel – Sapinuva'nın Kraliçesi: Taduhepa)

Sosyal statü anlamında kraliçenin hemen altında gelen prenseslerin durumunu prenselere kıyasla değerlendirmek önemlidir. Toprak ve krallıklar verilen prenslerin aksine prensesler vasal beyler veya komşu krallarla evlendirilir veya tapınaklarda görev yaparlardı. Nitekim kadınların toplumsal statülerinin özellikle evlilikler ve dini semboller üzerinden şekillendiğini söylemek mümkündür. Bununla paralel olarak önemli devlet mesleklerinde rol alan ve ilgili unvanlara sahip kadın yoğunluğunun az olduğu söylenmektedir. Öte yandan kayda değer bir kadın sayısından bahsedildiği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Filolojik belgelerin ışığında Hitit Çağında eş, rahibe, büyücü, falcı, şifacı, dokumacı, değirmenci, fırıncı, aşçı, müzisyen, şarkıcı, dansör, işçi, (Hurili) hekim, hizmetkar ve kült görevlisi olarak tanımlanmış kadınları görüyoruz. Son yıllardaki çalışmalarda kadınlar loncası denilebilecek bir örgüt belirlenmiştir. Hititçe udati ismini taşıyan kadınlar bu örgütlenmede yer alıyorlardı. Bu kadınların çocuklarıyla birlikte Tanrıça Lelvani tapınağında görevlendirildikleri kraliçe Puduhepa'ya ait belgelerden bilinmektedir. Yine, Hitit metinlerinde Hasawas ebe, siyahlı kadın doğum yaptıran anlamında bilge veya büyücü kadın, büyüsel-tıp tekniklerini bilen, rahibe terapist gibi tanımlarla anılıyor. Puduhepa da kendisinin hasawas olduğunu belirtir. Hoffner'in de vurguladığı gibi hiçbir varlığı olmayan yoksul hane insanları ancak bu hizmeti verebilmektedirler. (Muhibbe Darga – Anadolu'da Kadın)

Bu açıdan değerlendirildiğinde, sosyal statüleri düştükçe, kadınların toplumsal durumlarının oldukça zayıfladığı görülmektedir. Örneğin hür bir kadın köle bir erkekle evlendiği zaman statüsünün köle statüsüne geçtiği bilinmektedir. Hatta genel olarak denilebilir ki, Hitit toplumunda kadının sosyal statüsü her zaman bağlı kabul edildiği erkek üzerinden tanımlanmaktadır. Bu durum kadınların dul kalması durumunun kabul edilir olmadığını açıkça gösteren bir yasadandır da gözlemlenebilmektedir:

Madde 193: Eğer bir adam (eş olarak) bir kadına sahipse ve adam ölürse, karısını onun (yani: kocasının) erkek kardeşi alır. (O da ölürse) onu (yani: kadını, ölen adamın) babası alır. Şayet sonra onun babası da ölürse ve (karısı olarak) sahip olduğu kadını onun erkek kardeşinin oğlu alsın. (Bu) cezaya değer bir eylem değil (dir). (Hitit yasalarından bir parça. Aktaran: Cem Karasu)

Hititler’de kadının durumunun birlikte anıldığı erkekle beraber oluşan bir sosyal statü dahilinde değiştiğine bir başka kanıt da bir fermanında görülür. Kral ahlaki bir uyarı olarak “kölelerin ve eşi olmayan kadınların davalarına da bak” derken bir adalet söylemi tutturmaya çalışır, fakat aslında eşi olmayan hür kadınların bile kölelerle bir tutulduğunun, yani toplumun en düşük sosyal statüsüne sahip kimseler olduğunun toplumsal dışavurumunu yapar.

Kanun maddelerinden anladığımız kadarıyla, birkaç örnekte, kadınlara ödenen ücret aynı iş olmasına rağmen erkeklere ödenenin yarısı. (Meltem Doğan-Alparslan)

Eşitlik tabii çok farklı bugüne kıyasla, modern toplumlara benzemez kadının durumu ama en azından dönemine göre, diğer Mezopotamya kültürlerine kıyasla çok daha aktif ve ön plana çıkan, etki alanı daha büyük figürler Hititler’deki kadınlar. (Andreas Schacher)

Yine de Hititlerde, özellikle de dönemindeki diğer devletlerle kıyaslayarak düşünüldüğünde, kadının durumuna dair söylenebilecek bazı olumlu şeyler vardır. Örneğin boşanma hakkı ve miras hakkı gibi birçok önemli konuda Anadolu kadını, gözlemlendiği kadarıyla, Mezopotamya uygarlıklarında bulunmayan bazı haklara sahiptir. Yine Hitit Yasalarında “eğer bir erkek ya da kadın” veya “eğer biri” ifadesi ile başlayan kanunlar fazladır, bu anlamda kanunlar kadınla erkek arasında çoğu zaman ayırım yapmaz.

Anadolu'nun Hititler öncesinde, örneğin Asur Kolonileri Çağı'nda Mahkemeye başkanlık yapan, mal kaçıran birinin idamına karar veren kadınlar, yerel kraliçeler var örneğin. Bu dönemlere dair bolca mektup, yazışma ve kadını içeren belge de var. Fakat biz Hititlere geldiğimizde erkeklerin tarihini okumaya başlıyoruz, şöyle bir bakacak olursak kadın isimleri bile daha az. Tabii devlet gözünden bir tarih okumaya başladığımızdan da olabilir. (Meltem Doğan-Alparslan)

Özetle denilebilir ki, Anadolu'nun özellikle Hitit devletinden önceki muhtemelen daha anaerkil olan yapısı, ataerkil bir toplum olan Hititlerle sekteye uğramış gibi gözükmektedir. Bunun bir nedeni de belirtildiği üzere Asur Ticaret Kolonileri döneminin belgeleri içerisinde tüccarlara ait ve sosyal hayatı yansıtabilecek metinler ağırlıkta iken Hitit metinlerinin saray ve tapınak kökenli yani seçkin bir devlet diline dayalı olması, bu açıdan iki dönem arasındaki farkların kısmen belgeler arasındaki farktan kaynaklanıyor olması da mümkündür. Her şeye rağmen Hititler'in kadınlara karşı gerek hakları gerek sosyal aktiviteleri çerçevesinde dönemindeki birçok diğer devlete göre daha olumlu bir pratiği ve görüşü yansıttıkları belirtilmektedir.

3 | Adalet ve Yasalar

Hitit için adalet kavramı hem toplumsal bilinçte yer alan bir tahayyüle, hem de yöneticilerin dilinde sıkça karşımıza çıkan bir söyleme karşılık gelir.

Söylemsel boyutu bir kenara bırakılırsa, Hititlerde adaletin somutlaştığı birçok öge de mevcuttur. Fakat Hitit adalet yapısından bahsederken bugün hukuk olarak ifade ettiğimiz ulusal ve uluslararası zeminlerde tekilleşmiş ve sistematikleştirilmiş bir yapıdan bahsedemeyiz. Bu açıdan adaletin yapısı, sistematikliği ve birliği açısından zayıf olduğu için bir hukuk değil, kanun, kural ve alışkanlıklar silsilesinden bahsetmek Hititlerdeki adalet yapısını anlamak için önemlidir. Bu çoğul hukuk yapısını oluşturan yazılı ve yazılı olmayan bazı temel öğelerden bahsedilebilir.

İlk olarak, bugün Hitit Yasaları adı verilen, yaklaşık 100'er maddeden oluşan iki büyük tablete yazılmış kanunlar Hititler'den günümüze ulaşmış önemli yazıtlardandır. Bunlar sadece günümüze ulaşan tabletler olduğu için Hitit Yasaları diyebileceğimiz gövdenin başka parçaları da olabileceği ihtimalini düşünmek gerekir. İkinci hukuk ögesi, yazılı olduklarına dair bir ibare görmeksizin halkın gelenek ve görenek benzeri karakterlerde kullandığı, gelenek hukuku adını verebileceğimiz teamüllerdir. Bunlar aynı zamanda bölgelere, kültürlere ve hatta şehirlere göre farklılık gösterebilmektedir. Hititler'de hukuku ilgilendiren üçüncü bir öge ise temelini siyasi güçten aldığını söyleyebileceğimiz ve karşılığını yargılama pratiğinde bulan adalet uygulayıcılığı (bir nevi yargıçlık) görevi üzerinden temin edilir. Bunun aslında, duruma ve yargılayan ki-

şeye bağlı olarak değişmekle beraber hem yazılı yasalardan hem de yazılı olmayan te- amüllerden besleniyor olması mümkündür. Fakat, “hüküm” adını verebileceğimiz bu öge, böyle bir adalet yapısı içerisinde gerek yorumlamalardan gerek yasaların uygu- lamaya geçirilmesindeki farklılaşmalardan dolayı hukukun bütünlüğünü parçalayan öğelerdendir. Dördüncü öge, kral tarafından yazılmış vasiyetname, ferman, direktif ve talimatname gibi aslında “kararname” karakteri taşıyan metinlerin yer yer de hukuki etkiler kazanıyor olmasına dayandırılabilir. Örneğin yukarıda bahsi geçen ve uygulan- mamış olmasına rağmen kralların nasıl seçilmesi gerektiğine dair emirler içeren Teli- pinu Fermanı, bu anlamda hukuki bir değer de taşır. Aynı şekilde imparatorluğa bağlı vasal krallarla olanlar başta olmak üzere antlaşma metinleri de bu hukuki karakteri taşıyabilmektedir. Son olarak ise hem devletin hem de halkın siyasi, ekonomik veya sosyal ilişkilerinin yazılı hale getirilmesi ve bir nevi güvence altına alınmasını sağla- maları açısından önem taşıyan kontrat olarak adlandırabileceğimiz belgeler ile yine benzer karakter taşıyan fakat kralın yaptığı toprak bağışları gibi konularda tutulmuş tabletlere sıkça rastlanmaktadır. Bunların ayrı birer hukuk ögesi olarak ele alınması- nın nedeni de bugünkünün aksine kontratların bağlı olduğu bir üst hukukun neredey- se hiç var olmayışı, dolayısıyla bu belgelerin bağlamsal ve kişisel ilişkiler düzleminde kendi tekil uygulamalarını adalet yapısı içine entegre edebilmeleridir.

a | Hitit Yasaları

Hitit Yasaları adı verilen toplam yaklaşık 200 maddelik iki kanunlar tableti, eğer kipi ile başlayarak belirli durumların ne tür cezalar ve tazminatlar gerektireceğini anlatan yazıtlardır. Varlığı metinlerden anlaşılan üçüncü bir tablet olsa da bu henüz buluna- mamıştır. İçerdikleri yasalar cinayet, saldırı, kaçak köleler, evlilik, icra, kayıp, arazi ihlali, çalınmış zarar verilmiş hayvanlar, haneye tecavüz, kundaklama, alet edevatın çalınması veya zarar verilmesi, ürüne zarar verilmesi, maaşlar, kiralar, fiyatlar, cinsel tacizler gibi sayıları toplamda 25’i aşan farklı konu ile ilgilidir. Fakat kapsamlı değil- dirler; konular üzerine yazılan birkaç maddeden oluşurlar ve durumları örnekleyerek ilerlerler. Hititler’de hukuk ve uygulamasına dair bilgi alınan metinler arasında bahsi geçen iki tablet dışında fermanlar, yönetmelikler ve mahkeme tutanakları gibi metin- ler de vardır.

İki dille yazılmış bir çivi yazılı tablet örneği (Fotoğraf: Ahmet Ünal).

Genel olarak onarıcı niteliği güçlü olan Hitit yasaları, büyük oranda tazminatlar üzerine kurulmuştur. Bir kişinin yaralanması veya öldürülmesini içeren birçok suç tedavi masraflarının karşılanması, yol açılan zararın o kişi yerine süreli veya süresiz çalışacak başka birinin temin edilmesi gibi cezalar içermektedir. Bir Hititli başka bir Hititliyi öldürdüğünde onun ailesine bakmakla yükümlüdür.

Madde 10: Eğer birisi (özgür) birini yaralar ve geçici olarak iş göremez hale getirirse, onun bakımını üstlensin. İyileşene kadar onun yerine topraklarında çalışacak birini versin. İyileştiğinde, ona 6 şekel gümüş versin ve hekim ücretini o ödesin. (Hitit Yasaları'dan bir parça)

Oldukça hafif ve makul görünen bu onarıcı cezalar dönem Mezopotamya'daki "göz göz dişediş" anlayışından kısmen farklıdır. Hitit Yasalarının onarıcı ve telif edici hafif yapısına bir istisnası ise tanrılara ya da krala karşı işlenen suçlardır ki bunların oldukça ağır sonuçları vardır. Hititlerde ölüm cezasının özellikle de dönemin diğer devletlerine göre daha az başvurulan bir ceza olduğu düşünülmeye rağmen bu iki tipteki suçların cezaları genelde ölümdür.

Hitit Yasalarının önemli bir özelliği de farklı dönemlerinde değiştirilmiş, yani revize edilmiş olmalarıdır. En erken döneme ait yasalarda bile "önceden (...) yapıldı, ama artık..." gibi ibarelerin varlığı, hem bugün elimizde olan ilk yasalar tabletinden bile önce benzeri kanun uygulamaları olduğuna, hem de bu yasaların zaman içinde değiştiğine dair kanıtlardandır. Üstelik bu değişimlerin genel olarak hafifleştirmeler içerdiği bilinmektedir.

Her ne kadar doğrudan kralın onayından geçtiği düşünülse de bu yasalar doğrudan kral tarafından hazırlanmış gibi görünmemektedir. Daha çok geçerli toplum uygulamalarını yazılı hale getirme isteği ile oluşturulmuş oldukları sezilmektedir. Dolayısı ile büyük oranda toplumsal hukuka bir cisim kazandırma ve somutlaştırma niteliği taşıdıkları ihtimal dâhilindedir.

(...) Hitit kanunları Hammurabi Kanunları gibi bir devlet yasası değildir. Eski Hitit Dönemi'nde bir kralın devlet bünyesinde kullanılmak üzere topladığı birtakım kaidelerden ibarettir. (...) Belirtmek gerekir ki, Hitit kanunları ilk bakışta "laik" bir görünüm arz etmektedir; çünkü onlar ne bir ilahi güç ne de bir diktatör olan kral tarafından dikte ettirilmiş; ayrıca tüm toplum bireylerinin bağlayan bir otorite olarak Hammurabi Kanunları ve Oniki Levha Kanunları gibi büyük bir anıtın üzerine de yazılmamıştır. Bize kadar ulaşan şekliyle kanunlarda, buyruk metinlerine kadar bile girmiş olan bağlayıcı krallık otoritesinin eksikliği hemen göze çarp-

maktadır. Ayrıca kanunlardaki dinamik gelişme, onların çağın gerekleri icabı sürekli bir değişim ve oluşum gösterdiklerinde ve gerekli durumlarda verilen cezaların zamanla hafifletilmesinde de kolayca görülebilir. (Ahmet Ünal – Hititler Devrinde Anadolu 3)

Bu konuyla ilgili olarak, aslında Hitit Yasalarının davalarda uygulandığına dair yeterli kanıt henüz elde edilememiştir. Yani olan kanunların ne derecede esas alındığına dair net bir şey söylemek kolay değildir. Aslında bu durum Hammurabi kanunları gibi tarihin en eski kanunlarında da benzerdir, nitekim uygulandıklarına dair bir ibare yoktur. Bazı araştırmacılar bunları daha çok başa gelen kralların bir tür propaganda ve otorite kurma metinleri olarak ele almaktadır. Fakat Hitit Yasaları bunlardan epey farklı özellikler taşır ve doğrudan bir kral ya da tanrı diktesi olduğuna, aslen propaganda amacı taşıdığına dair de pek gösterge yoktur. Önsözlere sahip olmamaları ve dikili taşlara yazıldıklarına dair bir ibare bulunmaması bakımından görevlilere kılavuzluk etme görevini ve zaten toplumda uygulanmakta olan gelenek hukukunu yazılı hale getirme niteliğini taşıdıklarını, bu açıdan gelişkin hukuki niteliklerinin ön planda olduğunu söylemek gerekir.

b | Gelenek Hukuku

Gelenek hukuk adını verdiğimiz, toplumun kendi alışkanlıkları içerisinde süregelen birtakım teamüllerin, Hitit adalet yapısı içerisinde önemi büyüktür. Her şeyden önce, tüm adalet anlayışının bir derecede bu ögenin etkisi altında olduğunu düşünmek mümkündür.

Muhakkak, o çekirdek ülkenin içinde bile, illa yasalaştırılması gerekli olmayan bazı uygulamalar vardı. Her şey tespit edilemez, bir sorun olursa yasalara geçer bu. Her şeyi yasalarla sabitlemek hele hele o dönemde mümkün değildi. (Metin Alparslan)

Gelenek hukukunun yapısını anlamak için en iyi kaynaklardan biri bizzat Hitit yasalarıdır ki bazı kanun maddelerinin geleneklere dair teamüllerden esinlenilerek oluşturulduğu sezilir.

Kanunlarda örneğin “ara” ve “natta ara” diye terimler var, tam tercümesi zor ama “ara” için uygundur, münasıptır, geleneğe uygundur diyebiliriz.

“Natta ara” da tam tersi, “ara değildir” demektir. Bulunduğu metne göre tercümesi değişebiliyor, tam karşılığını bulmak zor bunların. Bu terim bahsedildiği kanunların dışında bazı metinler de var. Bunlar belli ki örfi adetlerdir. (Tayfun Bilgin)

Dahası, organik bir yapıya sahip olan bu hukuk ögesi bir tekil değil heterojen bir yapıya sahiptir. Anadolu'nun hele de Hititler döneminde kültür, dil, din gibi birçok açıdan zengin bir dokusu olduğu hatırlandığında bu heterojenlik bir takdir konusu olarak da ele alınabilmektedir.

Bu durum uç bölgelerde özellikle pekişmiş, bölgelerin kendi aşiret kanunları da Hitit kralının kabulüne tabii olmuştur. Örneğin sınır beylerine yazılan bir direktifte sınır beyi, şehir yöneticisi ve ihtiyarlara davaları düzgün bir şekilde yönetmeleri, örneğin cinsel tacizle ilgili davaları o bölgenin geleneklerine göre yargılamaları söylenmiştir. Bir başka deyişle, devletin feodal yapısı başlığı altında bahsettiğimiz özerklikler hukuksal alanda da kendini göstermektedir.

Duyulan gereksinmelere ve ortaya çıkan yeni hukuki durumlara göre elbette yeni ekler yapılmış, ayrıca komşu kültür çevrelerinden bazı unsurlar olduğu gibi alınmıştır. Hitit kanunları söz konusu olduğunda şu noktayı asla unutmamamız lazımdır. Anadolu gibi etnik açıdan zengin olan ve her türlü hukuki, folkloristik ve sosyolojik yapı ve inançlara gebe toplumların bir arada yaşadığı coğrafi bir ortamda, her ne kadar askeri ve siyasi otorite kurulusa kurulsun, hukuk kurallarında tek, ortak bir mecele yaratmak ve bunu eksiksiz ve istisnasız uygulamak imkansızdır. Bilhassa yasaların giremediği uzak bölgelerde ve ücra köy toplumlarında yaşayan insanlar, aralarında ortaya çıkan anlaşmazlıkları ve işlenen cürümleri elbette ta Hattusa veya başka idari merkezlerdeki mahkemelere kadar götürecekti ve hukuki konuları kendi aralarında ve şahsi hukuki alışkanlıklarını uygulayarak hallediyorlardı. Bundan dolayı, Hitit yasalarının toplumun tümünü bağladığı asla iddia edilemez. Dolayısıyla bu yasalar bize, Hititler ve Hattiler, Luviler, Huniler ve daha nice kavimler gibi Hitit hanedanına yakın yüksek zümre mensubu kesimlerin hukuki normlarını yansıtmaktadır. Nitekim, eyaletlerde yasaları uygulamakla görevli idarecilerden, yasaları işletirken mahalli örf ve adetleri göz önünde bulundurmaları ve en önemlisi, kent ve köylerde yaşayan toplumların yaşlılar meclisiyle sürekli işişare halinde olmaları istenmektedir. (Ahmet Ünal – Hititler Devrinde Anadolu 3)

c | Yargılama Pratiği ve Uygulayıcıları

Hititlerde dava pratiği oldukça yaygın olmasına rağmen mahkeme adı altında kurumsallaşmış bir yapı yoktur. Yargılama hakkı büyük ihtimalle bir yerdeki en yüksek mertebedeki kişiye verilmektedir. Baş yargıç kral olmasına rağmen sadece önemli ve çözülemeyen davalar kralın huzuruna gelir.

Mahkeme pratiğinde sanık, şahit ve yazman sıfatında bazı kişiler olduğuna rastlanılmakla beraber, bunların tüm davalarda aynı şekilde işlemediği, daha üst seviye davalarda resmiyetin arttığını düşünmek mümkündür. Zaten günümüze kalan mahkeme tutanaklarında suçun tarifi, zanlıların savunmaları, şahitlerin görüşleri gibi bilgiler varken hüküm ve uygulamalara dair bir şey neredeyse hiç yazılmamıştır.

Hitit devletinde yargılamayı yapması beklenen kişilere doğrudan kraldan gelen büyük bir yetki verildiği görülmektedir. Nitekim bir direktif metninde “eğer birisi kral mahkemesinin kararına uymazsa o kişinin evi harabeye çevrilir, eğer birisi yetkilinin verdiği hükme uymazsa o kişinin kellesi kesilir” ifadesi kullanılmıştır.

Vasal bölgelerde vasal bölge kralları, şehirlerde prens ve vali benzeri sıfatında bulunan birçok görevli yargıçlık sorumluluğunu zaten o bölgenin askeri ve idari birçok sorumluluğuna sahip olan en yüksek dereceli kişi olmasından alır. Örneğin, imparatorluk döneminde idari ve bürokratik yapısı daha gelişmiş olan merkezlerde *BEL MADGALTI* denilen görevliler vardır. Bir tür valilik görevi gibi düşünebileceğimiz bu unvan aynı zaman askeri ve adli birçok anlamda yetkilidir. Dolayısı ile bu yargı uygulayıcılarının hükmünü yok saymamanın pek mümkün olamayacağı anlaşılır. Bu durum yargılama yetkilisinin özellikle de bir yerleşim yerinin büyüklüğü ve önemi azaldıkça daha düşük seviye görevlilere gitmesi anlamına gelir. Yerleşim yeri küçüldükçe bu yetki yaşlılar kurulu adını verdiğimiz kurullara devredilir.

Köy içindeki anlaşmazlıklar yerel bölgede kralı temsil eden ^{LÜMEŞ}SU.GI “Yaşlılar Kurulu” tarafından çözümleniyordu. Bu kurul özellikle Eski Devlet zamanlarında oldukça etkili olmuş ve yerel bölgede en etkili yargı organı haline gelmişti. Ancak imparatorluk güçlenip, merkezi otorite yaygınlaşınca Yaşlılar Kurulu’nun etkinliğinin azaldığı gözlenmektedir. (Fatma Sevinç – Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem)

d | Kayıt ve Hesap Verme Mekanizmaları

Hitit devleti belgeleme ve kayıt tutma konusunda zamanına göre gelişmiş bir anlayışa ve ilgili mekanizmalara sahip bir devlettir. Çeşitli belgelerdeki tarih anlatıları ve anal (yıllık) adı verilen belgeler bunun en iyi kanıtlarındandır. Nitekim önemli siyasi

ve tarihi gelişmelerin görece tarafsız bir şekilde tutulduğu bu belgeler zamanına göre gelişmiş bir tarihçilik geleneğine işaret etmektedir. Yıllıkların Hitit krallarının kendi tanrılarına hesap vermek amacıyla yazdırıldığı düşünülmektedir. Antlaşmalar gibi birçok farklı yazışmanın başındaki tarih anlatıları ise, her ne kadar tarafsızlıkları bir muamma olsa da özellikle devlet içi ve devletler arası dengelerde sorumluluk ve hesap verebilirliğin önemsendiğini göstermektedir.

Fakat bizim açımızdan daha önemlisi, Hititler'in envanter listeleri, ticari işlemler, bağış belgeleri, tahsisatlara ilişkin belgeler, mühürler, kontratlar gibi dokümanlar kullanarak sağladığı somut ve hukuki niteliği de olabilen mekanizmalardır. Bu konulardaki birçok tabletin kil değil tahta malzemededen yapıldığı, dolayısıyla büyük çoğunluğunun yok olduğu düşünülmeye rağmen günümüze çok sayıda kayıt tutma örneği ulaşmıştır. Bir yandan mali ve stoklara dair kayıtların devletin organizasyonu için önemli olduğu düşünülebilir. Fakat mülkiyeti, ticari faaliyetleri ve hukuki niteliğine ihtiyaç duyulabilecek evlenme gibi birçok başka pratiği belgelemeye dayalı mekanizmalar, aynı zamanda belli başlı güvenceleri garanti altına almakta ve haksızlıkları devletin sorumlulukları altına taşıyabilecek bir alan açmaktadır. Nitekim bu tür belgelerin uygulama pratiklerinde sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir.

Örneğin mühürler bu bağlamda kullanılmıştır. Kral ve kraliçeden başlayarak bürokratik hiyerarşide çok daha aşağıda olan birçok devlet görevlisinin mühürleri vardır. Bu mühürler yaklaşık olarak bugünküne benzer bir işlev görür, yani bir metnin veya durumun mühürleyen kişi tarafından görülüp onaylandığını belirtir. Özellikle üst düzey yöneticilerin mühürleri buldukları yerde önemli siyasi ve hukuki nitelikler yaratır.

Tabii bu mekanizmaların doğrudan hesap verebilirlik olarak yorumlanması zordur. Nitekim pratikteki uygulamalardaki kötüye kullanmaları ve bu sistemlerin ne derecede tarafsız, yani ne kadar güçsüzü de gözeterek işleyebileceğine dair tartışmalar yapmak mümkündür. Fakat bu mekanizmaların varlığı, hele de tarihte bu uygulamaların ortaya yeni yeni çıktığı bir bağlam içerisinde oldukça değerlidir. Özellikle kontrat ve ticari işlemlerle ilgili belgelerin kralın toprak bağışlarından, tüccarların kendi arasında yaptığı arazi satışlarına ve kişiler arası köle alıp vermelere kadar birçok konuda tarafların kendi arasındaki ilişkileri güvence altına aldığı söylenebilir. Hititlerde bazı Mezopotamya uygarlıkları kadar yaygın olmasa da evlilik kontratları da bazen çeyiz miktarlarına kadar ayrıntılı bilgileri kayıt altına alınmıştır.

Fakat burada altını çizmek gereken bir başka nokta da tutanakların bir üst hukukunun olmayışı, yani tutanağa geçmiş bir aktivitenin içeriği ne olursa olsun mahkemedeki kararı bağlayacak olmasıdır. Bu açıdan zaten olan bir hukuk yapısına eklenen belgeler olmaktan çok, kendi uygulamalarını hukukileştiren belgelerdir. Bu durum özellikle zorla yaptırılabilir ya da sahte diyebileceğimiz kontratların haksız kararları meşrulaştırıp meşrulaştırmadığı sorusunu akıllara getirmektedir. Yine de bu metinler yazılı hukukun en önemli başlangıç adımlarından sayılmaktadırlar. Bunlar, bir nevi, önemli ilişkilerin güvence altına alınmasını sağlarlar.

B | HİTİTLERDE DENGE VE DENETLEME TARTIŞMALARI

Erken Hitit dönemine ait mühür baskıları (Fotoğraf: ©Çağatay Aydın/123rf.com).

Günümüz siyasi yapıları için gücün dengelenmesi ve denetlemesine yönelik tartışmaların iki temel düzleminden bahsedilebilir. Birincisi, devlet yapılanmasının kendi içinde yarattığı biçimsel sistemler dolayısı ile ortaya çıkan yatay düzlemdir. Bu düzlemde siyasi erkin dağıldığı odakların birbirleriyle ilişkileri (örneğin yasa yapmak ve hüküm vermekten sorumlu olanlar ile yasa ve hükümlerin uygulanmasından sorumlu olanların ilişkisi) ve bu ilişkileri düzenleyen mekanizmalar (örneğin anayasa ve kuvvetler ayrılığı ilkesi) sorgulanabilir. İkinci olarak ise, siyasi erkin toplumdaki dağılımının ne şekilde olduğunu, başka bir deyişle toplumun siyasetteki yerini sorgulamaya açan bir dikey düzlemde bahsedilebilir. Günümüz demokrasilerinde katılımcılık, özgürlük, eşitlik, şeffaflık gibi bazı ilkelerle de ifade edilmeye çalışılan bu düzlem de yine tarihsel olarak değiştiği gibi siyasi yapıdan siyasi yapıya da farklılıklar göstermektedir.

Hitit devletinde denge denetleme tartışmalarını, bu modern kavramları bir kenara bırakarak fakat devlet-toplum ilişkisi ve devlet sistemi adını vereceğimiz benzer bir ikili düzlemde ele alacağız.

1 | Toplum-Devlet İlişkilerinde Denge Denetleme

a | İdari Alanda: Yönetime Katılım

Devlet, siyasetten bağımsız bir yönetim varsayımı temel alınsın ya da alınmasın bu yönetimin mümkün kılınmaya çalışıldığı idari bir yapı olarak ortaya çıkar. Bu idari yapı günümüzde kuvvetler ayrılığı gibi ilkelerle yasayı koyan ve uygulayan arasına bir set çekilmesi ilkesini gözetmeye çalışsa da böyle bir tasavvurun olmadığı, yasama görevini karşılayacak bir organın bulunmadığı Hitit devleti gibi mutlak monarşilerde devlet yapısı kralın etrafında toplanmış dev bir yürütmeye benzer. Nitekim yasama ve yargı işlevlerin varlığı ne kadar tartışılırsa tartışılırsın, en eski devletlerin bile belli yürütme yapıları olduğu bir gerçektir.

Bu bağlamda toplumla devletin ilişkisi her şeyden önce bir katılım mevzusudur. Bu katılımın anlamı siyasi belirleyiciliğe sahip olmak derecesinden idari bir yetki ile uygulayıcı pozisyonunda olmaya kadar geniş bir yelpazeye sahiptir. Bugün siyaset ve yönetim ilişkisi hâlâ tartışılmaya devam edilen bir konu olmakla kalmayıp, aynı zamanda bu ilişkilerin devletten devlete değişmekte olan kurulma biçimleri ciddi toplumsal sonuçlar yaratabilmektedir.

Hitit devletine baktığımızda, yönetim-siyaset ilişkisine dair nasıl bir tutum alındığından bağımsız olarak, devlet yapısının toplumla ilişkisine dair sonuçlar aşağı yukarı aynıdır: halk devlet organizasyonundan hem idari hem siyasi olarak dışlanmış, devlet yapısının üst düzey bürokrasisi büyük oranda soyluluk esasına dayalı olarak ayrıcalıklı bir azınlığın elinde kalmıştır. Formel anlamda bakıldığında, daha önce de belirtildiği gibi soylu olmayanlar devlet bünyesinde çalışma imkânı buluyor olsa dahi, belli bir seviyenin üstüne geçemezler. Ancak Hitit kraliyet ailesinden bir bireyle evlenme yolu ile daha üst mevkilere çıkmak mümkündür. Hitit devletinde toplumun neredeyse tamamının bir şekilde devlet adına çalıştığı tezi düşünüldüğünde, herhangi bir siyasi katılımı olmaksızın devlet adına bir nevi işçi statüsünde olan alt seviye devlet görevlilerinin nüfusunun büyüklüğü anlaşılacaktır.

Fakat burada halkın devletten idari ve siyasi dışlanmışlığına dair birkaç istisna olduğunu söylemek gerekir. Birincisi ileri bölümlerde bahsedeceğimiz ve formel olarak olmasa da enformel olarak siyasi etki yapabilen bir yaşlılar meclisinin varlığıdır. Bu tarz yapılar özellikle de devletin kuruluş dönemlerinde göze çarpar. İkinci istisna ise devletin feodal-federal yapısı altında bahsettiğimiz merkezden uzaklaştıkça yönetimin yerelleşebilmesi durumudur. Bazı yerel şehir ve krallıkların çeşitli yöntemlerle Hititlerin kendi hanedan soyuna devredilmeye çalışıldığı görülse de birçok kez bu yerel yapıların kendi yöneticilerini koruduğu bilinmektedir. Yine de bu durumun toplum-devlet ilişkisi yönünde büyük bir fark yarattığını söylemek doğru olmaz. Nitekim bu yerel yapılarda da toplumun etkinliğini veya katılımını gösterecek pek delil yoktur. Bu feodal yapının olası toplumsal etkileri de devlet teşkilatındaki katılım temelinde değil ama sosyal kazanımları temelinde ilerleyen bölümlerde incelenecektir.

Özetle siyasi-idari anlamda toplum-devlet ilişkisinin zayıf olduğu Hititlerde, bu ilişkinin daha çok dini temellerde sağlandığı söylenebilir. Soyluluk esasına dayalı bir “yetki devri” ise, toplum-devlet ilişkisinin zayıflığından bağımsız olarak devlet sisteminin kendi içindeki mekanizmalarını inceleyen yatay düzlem bağlamında incelenecektir. Nitekim toplum-devlet ilişkileri temelinde halkın katılımının neredeyse hiç olmadığı bir yapıdan bahsetsek de devlet teşkilatındaki büyük oranda hanedanlık ailesinden oluşan üst düzey idari yapının kendi içinde bir denge ve denetleme unsuruna sahip olup olmadığı ayrıca değerlendirilmelidir.

b | Hukuk Alanında: Yasa ve Yargılamanın Toplumsal Temelleri

Hitit yasalarının aslında toplum nezdinde devam edilen ve herkes tarafından az çok bilinen hukuki uygulamaların ve geleneklerin bir nevi yazıya dökülmesi olduğundan bahsetmiştik. Yine yargılama pratiklerindeki geleneklerin etkisini gösteren bir başka öge de yaşlılar meclisleridir. Harry A. Hoffner her şehrin kendi mahkemesi olduğuna ve yargılamaların şehrin önde gelenlerinden oluşan bu yaşlılar meclisi tarafından yapıldığına dair de göstergeler olduğunu söylemektedir. Bu kişilerin okuma-yazma bilgisine ya da yazılı kanunları ne kadar esas aldığına dair pek bilgi olmamakla beraber böyle bir grubun toplumun gelenek hukukunu onu adeta simgeleyecek kadar bildiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Tüm bu göstergeler Hititlerde toplum uygulamalarına yönelik kavrayışı yüksek bir adalet/yargı anlayışı olduğunu göstermektedir.

Buna ek olarak, Hitit Yasalarının caydırıcılık ve onarıcılık temelinde işlediğinden örneklerle bahsetmiştik. Birçok Hititolog bu durumu üretimin durmaması ve ekonominin zarar görmemesi isteğine bağlamıştır. Bu durum, özellikle Hitit kanunlarının gelenek göreneklere dayalı pratiklerin yazılı hale getirilmesi yoluyla oluştuğu teziyle beraber düşünüldüğünde, geçim ve yaşama dertleri ile uğraşan halkın birbirlerine karşı bir sorumluluk bilincini yaşıyor olduğunu göstermektedir. Eldeki göstergeler toplumsal adaletin yaralama ve hırsızlık gibi musibetlerde bile zararın karşılanması ve mağduriyetin giderilmesi için tekrar bir araya gelinmesi/yardımda bulunulması temelinde gerçekleşiyor olduğunu göstermektedir.

Hitit ülkesinde kanunların zamanla değiştiğini görüyoruz. Üstelik Hititlerde tazminata dayalı bir kanun sistemi var. Mezopotamya'daki gibi göze göz dişe diş, birini öldürdüğünde idam etmek gibi değil. Hititli farklı düşünüyor. Tamam bir kişi bir kişiyi öldürdü, ama şimdi biz de o kişiyi öldürürsek ölen kişinin ailesine hiç faydası yok. Aslında kalanlara yönelik; aile nasıl geçinsin diye düşünüp kanunları tazminat gibi telafi etme yöntemleri üzerine inşa ediyor. Hitit kanunlarının böyle bir mantukla çalıştığını görüyoruz. (Metin Alparslan)

Üstelik halk sadece suçun tanziminde değil, arazi ve yerleşim yerlerindeki huzurun sağlanmasında da sorumlu görülmektedirler. Bizzat Hitit Yasalarının altıncı maddesine göre bir kişi başkasına ait bir arazide ölü bulunduğunda tazminat cezası ilgili arazinin sahibine kalır. Bu maddenin geç versiyonunda eğer arazi kimseye ait değilse belirli bir mesafe yarıçaptaki tüm yerleşim yerlerindeki tazminat için sorumlu tutulmuştur. Bu durum insanların kendi arazilerinde böyle olaylara izin vermemeleri gerektiğinin bilincini gösterir niteliktedir.

Tüm bunlar aslında yazılı bir hukuk sistemi bütünlüğünün olmadığı, hakların güvenceye alınmasının ancak kontrat ve mühür gibi yöntemlerle sağlanabildiği bir toplumsal yapıda, adil düzenin büyük oranda mikro ilişkiler düzeyindeki pratiklerle sağlanabildiğini göstermektedir. Fakat buradaki iyi niyetli veya ideal söylemlerin pratikte de böyle gerçekleştiğini beklemek oldukça iyimser olacaktır. Nitekim bu kanunlara olan ihtiyaç öldürme, yaralama veya hırsızlık gibi olayların toplumdaki sıklığına işaret etmektedir. Dahası, tüm benzeri olayların kanunlarda belirtildiği ya da gelenek hukukunun gerektirdiği gibi muamele edilip edilemediği meçhuldür. Nitekim özellikle Roma-Bizans incelememizin hukuk başlığı altında göreceğimiz üzere insanların yazılı güvencelere ve uygulamalarda bütünlüklere ihtiyaç duyması boşuna olmamıştır.

Hukuki anlamda gelenek hukukunun baskınlığının bir başka önemli sonucu da bu anlayışın yerel ve farklı uygulamaları kendi içinde meşrulaştırabilen yapısıdır. Nitekim organik bir hukuki yapının tekilliğini beklemek zordur. Özellikle Hitit devletinin federal yapısı içerisinde bahsettiğimiz siyasi bölgelerin çeşitli seviyelerdeki ayrımları, sadece uzak bölgelerdeki yönetimlerle değil şehir şehir değişebilen farklı uygulamaları mümkün kılmıştır.

Kanunlar, bir toplumda var olan örf ve adetlerin yazılı hale getirilmiş, bazı iptidai adetlerin ise kaldırılmış ya da çağdaş hale dönüştürülmüş şeklidir. Duyulan gereksinmelere ve ortaya çıkan yeni hukuki durumlara göre elbette yeni ekler yapılmış, ayrıca komşu kültür çevrelerinden bazı unsurlar olduğu gibi alınmıştır. Hitit kanunları söz konusu olduğunda şu noktayı asla unutmamamız lazımdır. Anadolu gibi etnik açıdan zengin olan ve her türlü hukuki, folkloristik ve sosyolojik yapı ve inançlara gebe toplumların bir arada yaşadığı coğrafi bir ortamda, her ne kadar askeri ve siyasi otorite kurulursa kurulsun, hukuk kurallarında tek, ortak bir mecelle yaratmak ve bunu eksiksiz ve istisnasız uygulamak imkânsızdır. Bilhassa yasaların giremediği uzak bölgelerde ve ücra köy toplumlarında yaşayan insanlar, aralarında ortaya çıkan anlaşmazlıkları ve işlenen suçları elbette ta Hattusa veya başka idari merkezlerdeki mahkemelere kadar götürecek değillerdi ve hukuki konuları kendi aralarında ve şahsi hukuki alışkanlıklarını uygulayarak hallediyorlardı. (Ahmet Ünal – Hititler Devrinde Anadolu 3)

Kısacası, toplumsal hukukun yerel olarak çeşitlenişi ve bunun bizzat merkezi yönetim tarafından meşrulaştırılıyor olması Hitit hukuk yapısının en karakteristik özelliklerindedir.

Tüm bunlara rağmen, gelenek-görenek hukuku temelinde işleyen organik adalet sisteminin önemli bir istisnası olma ihtimali büyüktür ki bu da daha çok saray çevresinde işleyen ya da ciddi kabul edilen suçları kapsayan yargılamalardır. Bu aslında adalet incelememizin yargılama pratiği ve yargılama uygulayıcısı alt başlıklarında kendini gösteren, kanunu tatbik eden otoritenin soyut veya somut tezahürüdür ki Hititler özelinde neredeyse doğrudan kral ile simgelenir. Birçoğunu doğrudan kralın yönetmesi beklenen bu mahkeme zaten “kralın mahkemesi” olarak da nitelenmiş, bu doğaya sahip yasa maddelerinde bizzat kral veya saray kelimeleri kullanarak bu suçların ciddiyeti adeta hatırlatılmıştır.

Hititler gibi bir mutlak monarşide, yargılama pratiğinin uygulayıcısının kral olduğu bir senaryoda zaten herhangi bir organik denge gözetme zorunluluğunun büyük oranda ortadan kalktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durum ilk olarak kralın çevresindeki oldukça küçük suçların (kralın suyundan kıl çıkması, giyim malzemelerinin belirtilenden başka yerden alınması vb.) kişinin tüm ailesi ile beraber öldürülmesine giden ağır sonuçlarının olması ile kendini göstermeye başlar. Hükümlere dair bilgiler her zaman kısıtlı olduğu için bu ağır cezaların uygulanıp uygulanmadığına dair bir kanıt olmasa da bir kralın bizzat kendi ağzından anlattığı bir olay pek de söyleme kalmadıklarını düşündürür. Nitekim yanlış şarap verdiği için bir kişiyi nehre atarak yargıladığını, kişinin suçlu olduğu için boğularak öldüğünü anlatır.

Saray çevresindeki adaletin, söylemsel olarak sıkça vurgulanmasına karşın, kendi içerisinde oluşmuş güç ve soy gibi dinamiklerle yürüdüğünü ve pek de adaletli işlemediğini gösteren bir diğer gösterge de sıkça karşımıza çıkan saray içi entrikalar ve yargılamalardır.

Yasaların nasıl uygulandığına dair özel tutanaklar maalesef yoktur. Buna karşın Kizzuvvatna- Hurri kökenli Kraliçe Puduhepa'nın Hatti ülkesine getirdiği bir metin çeşidinden bol sayıda örnekler vardır. Bu hareket, Puduhepa'nın başlattığı, tabiri yerindeyse bir tür “temiz eller” aksiyonudur. Araştırılan tüm yolsuzluklar, saraydaki yüksek dereceli memurların zimmetlerine geçirdikleri mallar, tüm ayrıntılarıyla tutanaklara geçirilmiştir. (Ahmet Ünal – Hititler Devrinde Anadolu 3)

Bir başka deyişle, özellikle siyasi güç hiyerarşisinde yukarı çıktıkça adaletin toplumsal yapısı yerini edebi ve dini motiflerle bezenmesine rağmen pratikteki karşılığının ne derecede olduğunu bilmediğimiz bir adalet söyleminin güce dayalı bir soylu ahlakına döndüğünü söylemek mümkün olabilir. Belki de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, siyasi yapının tepesine tımandıkça yasa geleneklere dayalı yapısını kaybetmekte, onu dayatacak ve uygulayacak bir otoriteden bağımsız düşünülemez hale gelmeye

başlamaktadır. Burada artık toplumsal ilişkileri toplum alışkanlıklarını dikkate alarak düzenleyen bir hukuktan değil, monarşiye dayalı yönetim biçiminin kralın siyasi ve dini otoritesini sorgulanamaz şekilde dikte ettiren bir güç gösterisinden bahsedilir. Töreye veya sosyal düzene göre oluşmuş organik alışkanlıklar burada yerini yönetim biçimine ve onun tanrısal temsilciliğine dayanan oldukça ayrıcalıklı ve siyasi gücün korunmasına yönelik belki de keyfi önlem ve tutumlara bırakır.

c | Sosyal Alanda: Toplumsal Yapıların Devletle İlişkisi

Hitit devleti ile toplumunun ilişkileri bağlamında yapılabilecek en önemli çıkarımlardan biri dine, dile ve etnik yapılara dair farklılıkların Hitit siyasi yapısı içinde bir çatışma yaratmadan bir arada durabilmeleridir.

Belirtmeliyiz ki, Hititler hiçbir zaman askeri üstünlük kuruntusuna kapılarak ve mağlubu küçük görerek, onun örf ve adetlerini ve kültürel meziyetlerini de mağlup saymak gibi bir davranış sergilemediler. (Ahmet Ünal – Hititler Devrinde Anadolu 3)

Soyluluk ve sosyal statü gibi etmenlerle oluşan ayrımcılıkların din, dil ve etnik farklılıklar boyutunda yer almadığının birçok göstergesi vardır. İlk olarak Hititlilerin bu farklılıkları bertaraf etmek yerine onları Hitit devletine entegre ettiğini gözlemlemek mümkündür.

Yani çoklu-etnik bir yapı var. Kendi aralarında nasıl iletişim kuruyorlar? Günümüzden çok daha çok dillilerdi diye düşünüyorum. Muhakkak homojen yapıda şehirler vardı ama birbirleriyle iletişimyorlardı. Belki de pidgin diyebileceğimiz türden bir dil yapısı geliştirmişlerdi. Herkes diğerleriyle irtibat kurabilecek kadar dağarcığa sahipti. Çok problem olduğunu düşünmüyorum o zamanlar. (...) Dinde tanrılar arası çekişme gibi bir kavram yok; öyle bir dini sürtüşme yok. Kişiler kendi tanrıları konusunda hassaslar ama aynı zamanda diğer tanrılara da saygılılar. (Tayfun Bilgin)

Ortak dil kurma ve çevredeki farklı dinleri bir bütünlüğe sokarak bir nevi resmi din haline getirme gibi eğilimlerin de gözlemlenmediği Hititlerde çoklu din ve çoklu dil yapısının varlığının da altını tekrar çizmek gerekir. Birçok farklı yörenin inançlarına kendi dillerine sadık kalınarak devam eden özellikle dini uygulamaların varlığından bahsetmiştik.

Bu çağda din, anladığım kadarıyla, birleştirici bir unsur. Bugün ise büyük oranda ayrıştırıcı bir unsur olarak öne çıkıyor diye düşünüyorum. (Meltem Doğan-Alparslan)

Bununla beraber Anadolu'nun Hititlerden önce daha partikülarist bir yapıda olduğuna dair genel kanı da göz önüne alındığında, Hititlerdeki bu çoğulcu uygulamaların belli açılardan bir siyasi birlik kurmanın coğrafyaya dair gereklilikleri ile ifade edilebileceği hatırlanmalıdır. Aslında bu durumun en iyi ifadesi, Hititlerin hem kendi kültürel yapılarıyla hem de siyasi birlik kurma çabalarıyla Anadolu'yu belirli açılardan değiştirmiş ve fakat çoğul yapının ön planda kalmasını sağlamış olmasıdır. Bunun güzel bir örneği Anadolu'nun Hititlerle beraber nasıl daha ataerkil bir toplum yapısına geçtiklerine dair tezlerde görülebilmektedir.

(...) Bütün bunlar bize Hititler devrinde kadına koloni çağında olduğundan daha az ve fakat Ön Asya'nın diğer kavimlerinden daha çok kıymet verildiğini göstermektedir. Neticede, müşahede ettiğimiz iki devirden ilkinde, yani "Kültepe devri" diyebileceğimiz Asur ticaret kolonileri çağında kadın, hayatın her sahasına erkek kadar iştirak ettiği ve dolayısıyla sosyal birçok haklara sahip olduğu halde, bu devri takip eden Hitit Devletleri zamanında kadın bu haklarından erkek lehine gittikçe feragat ettiği anlaşılıyor. Bu sosyal değişikliğin âmili, şüphe yok ki, Anadolu'nun birbirini müteakip maruz kaldığı Sâmi ve Hind-Cermen unsurları ile karışmasıdır. Bunlardan biri, patriarkal gelenekli ve III. Ur sülalesinin ince ve yüksek Sümer kültürü ile sivilize olmuş Asurluların Orta Anadolu'ya yayılan kolonilerinin yapmış oldukları tesirdir. Diğeri de Koloni çağını müteakip yine pederşahi gelenekli Hititlerin Orta Anadolu siteleri üzerindeki hâkimiyeti neticesinde zaten sarsılmış olan yerli âdet ve anelerin zamanla Hititlerin patriarkal geleneklerine doğru kaymasıdır. (Füruzan Kınal – Eski Anadolu'da Kadının Mevkii)

Bu tartışmadan anlaşılmaktadır ki Hitit devleti Anadolu'nun kendinden önceki çoklu yapısını bir siyasi birliğe uygun hale getirmek için belirli açılardan değiştirmeye gitmişse de oldukça başarılı bir siyasi organizasyonla dönemine ve belki de günümüze göre çoğulcu bir yaklaşımla yaklaşık 500 yıl boyunca ayakta kalmıştır.

Bu başarı belli açılardan Hititlerin dönemi devletlerine göre bu konuda daha çoğulcu bir anlayışı olmasına bağlanırken, belli açılardan Hitit devletine özgü olmayan bir tarihsel temele oturur. Nitekim dini, dile dair ve etnik farklıların o dönemlerde siyasi

bir çatlak yaratmayan mefhumlar olmasının günümüz için tasavvuru zordur ve bunun arkasındaki temel nedenlerden biri modern ulus-devlet anlayışıdır.

Biz bugün 19. yüzyılda gelişmiş ve Batı'dan gelmiş bir millet fikriyle yaşıyoruz. Bir millet, bir din, bir dil, bir hudut. Bu nedenle bizim toplumlarımızda başka olmaya, farklı olmaya karşı tolerans düzeyi giderek düşüyor, belki de düşürülüyor. Homojenleştirilmeye çalışılıyor. Hâlbuki o zamanlar birisi şuna inanır, öbürü buna... Bu o zamanlar bir çatlağa yol açmıyordu, ideolojik olarak ya da insanların benliklerinde bir sıkıntı doğurmuyordu. Dil konusunda da aynı şey söz konusu. Bir ülkede doğuyoruz, dilini öğreniyoruz sonra başka bir dil öğrenmek aşılması güç bir bariyer gibi görünüyor. Hâlbuki normalde insanlar çok dillilikle büyüyebiliyor, kafadaki ideoloji ile alakalı. Toplum olarak, birey olarak bunu tolere edebiliyorsanız bu doğal olabiliyor. Anadolu'yu da kapsayan Yakın Doğu'daki kültürel, dini ve dilden kaynaklanan mozaik ulus-devlet fikriyle büyük oranda yok edildi. Yoksa bu mozaik burada her zaman vardı. (Andreas Schachner)

Buna ek olarak, aslında sosyal anlamda çoğulcu bir siyasi yapının bir başka tarihsel temeli daha sezilmektedir. İletişim, kayıt altına alma ve ulaşım gibi teknolojilerin günümüz seviyelerine ulaşmadan önce toplum-devlet ilişkisinin devlet otoritesine dayalı organizasyonu daha uygulanamaz haldedir. Bir başka deyişle devletin eli coğrafyanın her köşesine, toplumun her kişisine ve ilişkisine ulaşacak kadar gelişmemiş, hem kurumsal hem kişisel hem de coğrafi boşluklar toplum lehine bir takım imkânlar açmıştır. Bu durumun en iyi göstergelerinden birinin “kaçma davranışı” olarak adlandırabileceğimiz davranışın yaygınlığıdır. Nitekim bizzat Hitit yasalarından talimatnamelere ve çeşitli yerlerde geçen söylemlere bakıldığında bu davranışın oldukça yaygın ve hatta devletin karşılaşmaktan çekindiği bir konu olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin kral Tuthaliya'nın çıkardığı bir askeri fermanda herhangi bir kişinin kaçması durumunda yakalanması ve saraya teslim edilmesi istenir. Fakat buna benzer birçok söylemin aksine, başka yerden kaçıp gelerek Hitit himayesine giren insanlara karşı bakış ise oldukça olumludur. Hitit kanunlarında da devlet söylemlerinde de bu kişilere yardımcı olunması gerektiği belirtilmiştir.

(...) resmî belge niteliğindeki devlet antlaşmaları da bazen mültecilerin geri verilmesinin natta ara olduğunu yazar ve böylece despot bir rejimden kaçıp gelerek başka bir ülkeye sığınan çoğu köle zavallı ve suçsuz insanların geri verilmesinin toplum ahlakına aykırı olduğu inancının gene halk inancından kaynaklandığını ele verir. (Ahmet Ünal – Hititler Devrinde Anadolu 3)

Bu durum kısmen işgücü altında belirttiğimiz ihtiyacın insana dayalı olduğu bir tarihsellikte, devletin insan gücünü kullanmak için birtakım dengeleri göz etmek zorunda olduğuna da işaret etmektedir.

Anadolu gibi bir toprağı insanlara karşı güçle idare edemezsiniz, insan her zaman bir yerde sabit değil, kaçabiliyor. Eşyalarını eşeğe yükleyip arkadaki vadiye gittiği zaman aynı şekilde devam edebiliyor, devlet ona ulaşamıyor. Mezopotamya gibi değil. Orada ekonomik yaşam belli bir kanala bağlı, 500 metre ötesi çöl. Anadolu'da iki dere, iki vadi ileri gittiğiniz zaman orada geçim sağlamaya devam edebilirsiniz. (...) Anadolu'da her zaman bir denge tutturmak zorunda devlet; baskı, vergi ve insanların hürriyeti arasında hassas dengeler var devletin tutturması gereken. (Andreas Schachner)

Bu denge çabası aynı zamanda devletler ve bölgeler arası ilişkiler içerisinde de geçerlidir. Bir taraftan bazen farklı devletlerin aynı hanedanlıktan olmayan yöneticileri aynı ataya bağımlılaşmasına, belki de kurgusal olarak bir kardeşlik imgesi kullanmıştır. Öte yandan ise siyasal ve askeri ilişkilerle bağlamında çatışmalara varabilen durumların düşmanlıkları beslediği görülebilir. Tüm bunların bizim açımızdan önemi, farklı bölge halklarına karşı olan muamelenin ya da devletin halklar için ciddi sonuçları olabilen savaş-barış hallerinin yer yer devletler arası ilişkilerle de ilintili olmasıdır. Tüm bu ilişkiler de aslında devletin devamlılığı için gerekli olan geçim yollarının sağlanmasında gözetilmesi gereken dengeler ile ilgilidir. Devletler arası dengeler de insan gücüne karşı duyulan ihtiyaç gibi, denge ve denetleme bağlamında değerlendirilmesi zor, fakat fiilen ve hatta aslen devleti var eden unsurlar olan siyasal ve iktisadi işlevlerin göz önüne alındığını göstermektedir.

Şöyle bir dengeden söz edebiliriz: Hitit gibi büyük bir krallığın ihtiyaç duyduğu metaller ve ham maddeler var. Bunlara ulaşabilmesi için ticaret yollarını açık tutmalı ve güzergahları kontrol altına almalıdır. Hitit için dört mevsim açık kapı yollar Suriye tarafındandır. Mezopotamya, Zağros ve hatta Afganistan'a kadar ulaşan kaynak rotaları vardır. Bu bağlamda Mısır gibi büyük güçlerin destek verdiği kent devletlerinin ya kontrolü ya da yok edilmesi gereklidir. Anadolu'ya geçişte Karkamış, Halep ve Alalah kentleri önem taşır. Eski Hitit Çağından itibaren bunların bulunduğu bölge denetim altına alınmıştır. Bu konuda hassas bir siyasi, idari ve diplomatik denge sağlamaya çalışmışlar ve zaman zaman da başarmışlardır. (Tunç Sipahi)

2 | Devlet Sisteminde Denge Denetleme

a | Siyasi Gücün Dengelenmesi

Dikey düzlem tartışmalarında da belirttiğimiz gibi siyasi gücün dağılımının toplum bütününe kapsayan dengesi Hititlerde demokratik veya eşitlikçi ilkelere uymaktan uzak olsa da bir takım organik teamüllerle belli açılardan tartışılabilir boyutlardadır. Bu durum halkın siyasi güçten dışlanmışlığı, fakat yerel güçlere ve yerel pratiklere gösterilen saygının sosyal ve hukuki düzlemlerdeki önemiyle kendini göstermektedir.

Fakat yatay düzleme, yani siyasi gücün toplandığı odak noktalarının kendi içinde nasıl bir dengelenmeye tâbi olduğuna bakıldığında ise sonuçlar oldukça olumsuzdur. Kısacası, uluslararası denilebilecek bir bağlamda büyük devletler birbirleri ile bir güç dengesi içerisinde olduğunun bilincinde gözüke de devletin kendi içerisinde bir denge sağlanmasına yönelik hiçbir tasavvur yoktur.

Her şeyden önce mutlak monarşinin hâkim olduğu bir yapıda güç zaten organlara ayrılmamış ve hatta oligarşi gibi sistemlerde olduğu gibi birden fazla kişide değil sadece tek bir kişide toplanmıştır. Tek bir kişinin yasa, hüküm, yargı güçlerinin ve hatta askeri, dini güçlerin en büyük temsilcisi olduğu bir yapıda, denge ve denetlenme için en kritik yer olan yatay düzlemde görece dengeli bir dağılım aramak anlamsızdır. Üstelik bugün anayasa adını verdiğimiz ve insan eliyle değiştirilmeye açık olsa da kolay değiştirilememesi bakımından siyasi yapıların en temel hukuki altyapısını oluşturan bir iskeletin olmayışı da sağlanacak dengelerin garanti altına alınması önünde büyük bir engeldir. Nitekim denge ve denetleme, büyük oranda siyasi sistemlerin oluşturulması sürecinde belirlenerek tüm o siyasi yapıyı bağlayıcı karakter kazanması bağlamında önemli hale gelen mekanizma ve ilkeleri ima etmektedir.

Hitit krallarının toprak bağış yaparken gözetmek zorunda oldukları çok hassas bir denge vardır. Vergi almamak pahasına miras hakkını da devrederek bağışladıkları toprakların büyüklük oranına ve arazilerin konumuna dikkat edilmeliydi. Çünkü geniş toprakların tek kişi elinde toplanarak merkezi otoriteyi tehdit edecek türden bir güç oluşturmaları söz konusu olabilirdi. (Esmâ Reyhan)

Anlaşılmaktadır ki bir mutlak monarşide özellikle de kral egemenliğini sağladıkça siyasi denge oluşturacak mekanizmalara ihtiyaç bile duymamakta, zaten meşruiyetini kendi hanedanlığı ve devlet yapısı ile sağlamaktadır. Hatta formel ve enformel mekanizmalar bizzat gücün dengelenmesini engelleyici, kraldan başka odaklara geçmesini önleyicidirler. Zaten böyle bir yapıda devlete dair en büyük çatışma ve isyanlar yine devlet yani hanedan içinden olmuştur. Fakat bunların da yönetim biçiminin tartışıl-

Hattuşa'nın ana kapılarından biri olan Aslanlı Kapı (Fotoğraf: ©Selçuk Koç/123rf.com).

ması boyutunda herhangi bir özelliği olduğuna dair hiçbir bulgu yoktur. Aksine bu çatışmalar taht kavgaları olarak adlandırabileceğimiz ve mutlak gücünün hanedanın hangi üyesinde olacağına dair çatışmalardır.

“

Kraliyet ailesi kendi tahtına dair tehdidi halkın arasında görmüyor. Kralar bunu hep kendi kardeşlerinde, soylarında görüyorlar. Halktan gelebilecek tehdidi düşünmüyorlar bile. (...) Bu anlamda kral sadece kendi etrafındaki güçlü kişilerden çekinir. (Tayfun Bilgin)

”

Hititlerde devlet içinde kralın gücünü dengeleyecek resmi bir mekanizma olmamasına rağmen “yumuşak mekanizmalar” adını verebileceğimiz bir takım yapı ve ilişkilerin, kralın siyasi gücüne bazı küçük eklemeler yapabildiği söylenebilir. Bunlar meclis benzeri yapılar ve yetki devri yöntemleriyle siyasi gücün az da olsa dağılmasını sağlayan mekanizmalardır denilebilir. Bunların kralın görüşünü ne kadar esnetebileceği ise tartışmalıdır.

Kralın her zaman ön planda oluşuna dair ilginç husus daha mevcut: Hititli suç işlediğinde yasalara karşı sorumludur. Ancak kral suç işlediğinde ne olacak? Bu ayrıntı yasalarda mevcut değil. Ancak kralın suçunun karşılığında bir şey yapılmalıdır! Bu durumda kefalet uygulaması devreye girer. Kral sembolik olarak krallığını bir köleye ya da bir başkasına törenle devreder. Sözde kral olan kişiye sen artık kralsın işlenen suçlar senindir denir ve cezalandırılır. Kral arındığı için tekrar krallığı geri alır... (Tunç Sipahi)

b | Meclis Benzeri Yapılar

Bazı başka toplantı mekanizmaları mümkün olsa da Hititlerde meclis karakteri sağlamaya aday iki grup temel yapı vardır. Bunlardan ilk grup, özellikle ilk bölümde kısaca bahsettiğimiz Pankuş ile Tuliya adı verilen konsey benzeri yapılardır. Hititolog Esmâ Reyhan kuruluş dönemlerinde etkin olup daha sonra giderek etkisini kaybetmiş olan bu konseylerden Pankuş'un kelime anlamını herkes, çokluk gibi kelimelerle açıklamış ve fonksiyonunu kralın emrinde toplanan bir tür danışma grubu olma özelliğiyle tarif etmiştir. Tuliya ise benzer bir şekilde toplanan fakat daha çok mahkeme tarzı bir fonksiyon taşıyan konseye verilen addır. Bu iki yapıdan özellikle Pankuş konseyinin belirli açılardan kralı veya tahtın varisini onaylamak, krala danışmanlık yapmak ve onun fikrini değiştirmek gibi görevlerle bir tür soylu meclis olarak bazı yumuşak mekanizmalar sunduğunun göstergeleri vardır. Daha önce bahsettiğimiz üzere bir halk temsili olarak ele alınamayacak olan bu konseyler, özellikle hanedanlığın içinde bulunduğu duruma göre kralın mutlak iktidarına karşı önemli bir siyasi güç oluşturabilecek, belki de devletin kraldan sonra en güçlü siyasi birimlerdendirler. Fakat bu konseyin tam aksi bir rol oynamış olduğu, yani kralın mutlak iktidarını güçlendiren bir karaktere sahip olduğunu iddia etmek de mümkündür.

Diğer meclis benzeri yapı grubu ise, Asur Ticaret Kolonileri Devrinde de benzerine rastlanan ve bir ihtimal oradan miras kalan yaşlılar meclisleridir. Bunların toplumun ileri gelenlerinde oluşup, büyük küçük birçok yerleşim yerinde buldukları düşünülmektedir. Yaşlılar konseylerinin de özellikle siyasi merkezdeki önemini devletin kuruluş döneminden sonra giderek kaybettiği düşünülse de kral üzerindeki tesirlerini gösteren bazı örnekler vardır. Bu meclislerin özellikle Eski Krallık döneminde doğrudan kralın otoritesine yönetim biçimi düzleminde olmasa da yönetici kişinin seçilmesi, değiştirilmesi gibi düzlemlerde meydan okumalar yapabildikleri sezilmektedir. Örneğin kral I. Hattusili vasiyetnamesinde oğluna yaşlıların dedikodularına karşı dikkatli olmasını ve hatta onlarla konuşmamasını tembihlemiştir. Bu bile yaşlılar meclislerinin kralı etkileme gücü olduğuna dair kanıt sunmaktadır.

Fakat yaşlılar meclisinin bu gibi örnekler dışında kalan asıl yumuşak mekanizma benzeri etkileri, merkez dışındaki yerel yönetimlerde, özellikle de daha küçük şehir yapılarında ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda doğrudan kralın otoritesiyle ve siyasi gücün

dağılımıyla çok ilişkisi olmasa da yargı yetkisinin bu meclislere verilmesi gibi göstergelerden de anlaşılacağı üzere halka kendi temayüllerini uygulayabilmek üzere alan açan bir mekanizmayı temsil ettiklerini söylemek mümkündür.

c | Yetki Devri

Kralı ancak siyasi yapının en tepesinde bulunan ve kralın yakınında olan kişilerin etkileyebileceğinden bahsetmiştik. Bu durum, patrimonyal ilişkilerin de etkisiyle, tek kişi yönetimine dayalı olarak tanımlanan bir mutlak monarşide bile hükümlerin kralın çevresinde olan kişilere danışma ve onlarla etkileşimlere girmeye dayalı şekillerde gelişebildiğini gösterir. Aslında tek kişinin yönetimi ile bir azınlığın yönetimi, yani monarşi ile aristokrasi-oligarşi arasındaki çizgi belki de sanıldığından daha incedir. Nitekim hükmün pratikteki işleyiş mekanizmaları, formel referanslarla tanımlanan sistemlerden çok bizzat pratiklerin kendisi ilgilidir. Uygulamalara ve tekil örnekler dikkatle bakıldığında tarihte bir kişinin etkinliğinin ön plana çıktığı oligarşilerle veya bir soylu azınlığın bahsi bolca geçen monarşilerle karşılaşmak oldukça mümkündür. Üstelik bu etkileşimlerin aynı devlet içerisinde kraldan krala göre bile farklılaşan şekillerde ortaya çıkabildiğinin de birçok örneği vardır.

Hanedan ailesi ya da kralın çevresindeki soylu azınlıkların siyasi kararlarda belli etkiler yapabilmesi ihtimali bir kenara bırakıldığında dahi, yetki devri adını verebileceğimiz bir yöntemle biçimselleştirilmiş bir yumuşak mekanizmadan bahsetmek gereklidir. Hititler’de kralın yetki devri genel olarak uygulama ile ilgili işlevlerin sağlanması bağlamında gerçekleşmişse de aslında bugün yasama ve yargı içinde düşündüğümüz birçok işlev bu yürütme organizasyonu içine dağılmıştır. Yüksek rütbeli dini görevlilerden, askeri görevlilere ve belli başlı devlet kurumlarının idareciliklerine uzanan bu yetki devirleri birçok alanda kralda toplandığı düşünülen siyasi gücün bu soylu ve görevlilere de uzanmasının yolunu açmaktadır. Birçok durumda yargılama görevinin devri ve önemli kurumların idarecilerinin o kurum ile ilgili kararlarda ve uygulamalarda inisiyatiflere sahip olabilmesi söz konusudur.

Devlet antlaşmaları, Hititlerin kendilerine özgü, kendi gereksinimleri için yarattıkları ve tipik Hitit denebilecek verilerden bir tanesidir. Bu şekilleriyle, tek bir kralın yalnız başına yaptığı bir eser olamaz aksine kral, katipler, elçiler, diplomatlar, bilginler ve diğer insanların oturup birlikte geliştirdikleri, mantuki bir şeması ve içeriği olan bir eserdir. (Ahmet Ünal – Hititler Devrinde Anadolu 3)

Tüm bu açıdan yetki devrinin, biçimsel olarak bahsettiğimiz inisiyatif boyutlarına ulaşabildiğinde siyasi gücün dağılımını sağlayan bir denge unsuru olarak ortaya çıkabileceğini vurgulamak gerekir. Fakat Hitit devleti, belki de belli başlı denge ve de-

netleme bozucu bazı mekanizmaların varlığının etkisi ile, böyle bir açıdan ele alınmaz gözükmemektedir. Bu bozucu mekanizmalar kısaca “yukarıdan aşağı denetleme” ve “sadakat-yemin” gibi yöntemlerle yetki devrinin kralın ve yönetimin otoritesine sadık kalma temelinde mümkün olmasını sağlar. Bir başka deyişle, yargı ve yasama kararlarını dahi kapsayabilecek dereceye ulaşan yetki devirlerinin formel olarak bir denge ve denetleme unsuru oluşturamıyor ve ancak yerel yahut küçük ölçekli uygulama esneklikleri seviyesinde yumuşak mekanizmalar olarak kalıyor olmasının nedeni bu tersine denge denetlemeler yahut denge denetleme bozucular olarak adlandırabileceğimiz mekanizmalardır.

d | Denetlemeler

Denge denetlemenin siyasi güç organlarının hem kendi içinde hem de farklı organların birbirine yönelik kontrol mekanizmaları içermesi fikrine dayanan denetleme bozutu, Hitit devletinde karşılığını pek bulamadığımız bir mefhumdur.

Mutlak monarşiye dayalı yapısı gereği Hitit devleti denetlemeyi sadece yukarıdan aşağı doğru tasavvur etmiş ve bunu sağlayan çeşitli mekanizmalar kullanmıştır. Görevlerin kötüye kullanılmasını engelleyen birkaç iç denetleme örneği sezilse de bunların yönetim biçiminin ve süregelen eşitsizliklerin altında bugünkü iç denetlemeler seviyesinde görülemeyeceği anlaşılmaktadır.

Her yerden rapor alınıyor, bir nevi jurnalcilik gibi bir sistem. Mesela Tapikka denen küçük bir yerleşkede yüz küsur tabletlik bir arşiv bulundu. Bunların hemen hemen hepsi mektup. Sağlam durumda olan elli civarı mektupta bile kral ondan fazla görevliyle yazışma yapmış. Devamlı rapor alıyor. Çoğu askeri mevzular ama mesela hasatla, üzüm bağlarıyla ilgili konuları da kapsıyor. Bu da tepeden aşağı bir denetlemeye işaret ediyor. (Tayfun Bilgin)

Önemli yukarıdan aşağı denetleme mekanizmalarından bir tanesi, özellikle merkez dışındaki toprak yöneticilerinin belli periyotlarla kralı ziyareti ile sağlanan kral huzuruna çıkma merasimleridir. Görevliler sıkça başkente getirilmiş, bağlılık yeminlerini burada tekrar etmeleri istenmiştir. Bu pratiğin büyük bir korku yaşatarak sadakati devam ettirdiğini tahmin etmek mümkündür. Üstelik zaman zaman Hitit merkezinden gönderilen devlet görevlilerinin, Suriye gibi uzak bölgelere bir nevi müfettiş gibi işlev gördüğüne işaret eden uygulamaların izleri vardır. Yine kralın ülkeyi çoğunlukla askeri sefer, dini festival ve benzeri aktiviteler vasıtasıyla olmak üzere şahsen dolaşması, dolayısıyla varlığını hatırlatıyor ve gösteriyor olmasının da benzer bir mekanizma yarattığı düşünülebilir.

Yine kralın soylulara toprak dağıtımında kendisine meydan okumalara imkân vermesi açısından toprak bağışlarını küçük ve parçalı şekillerde yaptığına dair göstergeler vardır ki bu da güç dengelerini yukarıdan aşağıya doğru kuran mekanizmalardan biri olarak ortaya çıkar. Nitekim kırsalda güçlü toprak sahiplerinin oluşmasının karşısında kontrollü bir engel oluşturur.

Belli devlet mevkileri zaman içinde birden fazla kola ayrılmış, özellikle askeri alanda görüyoruz. En üst seviye görevlilerin arasındaki unvanlardan bazıları zamanla birden fazla oluyor, sağ ve sol diye ikiye ayrılıyor. Biraz spekülâtif ama bu belki de aynı mevkideki kişinin çok fazla güç kazanmasını önliyordu. (Tayfun Bilgin)

Benzer şekilde, Hititlerin geç dönemlerinde aynı göreve birden fazla kişinin verilmesine yönelik bir sistemin kullanıldığı görülmektedir. Büyüyen devlette bazı sorumlulukların dağıtılması gerekliliği ihtimaliyle beraber bu uygulamanın önemli pozisyonlardaki güçleri bölmek ya da bunları birbirine denetçi olarak ayırmak gibi bazı amaçların güdüldüğünü düşünmek mümkündür. Bu, modern devlette görevin kötüye kullanılmasını engelleyen bazı bürokratik mekanizmalarla benzerlikler gösterir. Fakat her halükârda Hitit devletinin uygulaması ile modern uygulama arasındaki en temel fark şudur: bir monarşide bu uygulama kralın otoritesini sarsacak kişileri veya onun yürütmesine problem yaratacak durumları engellemek için kullanılırken, sorumluluklarını devlet ileri gelenlerine değil bizzat halka karşı benimsemiş bürokratların bulunduğu demokrasilerde bu uygulama devlet görevlilerinin toplumun menfaatlerini sarsacak eylemleri engellemesi için kullanılmaktadır. Bu durum, uygulamalar benzer olduğunda dahi, bunların yönetim biçimi farklılıklarına göre ne kadar farklı karakterler kazanabildiğini göstermektedir.

Direktif (= enstrüksiyon) metinleri adı ile anılan bu belgeler, Hitit krallarının bir tek memur ya da bir memur sınıfı için neşrettikleri direktifleri kapsar. Onur taşıyıcıları ve memurlardan oluşan çok sayıda sınıf için verdikleri bu direktiflerle hem o sınıfın görev ve sorumluluklarını saptamış hem de o konuda genel ya da özel düzenlemeler yapmışlardır. (...) Enstrüksiyon metinlerinde, bütün yüksek memurların, görevli sınıfların krala ve kralın ölümünden sonra kendisini takip edecek hanedana bağlılığını saptayacak unsurlar görülmektedir. Görevlerin tek tek sayılması ile tek tek memurların etki alanları belirlenmiş ve makamı düzenlenmiştir. Böylece kralın tekrar tekrar direktif metinleri göndermesine yer yer gerek kalmamıştır. Memurlar da belli bir dereceye kadar tek tek direktiflerden bağımsız olabilmişlerdir. Bir görevlinin kendisine yöneltilen direktiflere uymadığı tak-

Hattuşa yakınındaki Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nın odalarından bir duvar kabartması. Sıralı bir şekilde dizilmiş figürler kesin olmamakla birlikte 12 yeraltı tanrısını temsil ediyorlar (Fotoğraf: ©Alexander Trofimov/123rf.com).

dirde alınan önlemler ve verilen cezalar da bu metinlerde görülmektedir. (...) Hitit direktif metinlerinin bir gelişim tarihçesi vardır. Bunu, eski krallık devrinde, kralların fermanları ve yönetmelikleri, tumar sahipleri ve görevlileri için kaleme alınmış yönetmelikler ispatlamaktadır. Daha sonraki enstrüksiyonlar kralın doğrudan doğruya emirlerinden oluşmuşlardır. (...) Enstrüksiyon metinleri ile Hititlerde memuriyet kavramı yeni bir boyut kazanmıştır. Kral devletin temsilcisi olarak, belirli görevlerle memurlarını yükümlendirmektedir. Böylece görevliler de direktiflerin gösterdiği doğrultuda salahiyet ve otoritelerinin devamı sağlanacak şekilde teçhiz edilmektedir. Hitit enstrüksiyon metinleri, sadece memuriyet kurumunun anlaşılması için önemli bir kaynak olmakla kalmayıp, feodal bir devlet yönetiminin giderek idari bir devlet anlayışına yöneldiğini de göstermektedir. (Aygül Süel – Hitit Kaynaklarında Direktif (Enstrüksiyon) Metinleri)

Yukarıdan aşağı denetleme yaparken aynı zamanda kötüye kullanmaların önlenmesini sağlayan denetleme mekanizmalarından biri de kayıt ve kayıta dayalı kontrol bağlamında ortaya çıkmaktadır. Örneğin, satış belgeleri, envanter protokolleri, gelir beyannameleri, bağış belgeleri gibi belgelerin kayıt altına alınıp, yüksek devlet görevlileri tarafından kontrol edildiğine dair ibareler vardır. Bunlar bir açıdan kralın, tapınağın ve devletin zararına olacak maddi uygulamaların önüne geçmek için yapılan kontrollerdir. Bir başka açıdan ise, özellikle direktif metinleri gibi belgelerden gözlenebileceği üzere görevlerin kötüye kullanılmasını engelleyici karakterleri olduğu da söylenebilir. Örneğin tapınak görevlilerine yazılmış bir direktifte bu görevlilere gizli saklı iş yapmamaları, kendilerine değerli bir hediye verildiğinde tapınaktan almadıkları belli olsun diye bunları satarken yanlarında görevli bulundurmaları ve kayda geçirmeleri gerektiği söylenmiştir. Bu söylemlerin ve kontrollerin belli kısıtlamalar sağlamasına rağmen bu tür olayların halihazırda yaşanmakta olduğunu ve halk değil üst düzey devlet görevlileri lehine kazanımlar sağladığını düşünmek daha makuldür.

e | Sadakat ve Yemin

Güç dengelerini kralın ve monarşinin lehine oluşturan bir diğer ve belki de en önemli mekanizma ise yemin gibi yöntemlerle sağlanan sadakattir. Nitekim Hititlerden günümüze kalan antlaşma, direktif, ferman gibi birçok metinde yeminlere ve bu yeminlerin belli periyotlarla tekrar edilmesi zorunluluğuna sıkça rastlanmaktadır. Bu sadakat yeminleri o kadar yaygındır ki her göreve gelen kişinin bu göreve bir yemin ile başladığı, görevlilerin yeminlerini herkes tarafından duyulsun diye yüksek sesle tekrarladığı düşünülmektedir. Bağlılığın sağlanması askerlerin eğitim döneminde de yemin törenleri olarak benzer bir işlevde uygulanmıştır.

Bu mekanizma devlet içindeki görevlilerine yönelik kullanılmakla kalmamış, yerel krallıkların Hitit devletine bağlılığı için de en temel uygulamalardan biri olmuştur. Örneğin imparatorluk döneminin ortalarında hüküm sürmüş Hitit kralı 2. Muvattalı'nın Viluşa bölgesi (bugünkü Batı Anadolu'nun Çanakkale civarındaki bölgesi) üzerine yaptığı bir vasal krallık anlaşmasında bu tabletin bir yılda 7 kez okunduğunu yahut en azından talebin bu yönde olduğunu gösteren ibareler vardır.

Birçok yemin dokümanı ile belgelendiği üzere devletin idari görevlilerinin Hitit kralı ile olan ilişkileri görevlilerin gayrişahsi görev bilincinden çok temel olarak kişisel sadakat ile tayin edilmektedir. Bu sadakat krala itaati dikte eden asırlık geleneklerin bir parçasıdır. (Tayfun Bilgin)

Sadakat teması aslında bir monarşide yatay düzlemde denge ve denetleme mekanizmalarının oluşmasındaki en büyük engellerden birini oluşturur. Nitekim kralın

çevresindeki insanlarla etkileşiminden meclis benzeri yapıların ve federal yapının bir sonucu olarak ortaya çıkan yerel yöneticilerin krala karşı bir denge veya denetleme mekanizması olarak ortaya çıkamamasının en temel nedeni bunların yönetimin meşruiyetini benimsemesi ve krala tamamen sadık olmalarıdır.

Hititlerin kendilerine tâbi kıldıkları beylerden en başta ve en çok istedikleri bir şey vardı ki, bu da ne vergi ne de haraçtı: Hitit merkezi otoritesine, devlete ve dolayısıyla büyük krala mutlak bağlılık. Bu nokta Hitit idari sisteminin can damarıydı. Bundan dolayı sadakati sağlayabilmek uğruna, akla hayale gelebilecek tüm hile ve yöntemlere başvurulurdu. Bağlılık yemini, şeref ve namus üzerine ant içme, tehdit, iyilik, yaltaklanma, yalan, iftira, şantaj, uydurma anekdotlar, Tanrıların laneti ve ilahi cezalar gibi majik ve psikolojik yöntemler, merkezle tabi devletler arasındaki sadakati ve harmoniyi sağlamak için büyük bir beceriyle kullanılmıştır. Hititli prenseslerle evlendirme ve böylece akrabalık ilişkileri kurma, hediyeler, arazi bağışları, vergilerden muafiyet, hep sadakati sağlamada alet olarak kullanılmıştır. Evet, işte her şeyin başı sadakatti. Hititler sadakat olmadan ne vergi ne de haraç toplanamayacağını, vasal devletin ihtiyaç anlarında efendisi Hitit kralının imdadına koşmasının asla mümkün olmayacağını acı deneyimlerle görmüşler ve edindikleri bu tecrübelerden böyle bir vasallık sistemi geliştirmişlerdi. (Ahmet Ünal – Hititler Devrinde Anadolu 3)

3 | Soyut Denge Denetleme Mekanizmaları

Denge ve denetlemenin tarihsel olarak kendi kavramsal çerçevesinin çizilmesi ardından ortaya çıkmaya başlayan somut mekanizmalardan önce tarihte benzer ilkelere işaret eden bir takım soyut mekanizmaların var olduğu bu raporun bulgularından biri olmuştur. Soyut denge ve denetleme mekanizmaları olarak adlandırılabilen bu mekanizmalar Hitit devletinde teokratik veya söylemsel karakterleri olan iki ayrı düzlemi tartışmaya açmıştır. Bunlardan biri siyasi yapının içine bizzat nüfuz etmiş tanrı fikri ve ilgili inançlar, diğeri ise siyasi otoritenin özellikle idari kadrosuna doğru yönelttiği birtakım söylemlerdir. Bu soyut mekanizmaların somut mekanizmalar yerine geçemediği ve ikili uygulamalara yani saptırmalara açık olduğu görülmektedir.

a | İnanç

Hitit toplumunda tanrıların yani inanç sisteminin ne kadar önemli bir yere sahip olduğundan bahsetmiştik. Bu inanç sisteminin bizzat yönetici pozisyonundaki insanlar tarafından içselleştirilmesi ise günümüzde akla gelmeyecek bir takım adalet ve güç

dengesi unsurlarının siyasi yapının içine entegre olmasını sağladığı düşünülebilir. Nitekim tanrının temsilcisi konumundaki kralların kendilerini tanrılara karşı oldukça sorumlu gördüğü ve inançları güçlü kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

Ciddi bir tanrı korkusu var, yaptıkları şeyleri tanrılar görüyor onlara göre. Tanrılardan gelebilecek ceza ya da mükâfat, onun takdirini ya da nefretini kazanmak dikkat edilen bir şeydi. Hititçe metinleri yorumlarken bazen diyoruz ya bunlar gerçekten uygulanıyor muydu bilemiyoruz diye, ancak kanımca bahsettiğim tanrı korkusu olayı gerçek. (...) Kral kendini bütün tanrılara karşı toplum içerisindeki baş sorumlu olarak görüyor. (Meltem Doğan-Alparslan)

Bu inanç sisteminin siyasi yapının karakterini nasıl etkilediğinin bir örneği Fırtına Tanrısı ile beraber Hitit'in en önemli tanrılarında biri olan ve adaleti simgeleyen Güneş Tanrısı'nın varlığından gözlemlenebilir. Güneş tanrısı adaleti dağıtan tanrı olarak görülür ve krallara "güneşim" diye hitap edecek derecede tanrı gibi bir adalet görevine sahip oldukları benimsenmiştir.

Güneş tanrısının bir özelliği vardır: Hititlerden daha önce var olan ve Hititlerin de taptığı Arinna'nın Güneş Tanrıçası en önemli kutsaldır. Bu Tanrıça tahtın kraliyet ailesinin koruyucusudur ve dişildir. Diğer taraftan Hitit dünyası eril Güneş Tanrısı'na da taparlar. Bir metin bize önemli bir bilgi verir: Yeraltında iken Güneş, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, gökyüzüne yükseldiği zaman Güneş Tanrısı'dır. Böylece inanç sisteminde Güneş'in iki ayrı cinsiyetteki ilahi kişiliği dengelenir. Arinna'nın Güneş Tanrıçası şifa sağlayıcı ve koruyucudur. Hitit kralları ağırlıklı olarak Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın korucu vasfını benimserler. (Tunç Sipahi)

Tanrıların insanların göremeyeceği birtakım davranışları görebildiği söylemi her ne kadar Mezopotamya ve Mısır'da daha hâkim olsa da Hitit kralı da yol göstericilik, denetleyicilik, yasaklayıcılık ve cezalandırıcılık gibi temellerde adaletin kontrolü fikrini inançla bağlı bir şekilde temsil eder.

Eğer bir kimse kirli işler yapar (ve böylece) kralın ruhunu [kirletirse], sizler ise, 'kral (şu anda olup bitenleri zaten) göremez ki!' diyecek olursanız,

(unutmayın ki), Tanrılar sizi gözetliyorlardır. Onlar sizi keçilere dönüştürürler ve dağlara kovalarlar. (Gene) onlar sizi keklik kuşları²⁾ gibi kayalıklarda avlayacaklardır. (Ahmet Ünal – Bir Hitit Fermanı)

”

Bu bağlamda inanç sisteminin bir tür oto-kontrol mekanizmasını yarattığı gözlemlenmektedir. Tanrı korkusu ve tanrılara karşı duyulan sorumluluk krallar dahil herkesin kendi inançlarının ve buna bağlı olarak çekindiği birtakım şeylerin varlığını göstermektedir. Bu bir açıdan krallar da dahil herkesi işini doğru yapmaya iten bir güç gibidir. Nitekim inanışları oldukça kuvvetli olan yahut atalarının yaptığı haksızlıklardan kendisini sorumlu tutacak derecede güçlü maneviyatları olan Hitit kralları vardır.

“

Hitit kralının işlediği günahların da çocuklarına geçtiğine inanılır. Kral Murşili şöyle der: “Görülen o ki insanlar her zaman günah işler. Babam da günah işledi ve efendim Fırtına Tanrısı'nın dünyasına geçti. Fakat ben hiçbir suretle günah işlemedim, ama anlaşılın babanın günahlarıyla oğlu da karşılaşılıyor ve benim babaminkiler de bana geldi”. (Tunç Sipahi)

”

Fakat tüm bunlara rağmen, bir yandan da özellikle kralda toplanmış dini otorite ve tapınaklarla oluşturulmuş teokratik yapı siyasi uygulamaların ve meşruiyetin altını inançla dolduran unsurlardır. Bu açıdan tanrısal karakteri olsun ya da olmasın, siyasi otoritenin kararları yine aynı yöntemlerle meşrulaştırmalar veya kötüye kullanmalar için de kullanılabilir.

“

Hitit metinlerinde geçen tanrısal adaleti insanlara veren kişi kraldır. Bu iki şeyi getiriyor. Birincisi buna kendisi de inanıyordu. İkincisi, bu kralın elini güçlendiriyor, siyasi olarak kullanıyor. Benim sözüm zaten tanrıdan gelme, sen ona bir şey diyemezsin. İnsanlar da buna inanıyordu, farklı olabilir mi acaba diyemez. (Metin Alparslan)

”

b | Söylem

Soyut karakterlerine rağmen toplumsal ve yönetime dair denge ve denetlemeleri konu alan bir başka öge de sık sık inanç mefhumuyla da beraber ortaya çıkan söylemlerdir. Daha önce bahsettiğimiz adalet tahayyülünden başka daha birçok konuda kralların kendi yöneticilik biçimlerine dair birçok söylem kurulmuştur.

Örneğin vasiyetname ve nasihatname türü dahilinde görülebilecek bazı metinler, özellikle önceki kralların kendinden sonra gelecek krallara nasıl daha iyi yönetici olabileceklerine dair tavsiyeler vermektedir. “Ekmek ve su vermek” gibi kalıplaşmış ifadeler halkın sağlıklı ve mutlu olmasına dair temennilerdir.

[Ayrıca büyük kral] Labarna oğlu Murşili'ye (şöyle) dedi: ‘Sana aktardığım (verdiğim) sözlerimi (içeren) bu [table]ti senin önünde her ay (yüksek sesle) okusunlar! Böylece [söz]lerimi (ve) bilgeliğimi yüreğine kazıyasın [ve hizmetkarlarım) ile büyüklerimi merhametle yönetsin. (I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesinden bir parça. Aktaran: Esmâ Reyhan)

Benzer şekilde kralların rüşvet almayın, adam kayırmayın gibi sözlerle haksızlıklara karşı uyarılarda bulunduğu birçok başka metin vardır. Bir başka örnek ise Pimpira Fermanı'dır. Bu metin de bir çeşit iyi ahlak ve bilgelik anlatısıdır.

Senin stok ettiğin ekmek aç olana aittir. Dolabındaki elbise çıplak olana aittir. Çürümeye terkedilmiş sandallar ayağı çıplak olanındır. Saklamış olduğun zenginlik ise fakirindir. Ellerine ekmek su ver, ellerine merhem sür, hastalara iyi bak. Onlara sıcak çarparsa serin bir yere götür soğuk çarparsa sıcak bir yere götür. Kralın tebaası sıradan şeyler yüzünden telef olmasın. Tebaanın intikamını al. Bir evde yaşayanın evinde her şey muntazam olsun. Camı çatısı damlamasın. Çanağına çömleğine dikkat et. (Pimpira Fermanı'ndan bir parça. Aktaran: Esmâ Reyhan)

Yine de bu söylemlerin uygulamaların gerçek yüzünü yansıttığını düşünmek oldukça naif kalacaktır. Dahası, satır aralarından açlığın, fakirliğin ve buna karşı zenginlik depolayanların varlığını, ayrıca kralın iyi yönetimi “hizmetkarlarına” karşı sorumluluk götürmesi gerekliliği olarak gördüğüne dair bazı çıkarımlar kolayca yapılabilmektedir. Bu açıdan bu metinler inanç ögesinde de olduğu gibi toplum yararına etkiler yapma ihtimaliyle beraber kötüye kullanmaların da yolu gibi gözükmektedirler.

Nasihatname tarzı metinler bazen Hitit devleti “sosyal” bir devletmiş gibi bir izlenim yaratıyor fakat bu yanlış. Devletin toplum ve çevreyi sömüren, bunlar fakirleşirken kendisi zenginleşen bir kurum olduğu, bir süre sonra çevreden merkeze karşı gelen direnişin maliyeti toplanan haraç ve vergiyi aşınca baş edilemeyip devletin yıkılışına neden olduğu iddialarını da önemsemek gerekir. Devletin kendini, kaos korkusunun zıt kutbu, barbarlık karşısında uygarlığın temsilcisi, düzensizliğe karşı düzenin, kötülüğe karşı iyiliğin koruyucusu bir role soyunup meşrulaştırması, imparatorluğun varlığının temel gerekçesi olan emperyal misyona tekabül eder. Hitit metinlerinde sık sık işlenen “tanrılara hiçbir ülkede Hatti’deki kadar özenle bakılmadığı” kandırmacası, bunu çok güzel örnektir. Hitit İmparatorluğu’nun hakimiyet alanı dışındaki kavimleri barbar, yağmacı ve bir bakıma “dinsiz” ilân etmesi ve onlarla savaşmanın tanrılar açısından bile haklı olarak sunulması, bu ideolojinin temel öğelerindedir. Daha Eski Hitit Çağı’na tarihlenen Nenaşsa’lı Pimpira metnindeki nasihatnamede karşımıza çıkan teoride hastayı bakımsız, açi ekmeksiz, susayanı susuz, üşüyeni sıcak mekânsız bırakmayan sosyal devletin kökenleri sanılandan da eskilere ve Hitit dışı kaynaklara gider. Pimpira’nın nasihatnameleri münferit değildir. Saray Kronikleri olarak bilinen metin türünde bile, devletin sözde “şefkatli ve koruyucu” elinin sıcaklığı hissettirilir. Sadece devletle mi sınırlıdır? Hayır, yeterince “mürid” toplamak uğruna din de bu kandırmaca yöntemine baş vurur. Asya’da gelişmiş ve Osmanlı’ya kadar gitmiş nasihatname geleneğinin de bu yanları düşünülmelidir. (Ahmet Ünal)

Anlaşılmaktadır ki inanç ve söylem, yani soyut denge denetleme mekanizmaları adını verebileceğimiz oto-kontrol mekanizmaları ile adalet, eşitlik, şeffaflık gibi ilkeleri çağrıştıran bazı fikirler Hitit toplumunda en azından bir tasavvur olarak bulunmaktadır. İnsan ihtiyacı faktörü, siyasi yapıdaki dağılımlar, diplomatik ilişkiler, hukuki gelişmişlik ve daha birçok alanda mutlak gücün dengelenmesine dair nüvelerin, yer yer de denge denetlemenin aksi yönde ilerleyebileceğini bahsetmiştik. Soyut mekanizmalara dair tartışmaların da hem uygulamaları ne derecede bağladıklarının tespit edilemeyecek olmaları, hem de bizatihi soyutlukları nedeniyle betimledikleri ilkelerin tam tersi sonuçların ve meşrulaştırmaların önünü açabilmeleri bakımından birer denge ve denetleme mekanizması olarak görmek mümkün değildir. Bu durum aslında günümüzde de denge ve denetlemenin geniş tanımı içerisinde yer alan birtakım ilkelerin somut mekanizmalarla garanti altına alınmadıkça kötüye kullanılabilmesi gerçeğini çağrıştırmaktadır.

2

Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu

Bölüm İçeriği

Raporun “Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu” bölümünde temel olarak Bizans İmparatorluğu’nun Anadolu’da geçirdiği süreye odaklanılarak bu bağlamda yapılabilecek denge ve denetleme tartışmalarına odaklanılmıştır. Öncelikle Demir Çağı’ndan Bizans’a uzanan geniş tarihsel süreç hakkında kısaca bir özet sunulmuştur. Daha sonra Bizans’ta mutlak gücün sınırlanmasına dair tartışmalara temel olmaları bakımından Hellen ve Batı Roma’nın bu bağlamdaki bazı esaslı miraslarına kısaca göz atılmaktadır. Raporun son ve en geniş gövdesini ise Bizans’ta denge denetleme tartışmalarının toplum-devlet ilişkileri ve devletin iç organizasyonu olmak üzere iki ayrı başlıkta yürütüldüğü inceleme oluşturmaktadır.

PERS İMPARATORLUKLARINDAN BİZANS'A ANADOLU

Bizans İmparatorluğu'ndan önce Anadolu'nun hikayesine bakıldığında, M.Ö. 6. yüzyılda başlayan Pers istilalarıyla Anadolu'da büyük bir değişim başladığı görülür. Bu dönem öncesinde Anadolu'da bulunmuş olan Hitit devleti gibi büyük siyasi birlikler zaten ortadan kaybolmuş ve özellikle demir çağını takip eden süreçte ortaya çıkan birçok irili ufaklı siyasi yapı, Pers istilası döneminde yıkılmaya başlamıştır. İlk Pers imparatorluğu olarak da kabul edilen Ahameniş İmparatorluğu bu dönemde bugünkü Yunanistan'a kadar ulaşan seferler yapmıştır. İşte bu seferler sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkan Pers-Yunan savaşları, Anadolu'yu da içine alan geniş bir coğrafyanın kaderini belirleyecek en önemli değişim süreçlerinden birini oluşturmuştur. Büyük İskender'in Anadolu'yu fethedip Ahameniş İmparatorluğu'nu yıkması ile başlayan süreçte hem Pers-Yunan dünyasının birçok açısından belirli harmanlar oluşması ile, hem de sonrasında ortaya çıkan Hellenistik kültürün yaygınlaşması ile Anadolu önemli bir dönüşüm geçirmeye başlamıştır. İskender'in ömrü kısa sürse de Makedonya'dan Mısır ve Hindistan'a kadar geniş topraklarda kurduğu imparatorluk onun ölümünden sonra Hellenistik krallıklar ve şehir devletleri (polisler) olarak yaşamını sürdürmeye devam etmiştir. Zaten Batı Anadolu'da İskender'den çok daha önce İyonya, Likya, Karya gibi devletlerle başlayan Hellen kültürü düşünüldüğünde, İskender sonrasında dönemin Doğu ve Batı'sının siyasi geleneklerinin, inançlarının ve dillerinin farklı derecelerde sentezlendiği bir Anadolu dokusu oluşmuştur. Bu dönemlerde yaşamış Seleukos İmparatorluğu, Galatlar, Pergamon, Kommagene Krallığı, Bitinya, Cappadocia Krallığı, Pontus Krallığı, Ermenistan Krallığı gibi yerel ve Makedon – Hellen kökenli öğelerin farklı şekillerde kaynaştığı birçok medeniyet ve devlet, bugün hâlâ Anadolu'nun somut ve somut olmayan mirasının önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Daha sonra Roma Cumhuriyetinin yükseldiği dönemlere denk gelen M.Ö. 2. yüzyıl başlarında Anadolu'daki Hellenistik krallıklara ve Doğu Akdeniz'e doğru seferlerine başlayan Roma özellikle Pergamon Kralı Attalos'un topraklarını veraset yoluyla Roma'ya bırakması sonrası Anadolu'daki ilk eyaletini kurmuş ve egemenliğini oluşturmaya başlamıştır.

[İlk eyaletin ardından] Roma şimdi artık tüm Akdeniz Bölgesi'nin tek siyasal, askerî, ekonomik ve ticarî gücü, kısaca bir "dünya devleti" idi. Asia Eyaleti'ni Anadolu'da M.Ö. 101'de Cilicia, M.Ö. 74'te Bithynia, M.Ö. 63'te Pontus–Bithynia, aynı yıl yeniden organize edilen Cilicia ve M.Ö. 25'te Galatia izleyecek; bu eyaletlere daha sonra, M.S. 17'de Cappadocia, M.S. 43'te Lycia, M.S. 74'te Lycia Pamphylia da katılacaktır. (Bülent İplikçioğlu – Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları [kısaltmalar düzenlenmiştir])

İtalya'nın Napoli kenti Milli Arkeoloji Müzesi'ndeki İskender Mozaik'i adı ile bilinen ve M.Ö. 1. yüzyıl dolaylarında yapılmış eserde Ahemeniş İmparatorluğu hükümdarı III. Darius ve Büyük İskender (muhtemelen) İssos Savaşı'nda betimleniyor (Alexander Mosaic, Napoli Milli Arkeoloji Müzesi, Napoli. Fotoğraf: Berthold Werner, 2013, © CC BY-NC-SA 2.0.).

Toplum nezdinde Hellenistik kültürün ve Hellen dilinin hâlâ oldukça hâkim olduğu bu dönemde, değişen derecelerde korunan şehir kültürleri ve Hellenistik kültürün Romalılaşma süreci iç içe geçmiştir. Özellikle Doğu Akdeniz'de büyük topraklar kaybetmesinden sonra Anadolu, Roma'nın Doğu bölgesi için giderek önemli merkezlerden biri haline gelmiştir. Bizans'a geldiğinde, özellikle 7. yüzyıldan itibaren tüm toplumsal ve siyasal dinamikleriyle beraber Anadolu hem üretime yönelik insan gücünün sağlanması hem ticaret ağları hem de ordunun oluşturulması bakımından en zengin bölgelerden biridir.

Böylece Anadolu, bu geniş tarihsel dönüşümü önce Pers İmparatorlukları ardından da Büyük İskender'le beraber, daha sonra ise özellikle Bizans İmparatorluğu egemenliğinde Roma geleneği, Hellenistik kültür ve Hıristiyanlık sütunları üzerine kurulan bir coğrafya olarak tecrübe etmiştir. Bu hikâye süresince Anadolu'da günümüze kadar gelen çeşitli miraslar içinde, siyasi tarihi olduğu kadar denge denetleme bağlamında yapılabilecek birçok tartışmayı içerisinde barındıran çeşitli gelişmeler Anadolu'yu da kapsamıştır.

Bizans İmparatorluğu ve Kuruluşu

M.Ö. 753 yılında bir krallık olarak kurulup, M.Ö. 509 yılında Cumhuriyet dönemine başlayan Roma'nın, Sezar sonrası Augustus (M.Ö. 27 – M.S. 14) ile bir imparatorluk devrine geçiş yaptığı kabul edilir. M.Ö. 2. yüzyıl başlarında başlayan Anadolu seferleri ile artan egemenliğin bir sonucu olarak imparatorluğun başkenti önce M.S. 284 yı-

İnönü, Diocletian döneminde, Nicomedia'ya (bugünkü İzmit) taşınır. Daha sonra 325 yılında tahta geçen Büyük Konstantin ise başkenti bugünkü İstanbul olarak belirler. Bir takım iskân ve inşaat faaliyetlerinin ardından önce “Yeni Roma”, sonra yüzyıllarca “Constantinople” olarak anılacak şehir doğar.

Roma tarihi boyunca Doğu ve Batı Roma ayrımı, uygulanan çoklu imparator sistemleri ve gerçekleşen bazı ayrışmaların sonucu olarak kullanılmışsa da Doğu Roma, yani Bizans, Roma İmparatorluğu'nun doğrudan bir devamıdır. Başka bir deyişle, tarihçiler açısından özellikle Constantinople'nin kurulduğu 330 yılı Bizans İmparatorluğu'nun başlangıcı olarak alınıyorsa da Bizans terimi devam eden Roma İmparatorluğu'nun doğu kısmına sonradan yakıştırılmış bir isimdir. Hatta farklılıklar daha çok Roma devlet yapısında zaten süregelmekte olan değişimlerle ilgilidir. Nitekim kendi döneminde Bizans teriminin devlete değil sadece İstanbul çevresinde bazı bölgelere verilen bir coğrafi isim olması bir yana, Bizans'ta halkından hükümdarlarına herkes tarafından, içinde buldukları devlet “Roma” olarak anılmaya devam etmiştir.

Doğu Roma İmparatorluğu'nu, yani Bizans'ı, yine son Roma İmparatorluğu gibi düşünmek gerekir. Bu isimle ilgili karmaşanın bir nedeni şudur: Bizler bugün Bizans ismini son imparatorluk Roma'sını Orta Çağ'dan beri gelen Doğu Roma İmparatorluğu bölümünden ayırmak için kullanırız. Fakat aslında doğrudan bir devamlılık vardır. Arada bir yapısal veya kurumsal kırılma olmamıştır. (John Haldon)

Fakat yine de Theodosius döneminde (M.S. 347–395) Hıristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesi ve Heraklius döneminde (M.S. 610–641) resmi dilin Latince'den Antik Yunan diline çevrilmesi gibi imparatorluk dönemi boyunca devam eden köklü değişiklikler düşünüldüğünde, Bizans İmparatorluğu özellikle de Roma Cumhuriyeti'ne kıyasla epey farklı bir devlet olarak ortaya çıkar. Özellikle Doğu ve Batı Roma'yı birlikte yöneten son imparator olan 1. Theodosius sonrasında, yaklaşık bir yüzyıl süren bir sürecin ardından Batı Roma'nın M.S. 476'da yıkılması ile Batı ve Doğu Roma'yı bir arada düşünme ihtimali ortadan kalkmıştır. İşte 330 yılında başkent yapılan İstanbul'un Osmanlı tarafından fethedilmesine kadar varlığını devam ettirecek olan bu devlet, bugün Bizans İmparatorluğu olarak adlandırılmış ve İstanbul'un başkentliğinde yaklaşık 11 yüzyıl hüküm sürmüştür.

Roma egemenliğini Anadolu'ya taşıdıkça oraya hukukunu da götürmüştür. Dolayısıyla o dönemde Anadolu'daki de Roma hukukudur. Daha önemlisi, Batı Roma'nın yıkılmasından bir süre sonra Justinianus 527'de Doğu'da, İstanbul'da tahta çıkıyor ve Doğu ile Batı'yı birleştiriyor. 565'e

kadar süren o dönemde eski Roma İmparatorluğu'nun hukukunu canlandırıyor ve çalışmaları önceden beri süren kodifikasyon adımı verdiğimiz bir kanun derlemesi yazdırıyor. O kanun derlemesi bugünkü bütün hukuk sisteminin temelini oluşturuyor ve biz de bunun bir parçasıyız. Yani bugün hukukumuzu oluşturan hukuk sisteminin temeli M.S. 6. yüzyılda İstanbul'da yazılmıştır. O yasa zaten milat civarından, milattan sonra 3. yüzyıla kadarki dönemde yaşamış hukukçuların eserlerini içinde barındırır. (Eşref Küçük)

Günümüze kadar ulaşacak bu güçlü hukuk sistemine rağmen Roma'nın krallıktan cumhuriyete, cumhuriyetten imparatorluğa doğru giden süreci içerisindeki dönüşümü anlamak önemlidir. Çünkü Bizans bugünkü anlamıyla kamu hukukunun içerisinde ele alınabilecek ve Roma'nın cumhuriyet döneminde olgunlaşmış legal organizasyonundan giderek uzaklaşmıştır. Nitekim kaybedilen cumhuriyet değerleri, güçsüzleşen senato yapısı ve giderek yerleşen diktatörlük rejimi Roma imparatorluk devrini simgeleyen özelliklerdir. Ortaya çıkan bu dönüşümün Bizans'a geldiğinde formel ve legal anlamda birçok önemli yapı ve mekanizmanın epey kaybedildiği bir siyasi organizasyon ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle, özellikle cumhuriyet Roma'sında yükselmiş olan hukuki ve legal denge denetleme mekanizmaları kaybolarak, denge ve denetleme işlevlerini daha yapılandırılmamış, sosyolojik ve siyasal temayül ve tahayüllere bırakmıştır.

Bu anlamda, Bizans imparatorluğu üzerinde denge ve denetleme tartışmalarına geçmeden önce, Bizans'a da çeşitli açılardan esas oluşturmuş ve aslında sonraları tüm modern dünyaya ilham vermiş Hellen ve Roma'nın denge denetleme miraslarına kısaca bir göz atmak gereklidir.

A | BATI ROMA VE HELLEN'İN DENGELİ DENETLEME MİRASI

M.Ö. 753 yılında kurulan Roma krallığı, bu ilk döneminde halkın desteğini almış bir kral tarafından yönetilen, dönemin klasik monarşiye dayalı devletlerinden pek farklı olmayan bir krallıktır. Fakat Roma, cumhuriyet dönemine geçişini takip eden yüzyıllar içerisinde, bugünkü Yunanistan ve Anadolu topraklarına da egemen oldukları geniş bir dönemde günümüz denge denetleme kavram ve mekanizmalarının birçoğuna ilham verecek bir devlet organizasyonu oluşturmuştur.

Aydınlanmanın filozoflarını, kamu hukukçularını etkileyen en önemli şeylerdendir Roma'nın özellikle de zaman içinde değişen yönetim biçimi. Onlar ilk kez kuvvetler ayrılığı gibi bir kavramdan bahsetmiştir. Roma'da

adına kuvvetler ayrılığı denmiyor ama gerçekten de orada iktidarın halktan çıkması, onun temsilinin olması, istibdat yönetimine geçtikten sonra gücün tek adamda toplanması korkusu ve daha birçok şey var. Kralın kovulup yerine “magistralık” denilen dünya tarihindeki en önemli cumhuriyet rejimi aygıtını benimsediler. Hiçbir devlette de böyle bir organ bulunmaz, tektir. Onu da kendi içinde zamansal kısıtlamalarla, birbirini veto edebilecek eş kişiler belirlemek suretiyle, halk tarafından doğrudan seçilmesi yöntemiyle ve hesap verebilme mekanizmalarının sağlanmasıyla sınırladılar. Bu Roma’nın 5 yüzyıllık bir dönemine denk geliyor ki bunun son 150 yılında Anadolu da var, burada da yaşıyor bu cumhuriyet. (...) Olağanüstü durumlarda verilen diktatörlük unvanı, yani devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için verilen sınırsız güce dayalı görev bile 6 ay süreyle veriliyordu o dönemde. 6 ay sonra sıradan bir insana dönüşürdü o diktatör. (Eşref Küçük)

Magistralık sistemi gerçekten de kendi içinde muazzam denge denetleme mekanizmalarına sahip bir rejim oluşturmanın önemli bir yöntemi olmuştur. Özellikle kıdemi önemseyen, görev süresini gözeten, aynı anda iki üyenin görev alarak birbirini denetlediği bir kamu hizmeti niteliğinde olması, görevlerden kaynaklanan gücün kötüye kullanılması önünde büyük engeller sağlamıştır.

Roma Cumhuriyet yapısını incelerken ilk olarak, Roma yönetiminin tipik yapısını oluşturan cursus honorum’dan söz etmemiz gerekir. Cursus honorum çeşitli derecelerdeki magistralıklara seçilebilmek için uyulması gereken sıra anlamına gelmektedir. Cumhuriyet dönemi magistralarının cursus honorum’u, herhangi bir staj, çıraklık devresini gerektirmeyen, ücrete tabi olmayan politik kariyerlerdi. Her bir görevin kendine özgü seçilme yaşı vardı. Aynı makamda birden fazla kez görev yapmak yasaklandığı gibi, bir üst makama atanabilmek için de önceki görevin sona ermesinden itibaren belirli süre ara verilmesi gerekmekteydi. (...) Aynı anda iki consul göreve getirilmekte idi ve bunların görev süreleri 1 yıl olmaktaydı. Görevdeki her bir konsülün diğerinin kararını veto edebilme yetkisi bulunmaktaydı. Bu yüzden konsüller görev süreleri sırasında birlik içinde çalışmak zorundaydılar. Ayrıca görev süreleri sona erdikten sonra, görev başında yaptıkları işler ve işlemlerden sorumlu tutulmaları mümkündü. (Halide Gökçe Türkoğlu)

Anlaşılmaktadır ki bu sistem sadece görev süresi içinde değil, görev süresi önce ve sonrasında dahi denge denetlemeler oluşturan bir yapıya sahip olmuştur. Bunun en

iyi göstergeleri bu görevlilerin görev sürelerinden sonra da görev süreleri içerisindeki faaliyetlerinden sorumlu tutularak yargılamalara maruz kalabilmeleri ve *cursus honorum* (kamusal görev sırası) organizasyonunun görevini iyi yerine getirmede düşünülen birinin daha üst düzey görevlere geçişini pratik olarak imkânsızlaştırmasıdır.

Bunlara ek olarak, Cumhuriyet Roma'sındaki toplumsal ilişkiler içinde geçerliliği olan denge denetlemenin tek yeri idari organizasyon değildir. Nitekim devletin yata-yatay organizasyonunda somutlaşmış bir takım düzenleme ve mekanizmaların ortaya çıkması, süregelen bir toplumsal mücadele ve bunun toplum-devlet ilişkileri bağlamında oluşturduğu kavrayışlardan bağımsız değildir. Bu toplumsal mücadelelerin tüm dünya tarihine ilham vermiş hikayesi, Roma'da soylu ve soylu olmayan iki sınıf olan “*patrici*” ve “*pleb*” sınıfları arasında yaşanmış, hukukun gelişmesinden halkın siyasete katılmasına kadar birçok önemli konuda halk lehine kazanımlara yol açmıştır.

Cumhuriyet döneminin idari yapısında büyük önemi olan halk meclisleri, Roma vatandaşlarının doğrudan doğruya yönetime katılabilmelerine olanak sağlamaktaydı. Halk meclisleri, *comitia curiata* ve *comitia centuriata* olarak ikiye ayrılmaktaydı. *Comitia centuriata* hem *patricius*'ların, hem de *pleb*'lerin katıldığı halk meclisi idi. Sadece *patricius*'ların katılmaya hakkı olduğu halk meclisi ise, *comitia curiata* idi. (...) *Magistra*'ların seçimini, kanun tekliflerinin kabul ya da reddedilmesi ve yargılamada, halk meclisleri söz sahibi idi. Bu iki meclisten başka, *patricius-pleb* mücadelesi sonucunda, *pleb*'lerin kazandığı bir başarı olarak, *concilia plebis tributa* denilen bir üçüncü çeşit halk meclisi daha kurulmuştu. Bu meclis önceleri, yalnızca *pleb*'leri bağlayan kararlar almakta iken, daha sonra yetkilerini artırarak hem *pleb* hem de *patricius*'ları bağlayan *plebiscitum* denilen kararlar almaya başlamıştır. (Halide Gökçe Türkoğlu)

Soylu olmayan ve büyük çoğunluğu orta ve alt sınıf vatandaşlardan oluşan *pleb* sınıfının meclis yapılarında sözünün olması ve hatta kendilerine ait merkezi yönetimde içerilen bir meclise sahip olmaları geniş bir siyasi yayılımı göstermektedir. *Pleb* sınıfının gücü zaman zaman artmış, azalmış, yozlaşmış yahut tekilleşmiş olsa da siyasi sistemin üstüne kurulduğu yapıdaki varlıkları bizzat imparatorluk organizasyona dair bir denge denetleme öğesidir. Özellikle diğer siyasi aktörlere karşı sahip oldukları veto etme hakkı, onlara kendi çıkarlarına aykırı gelişmeleri engellemek için büyük güç vermiştir.

Sezar'ın yaşadığı yıllara gelindiğinde, soylu sınıf artık *pleb* sınıfıyla anlaşmak zorunda kalıyor veto edilmemek için. Halkın fikrini önceden alıp ona göre davranmak zorunda kalıyor. Sezar gibi bir figür bile

Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluş dönemindeki anayasal çalışmalarda Hamilton ve Madison gibi figürler tarafından övgü ile örnek alınan Likya Federasyonu'nun temsilciler meclisi kararlarını almak üzere toplandığı Buleuterion (Patara, Antalya; Fotoğraf: ©Elena Odareeva/123rf.com).

bunlardan oy devşirebilmek için buğday dağıtmaktan tutun da devlet topraklarını ücretsiz kullanmalarının yolunun açılmasına kadar birçok şey sunuyor. Tabii Sezar bunu aslında denge denetleme mekanizmalarını giderek ortadan kaldırmak için yapıyor ama ancak böyle başarabiliyor olması önemli bir gösterge. Çünkü Sezar'a geldiğimiz dönemde pleb sınıfı güçlü. (Nadi Günal)

Halkın siyasete katılmasına aracı olan, mutlak iktidarı sınırlayan ve halk çıkarlarının da legal bir siyasi güç yaratabilmesini sağlayan bu yapı ve mekanizmalar, aslında Roma öncesinden, Antik Yunan tarihinde de farklı şekillerde bulunmuştur. Özellikle, ilk ve en önemli demokrasi deneyimlerinden biri kabul edilen, M.Ö. 5. yüzyıl civarında gerçekleşmiş olan Atina demokrasisi, gerçek anlamda halkın yönetimi fikrinin oluştuğu önemli bir deneyimdir. Üstelik bu tecrübenin etkileri sonraki dönemlerde Anadolu'nun batısını da kapsayan birçok bölgeye yansımış, birçok tarihçiye göre Atina demokrasisi seviyesine ulaşmamış olsa da Anadolu'da yaşamış birçok medeniyette demokratik karakteri olan uygulamalara ilham vermiştir. Gerek Batı ve Orta Anadolu'ya yayılarak Roma döneminde dahi korunabilmiş şehirler (polis) bünyesinde bulunan *boule* ve *ecclesia* gibi isimler verilen meclis yapılarının, gerek modern ABD federal demokrasi sistemine dâhi ilham vermiş olan Likya Federasyonu örneği gibi tecrübelerin günümüze bıraktığı miras yadsınamazdır.

Atina'nın o klasik demokrasi dönemini düşünelim. Bir dönem arkhonların seçiminde kura yöntemi bile kullanılmış. Yine o dönem bunların içerisinde potansiyel olarak tiranlığa meyli olabilecekleri sürgüne gönderme sistemi var. Mahkemeler var işte ostrakismos adında, çanak çömlek mahkemesi diye bilinir bu. 1 yıl sonra yapılacak bir oylamada, tırnak içerisinde referandumda, adınız tiran olabilecekler listesinde çıkarsa sürgüne gidiyorsunuz. Düşünsenize böyle bir şeyi, tiranlık eğilimlerimizi de kontrol etmek zorundasınız. Roma'daki halk meclisi bazı anlamlarda Atina demokrasisinde uygulanmış olan bazı şeylerin Roma'ya yansımış hali. (Turhan Kaçar)

Halkın çıkarlarının yasal düzlemde karşılık bulmasına dair kavrayışın bazı önemli parçalarından bahsetmek gerekir ki bunlar günümüz açısından da modern demokrasilere ilham olmuştur. Örneğin anayasallık fikri, yazılı hale getirilmiş fikir ve uygulamaların siyasi sistemdeki etkinliğini ifade etmesi bakımından tarihsel olarak hem Atina'da Roma'da karşılık bulmuştur. Yine Yunan dünyasından Roma düşünce ve yaşantısına karşılık bulan kentli vatandaşlık fikri yüzyıllar içerisinde modern vatandaşlık uygulamalarına doğru evrilecektir.

Hellenlerde bir “politeia” kavramı vardı ki bunun birçok anlamı var. Politeia hem devlet demek hem anayasa demek. Hem de kent devletini de bununla özdeşleştiriyorlar. Hatta antik dönem düşünürlerine göre kozmos bu politeia'lerden oluşuyor. Bu politeia'ların dışında oluşan bir insani yaşam düşünemiyorlar. Yani buradan anayasaya ne kadar önem verdiklerini anlayabilirsiniz. Hellenler için Klasik Çağ'da, devlet ve toplum eşittir. Benzer bir durum da Roma'da var nitekim “civitas” kent demek ama aynı zamanda anayasa demek. Fakat böyle görünmekle beraber Roma'da toplumdaki yani “populus”tan ne anladıkları önemli, değişiyor bu. Başlangıçta kendi kurucu soylu ailelerin oluşturduğu bir toplumdaki ibaretti, sonrasında zenginler de girdi sistemin içine. “Populus Romanus” uzun süren bir mücadele hikayesi. Anayasanın toplumsal baskılarla değişmesi ve paralel olarak toplumun da değişmesi söz konusu. (Bülent İplikçioğlu)

Bu mirasın özellikle Roma imparatorluk dönemiyle beraber geçirmeye başladığı dönüştürme önemlidir. Nitekim Roma'nın Cumhuriyet Dönemi'nden İmparatorluk Dönemi'ne geçişi, denge denetlemeye ilham olan kurum ve mekanizmaların fiili olarak önemini kaybetmeye başlamasına eşlik eder. Bu dönüştürme hukuki bir gerileme ile de karakterize edilebilmektedir.

284'te başlayan son imparatorluk dönemi sonrasında bütün hukuk sistemi tamamen değişiyor. Denge denetim mekanizmaları da azalmaya başlıyor. Siyasal değişimler ve hukuki değişimler sürekli birbirini izler zaten hep. (...) Son imparatorluk dönemini düşünelim mesela. Hâkim karar verirken imparatorun istediği gibi karar veriyorsa, onun çıkardığı emirnamelere göre davranıyorsa, o zaman evrensel hukuk anlayışı dediğimiz şeye ne kadar uyar? İmparator, sultan ya da padişah fark etmez; devletin başında kim varsa işte ona göre davranmak. Roma'da constitutio denilen, bizde ferman denilen, bugün anayasa dediğimiz şeyin kökeni; bir en üst yasa, en üst otorite tartışması. Şimdi bizim bugünkü sistemimize baktığımızda mesela Anayasa Mahkemesi var en yukarıda ama bir de başkanlık karar-nameleri var. Peki başkanlık kararnamesi anayasaya aykırı olabilir mi? İşte bugün bunlar hâlâ tartışılıyor. (Nadi Günal)

Sonuçta Bizans İmparatorluğu, Hellen ve Roma mirasını belli açılardan devralan, fakat onu belli açılardan da reddeden bir siyasi yapıya sahiptir. Tarihçilerin üzerinde tartışmaya devam ettiği belli başlı nedenler ve tarihsel olaylar silsilesinden bahsetmek mümkündür. Fakat her halükârda Bizans'ın Roma Cumhuriyet değil Roma İmparatorluk geleneğinin bir devamı olduğunu belirtmek gerekir. Özellikle de Ortodoks Hıristiyanlığın resmi din olarak yaygınlaşması ile oluşmuş atmosferin ve ona eşlik eden mutlakiyet anlayışının Bizans üzerindeki en önemli teamüllerden olduğunu söylemek mümkündür.

Doğu Roma'da bu yapılar sonra da devam ediyor aslında ama imparatorluk döneminde imparator bunların bütün güçlerini kendi bünyesinde topluyor. Zaten adamı imparator yapan faktör de o, her gücü kendi bünyesinde topluyor. Halk meclisinin rolünü alıyor, en yetkili tribün oluyor. Senatonun gücünü alıyor, senatoda gündemi belirleyecek konuşmayı yapma yetkisine sahip oluyor. Orduların gücünü alıyor çünkü orduların bulunduğu eyaletlerin valisi oluyor, orduların da komutanı olmuş oluyor. Tabi bir de imparator için Hıristiyanlıkla beraber yeni bir rol daha biçiliyor: yeryüzündeki İsa. Birçok Bizanslı yazarın perspektifinde vardır bu. Mesela 4. yüzyılda Eusebius diye bir tarihçi var, ilk kilise tarihçisi. O da öyle demiş. Bunun en güzel sembollerinden biri şudur: Fatih Camii'nde eskiden Kutsal Havariler Kilisesi vardı. Orada İstanbul'un yeni kurucusu ya da Osmanlı İmparatoru olarak Fatih'in türbesi de var. Önceden de İstanbul'un ve Bizans'ın kurucusu kabul edilen Konstantin'in mezarı vardı. Konstantin'in mezarı 12 havarinin ortasındaydı. Havarilerin ortasında kim olabilir, İsa olabilir. Aslında imparator da kendini böyle benimsemiştir. (Turhan Kaçar)

B BİZANS'TA DENGELER VE DENETLEME TARTIŞMALARI

Yıkılmadan önce bugünkü Fatih Camii'nin hemen yanında yer aldığı düşünülen Kutsal Havariler Kilisesi'ni muhtemelen 12. yüzyıl civarında tasvir eden bir minyatür (Predigtsammlungen des Mönchs Johannes von Kokkinobaphos über die Jungfrau Maria, Fransa Millî Kütüphanesi, Paris, 1208, folyo 3v. Fotoğraf: The Yorck Project (2002) 10.000 Meisterwerke der Malerei (DVD-ROM) ©GNU Özgür Belgeleme Lisansı.).

Tüm bu bahsi geçen dönüşüm süreci göz önünde bulundurulduğunda, Bizans İmparatorluğu'ndaki denge denetleme tartışmalarının iki yönlü bir form aldığı görülmektedir. Bir tarafta, dönüşüm süreci içerisinde azalan formel ve legal denge denetleme mekanizmaları, diğer tarafta ise legal karakteri zayıf olmasına rağmen daha kalıcı olmuş veya eski legal mekanizmaların yerini almış sosyolojik ve siyasal faktörler vardır. Bu faktörler Bizans tarihinde çoğu zaman imparatorun etrafında, onları değişik şekillerde zorlayıcı ve dönüştürücü olaylarla sıkça ortaya çıkmaktadır.

Sanıyorum ki Bizans'ı tarif etmenin en iyi yolu onu, hükümdarların pozisyonlarını koruyabilmek için imparatorluk seçkinleriyle iş birliğini sağlamak zorunda oldukları bir mutlakiyet devleti olarak tanımlamaktır. Bu anlamda denge ve denetlemeyi düşündüğümüzde, yasama ve yürütmeyi sınırlayacak modern anlamda bir anayasal düzenleme yoktur. Fakat meşruluk ve imparatorluk gücü arasında pragmatik bir denge vardır. Eğer imparatorun bir şekilde meşruiyetini kaybettiği dile gelirse, insanlar kendilerini onu devirmek ya da dönüştürmek için yetkili görmüşlerdir. Mesele, eğer bir imparatoru yaygın dini görüşlerden, ortodoksluktan sapmıştır şeklinde başarıyla suçlayabilirseniz, bir tür darbe ile onu tahttan indirebilirsiniz. Bu sıkça da olmuştur. Fakat genelde bir imparatorun güçten alınmasına dair meşrulaştırma girişimleri, aslında olaylar bittikten sonra

yapılmıştır. Başka bir deyişle, iktidar el değiştirdikten sonra icat edilmişlerdir. Sonra baktığımızda imparatorun değiştirilmesiyle ilgili gerçek nedenlerin aslında dini argümanlarla pek de ilgili olmadığını görürsünüz. Yani sonra nasıl meşrulaştırılmış olurlarsa olsunlar, imparator ya da imparatorluğun belli mücadelelerle dönüştüğü, bize farklı sosyolojik güçlerin varlığını gösterir. (John Haldon)

Bizans'ın bu karmaşık siyasi dengeleri ve yazılı niteliği olmayan sosyal ve siyasal yapısı, denge denetleme olanaklarının formel legal sistemin dışına taşmasına neden olmuştur. Bu açıdan incelememiz, mutlak gücün sınırlandırılmasına dair ihtimallerin legal statülerine dair tespitler yapmakla beraber bunların ötesindeki dinamikleri de ele alacaktır. Öncelikle dikey düzlem adını verdiğimiz yani toplum-devlet ilişkisi bağlamındaki tartışmalar yapılacaktır. Ardından yatay, yani devlet organizasyonunun kendi içindeki denge denetleme olanakları farklı başlıklar altında ele alınacaktır.

1 | Toplum-Devlet İlişkileri Düzlemi

a | Zenginlik ve Soyluluk

Eski Çağ'dan itibaren kurulmuş sosyo-ekonomik yapıları içerisinde önemle tartışılan konulardan biri toprak ve zenginliğin dağılması ile ilgilidir. Büyük oranda soyluluk esasına paralel gerçekleşen zenginliğin dağılımı hususu, şüphesiz ki devlet ve toplum içerisindeki güç dengeleri için büyük önem arz eder. Nitekim şu ana kadar bolca üzerinde durduğumuz tek kişi iktidarı monarşi ve günümüz yaygın yönetim biçimi olan demokrasiye ek olarak azınlık yönetimi diyebileceğimiz bir yönetim biçiminin üzerinde daha çok durmak gereklidir. Aslında azınlık yönetimi Aristotle ve Polybius gibi antik dönem düşünürlerinin felsefi uğraşlarında da kendini göstermiş, aristokrasi veyahut yer yer onun bozulmuş biçimi olarak da ifade edilen oligarşi olarak ifade edilmiştir.

Daha önemlisi, belli açılardan kısır olan bu kategorileri esnettiğimizde, tarihte özellikle monarşi ve azınlık yönetiminin iç içe geçtiği çok fazla devlet olduğu görülür. Batı ve Doğu Roma da bütün dönemleri içerisinde belli şekillerde kendini sezdirmiş bir takım aristokratik karakterlere sahiptir.

Bunun denge denetleme tartışmaları açısından en büyük önemi, zenginlik ve soyluluk hususunun devlet yönetimi ve toplumsal temsil gibi konularla ilişkisi bağlamında ortaya çıkar. Gerçekten de Roma Cumhuriyet dönemi ve Atina'nın Klasik dönem demokrasisi içerisinde doğrudan halk katılımını sağlayan mekanizmalar ve organlar dışında, soyluluk ve zenginlik esasları da siyasi temsilin en önemli yapı taşlarından biridir. Hatta bu özgün dönemler dışında kalan tarihler için dahi Hellen'de de Roma'da da aristokrasi karakterinin çok daha ön plana geçtiği görülmektedir.

Hellen’de tam demokrasinin en fazla yüz yıllık bir dönemi var. Peloponnesian savaşı var M.Ö. 5. yüzyıl sonlarında, orada demokrasiyle oligarşinin bir mücadelesi başlar. Oligarşinin kazanmasıyla, Hellen polisi -ki Hellen polisi hep devam etti, bir “politeai”sı olan, vatandaşlık hukuku olan polis- artık eşraf tarafından yürütülmeye başlandı. Memurluklar onursal memurluklardı; seçilen kişilerin görevin gerektirdiği masrafları üstlenmesi de gerekiyordu. Fakir fukaranın yapabileceği şeyler değildi. O oligarşik düzen antik çağının sonuna kadar devam etti. Likya’da da bütün Anadolu’da da eşraf sınıfı söz sahibiydi. Halk oy kullansa bile seçeceği kişi o kesimdendi. Seçse nasıl yapacak fakir biri o işi? Anadolu tarihinde, Roma ilk imparatorluk devrinin sonu ve sonrasında daima zenginden yanaydı. Anayasal bir düzen var tabii yine, bu da önemli. Ama M.Ö. 1. yüzyılda tüm Doğu Akdeniz Romalı birkaç yüz ailenin elindeydi. Yetkiler tek bir kişinin elindeyken bile asıl yine bunlarda güç. Devlet yönetimi bir şekilde paylaşılmış gibiydi ki senatoya bağlı eyaletler ve imparatora bağlı eyaletler şeklinde ayrıldığı bile olmuş. Tüm principatus dönemi de dahil senatus çok önemliydi, yani zenginlik. O gittiğiniz ören yerlerde amfiler falan vardır görünce “oo demokrasi” falan denir. Öyle de değil aslında. İş kimi seçtiğinize bakar. Oy veren kendisi seçilebiliyor mu ona bakar. O yerleri yapanlar hep zenginler. Bunun için onurlandırıldılar, heykelleri falan yapıldı. Bir mezar yazıtı dahi, o mezarı yaptıracak kadar parası olanda vardır. Bu sorunu Antik Çağ çözemedi ama modern dünya da çözmüş değil. Hem ekonomik temelli toplumsal sınıflar açısından hem de bunun topluma yansımaları açısından. Yönetim daima zengin olduğu için ayrıcalıklı olanın elindeydi. (Bülent İplikçioğlu)

Aslında zenginlik ve soyluluk esasının siyasi iktidar ile olan ilişkisi ne Bizans ne de Hellen dünyası ile sınırlı kalabilecek bir husustur. Fakat burada bizlere asıl ışık tutabilecek olan, bu ilişkinin farklı yer ve zamanlarda ortaya çıktığı farklı ilişkilene biçimlerinin incelenmesidir. Bizans’taki aristokrasinin Roma’dan beri geçirdiği dönüşümde genel olarak eski seçkinler ile yeni seçkinlerin yer değiştirdiği geniş bir süreç vardır. Bu süreç özellikle seçkinlerin güçlerini nereden aldığı ve bu güçlerin imparatorluk merkezindeki siyasi güçle nasıl ilişkilendiği ile ilgilidir. Bizans’taki dönüşüm yönetici hanedanlarla kurulan ilişkiler bağlamında ortaya çıkar. Fakat hanedanlıklar arasındaki dinamizm de göz önüne alındığında, bu ilişkiler siyasi ve ekonomik olarak oldukça karmaşıktır. Bizans tarihinde genel olarak imparatorluk geleneğinin pekiştiği, fakat zaman zaman güçlenen aristokrasinin yönetici hanedanlığı değiştirebilecek ölçüde ağır basabildiği görülür. Tabii bu hanedanlık değişimlerinin yönetimin biçimine dair bir sorgulamadan çok, değişen güç dengeleri bağlamında değerlendirilmesi gerekir. Yani denge denetleme perspektifinden bu karmaşık dengeler aslen gücün farklı gruplar arasındaki dağılımını göstermesi bakımından önemlidir.

Tüm zenginlik ve toprak sahipliğinin belirli sayıda soylu aile arasında paylaşıldığı bir sosyo-ekonomik yapıya rağmen, Bizans'ın siyasi anlamda tam olarak aristokrasi veya oligarşi karakteri kazanmadığını belirtmek gerekir. Nitekim üst düzey devlet görevleri, en kıdemli üyeler de dâhil belli kırılmalarda ortaya çıkabilen güçlü etkileri olsa da Haldon'un ifadesiyle imparator altında çalışan bir çeşit hizmet aristokrasisidir. Üstelik zenginlik ile devlet bürokrasi kademesi içinde tam bir paralellik olmamıştır.

Genel olarak bir imparatorluk hükümdarına ve onu destekleyen bir sosyo-kültürel seçkinler sınıfına sahibiz. Fakat bunları aristokrasi olarak tarif etmek yanlış olur. Daha çok servis seçkinleridirler. Her zaman liyakate da dayanmaz nitekim birçoğu kalıtsal bağlarla devredilir. Açıkça eğitim ayrıcalıklarının belirli bir küçük grupla kısıtlandığı bir modern öncesi toplumla karşı karşıyayız tabii. Dolayısıyla idari ve askeri pozisyonların açıklığı sınırlıdır. Mesela en tepede sayıları belki 30-40'a ulaşabilen en kıdemli idari, askeri belki de dini pozisyonlar var. Ortalarda ise yüzlerce orta seviye idari memurluklar ve subaylıklar. En altta ise devasa sayılara ulaşabilen memuriyetler. Özetle bu imparatorluk unvanlarına sahip olmayan, devlet sistemine bağlı olmayanlar sosyal olarak daha düşük statüdedirler. Tabii bunlar da çok zengin olabilirler ama devlet sisteminin içindeki birine göre sosyal statüleri daha düşük kalır. (John Haldon)

Bu genel tespite rağmen Bizans tarihi boyunca aristokrasi ile imparator imajında belirginleşen monarşi arasında ciddi mücadeleler olmuştur. Bir taraftan iktidarın ve merkezi yönetimin içindeki grupların çeşitliliğinden bahsetmek mümkündür. Bu çeşitliliğe bağlı olarak aristokrasinin imparatora hizmet etmekle kendi çıkarlarını kovalamak arasındaki seçimlerinde dahi önemli siyasi dinamikler oluştuğunu söylemek mümkündür. Bunlar imparatorun gücü üzerinde önemli baskılar yarattığı ölçüde Bizans'ın tepkisi bu aristokrasiyi kontrol etmek yönünde olmuştur. Fakat bunun her zaman mümkün olmadığı görülür. Nitekim hanedanlık dışı zengin ve soylu ailelerin siyasi dengeleri ciddi anlamda değiştirecek müdahaleler yaptığı birçok örnek vardır. Üstelik Bizans'ın siyasi kontrol çabalarının zaman içerisinde bazı başka oluşumlar yoluyla siyasi ve sosyal güçler elde ettiği, bu çekişmenin belirli şekillerde değişen form ve dinamiklere rağmen devam ettiği görülür.

Sosyal seçkinler sınıfı dönüştü. Son Roma dönemindeki senato aristokrasisi dediğimiz şey, yeteneklerine göre imparator tarafından seçilmiş daha dar bir yeniler grubuyla yer değiştirdi. Zaten bunun kendisi de 4. yüzyıl civarlarında yeni imparatorluk bürokrasisi ve hizmet aristokrasisinden oluşmuştu. Tabii bu grupta yine önemli sayıda eski seçkinler de vardı muhtemelen. Aynı

şekilde eskinin daha az bilinen orta dereceli kimseleri öne çıkmaya başlamıştır. Fakat nereden geldikleri konusu bir yana, imparatorluk idaresi ve askeri hiyerarşi giderek daha imparatora ve imparatorlukça arka çıkan pozisyonlara bağımlı hale geldi. Daha sonra ise devlet mevkilerinin elde edilmesi ve hizmetlerinin karşılığında onlara tahakkuk edilmiş toprakların da etkisiyle bu seçkinler giderek bir aristokrasiye dönüştü. 8. ve 9. yüzyıl civarında hâlâ büyük oranda devlete bağlı olan bu seçkinler özellikle 10. ve 11. yüzyıllarda giderek daha bağımsız oldular ve artık güçlerinin bilincindeydiler. Devlet artık bu devasa toprak zenginlikleri ve devlet aygıtında köklü pozisyonları olan aristokratla rekabet etmek zorundaydı, özellikle merkezi mali kontrole büyük bir tehdit oluşturunyorlardı. (John Haldon)

Bu dönüşüme dair bahsedilebilecek en önemli mekanizmalardan biri, daha sonra Osmanlı'nın tımar sistemine de ilham olduğu düşünülen *thema* sistemidir. Bizans İmparatorluğu 7. yüzyılla beraber Arap fetihlerine karşı askeri bir önlem olarak imparatorluk topraklarını *thema* adı verilen askeri ve idari birimlere bölünmüştür. Bu organizasyon biçimi ise imparatorluğun askeri, sosyal ve siyasi yapısındaki dönüşümde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim askeri valilerin yönetimi altında idare edilmeye başlayan birimler Antik Çağ kentlerinin tüzel kişiliğinden yoksun garnizon kentleri haline gelmiştir. Yani görece bağımsız ve temsilcileri güçlü aristokratik siyasi birimler fikrinin karşısında güçlü bir idari-askeri organizasyonun parçası olan ve merkezin çıkarına hareket eden birimler vardır. Bunlar gerek vergi ve nüfus kayıt yöntemleri ile gerek ticari ve askeri önlemlerle kontrol edilmeye çalışılmıştır. Burada özellikle ordunun rolünün altını çizmek gerekir. Nitekim oluşmaya başlayan yeni dinamiklerin merkezinde ordunun işlevi büyüktür.

Fakat bir de madalyonun öbür yüzü vardır. Nitekim garnizon idarecilerinin kuşaklar boyu elde ettiği nüfuz ve servet birikimi neticesinde imparatorluğun askeri aristokrasisi de ortaya çıkmıştır. 10. yüzyıldan itibaren bu askeri aristokrasinin güçlenmesini önüne geçmek için merkezi idare tarafından pek çok yasa çıkartılmış ve nüfuzlu şahısların taşrada satın alma veya el koyma yöntemiyle küçük köylünün mülklerini ele geçirmesine mâni olunmaya çalışılmıştır. Yani merkez açısından doğrudan halk gözetiliyor olsun ya da olmasın, askeri aristokrasi ile merkezin girdiği mücadelelerin halk çıkarına sonuçları da olmuştur. Fakat daha sonra altı çizileceği üzere bunun aksini üreten dinamikleri de görmek mümkündür. Sonuçta başkentten sivil bürokrasi ile taşranın askeri aristokrasisi arasındaki iktidar mücadelesi ilerleyen yüzyıllar içerisinde Bizans siyasi hayatının başlıca ögesi haline gelmiş, her hükümdar bu kesimlerin taleplerini göz önünde bulundurarak hareket etmek durumunda kalmıştır.

Bizans belirli bir orduyu İstanbul'da, bir tür muhafız alayı gibi tutuyor. Fakat özellikle 6. ve 7. yüzyıllardaki Sasani İmparatorluğu ve İslam dünyası ile girilen savaşlarda bunlar yetmiyor çünkü bu saldırılar Mezopo-

tamya ve Anadolu üzerinden geliyor. Bunun üzerine thema dediğimiz bir sistemi oluşturuyor ki yerel insanlarına belli topraklar verip oranın vergi toplama haklarını bırakarak taşrada ordu yetiştirebilmenin ve onu orada tutabilmenin yolunu buluyorlar. İşte bu dinamikten doğan güçlerin etkisi yüzyıllar içinde artacak ve imparatorun yetkilerini sınırlayan güçler olacak bunlar. Güçlü toprak sahipleri ve zengin bürokratların ortaya çıkmasına neden olacak. Bunların güçleri sayesinde taşradan da merkeze doğru bir hareketlenmeyi görüyoruz. 92 tane Bizans imparatorunun büyük kısmı taşralıdır mesela, o toprak sahiplerinden gelmez. Bunun bir örneği 14. yüzyıldaki İoannes Kantakuzenos'tur ki kendisi Osmanlı tarihi için de önemli bir figür, Orhan Bey'in kayınpederi. Çok güçlü bir toprak zengini Balkanlar'da. O kadar çok finanse ediyor ki sonunda kendim imparator olayım diyor. Dolayısıyla buradan, yani özellikle vergi ve asker gücünden doğan belirli siyasi dengeler ve denetleme güçleri oluşuyor. Bu çok güçlü bir dini otoritenin merkezi haline gelen İstanbul'a bağlı bir saray ve devleti yönetecek geniş bir bürokrasi ağının oluşması süreciyle beraber gidiyor. (Levent Kayapınar)

Sonuçta bu tartışmalar göstermektedir ki Bizans İmparatorluğu'nda zenginlik ve soyluluk düzleminde oluşan güç dengeleri, sadece hükümdarları değiştirebilecek kadar değil aynı zamanda hükmeden konumundaki imparatorları farklı dengeleri gözetecek hareket etmeye zorlayacak bir karakter kazanmıştır. Hititler gibi tüm devlet tarihi içerisinde tek hanedanlığın hükmettiği ve mutlak monarşi karakteri daha güçlü olan birçok devletle karşılaştırıldığında, farklı bir durum ortaya çıkar. Bir yandan federal-konfederatif sistemler daha merkezi yöntemlerle yer değiştirmiş, öte yandan bu merkezi sistemler kendi dinamik güç düğümlerini üretmiştir. Sadece bir yöneticiye ait olmaktan çok azınlık bir kesim arasında paylaşılmış zenginlik ve toprağın denge denetleme açısından önemi, yönetici üzerinde farklı dengeler oluşturan karmaşık bir ilişkiler ağı ortaya çıkmasında yatmaktadır. Bu dengelerin karakterine dair çıkarımlar için döneme göre değişen çok daha detaylı incelemeler gerekmektedir. Fakat ölçeği bir azınlık nüfusla sınırlı kalmış olsa da genel olarak böyle bir siyasal güç dağılımının varlığını ve bunun olası sosyal sonuçlarını sezmemek önemlidir.

b | Temsil

Denge denetlemenin dikey düzlemi için soylu ve zengin bir azınlığa sınırlı kalmayan, yani daha geniş anlamda halka uzanan bir siyasal ağ en başat konulardan biridir. Bu bağlamda aktif katılımı temsil mekanizmaları arasında dahi ciddi çekişmeler olduğundan bahsetmek mümkündür. Nitekim şu ana kadar bahsettiğimiz aristokrat ve ordu gibi grupların temsil karakteri belirli açılardan tartışmaya açıktır. Örneğin ordu, büyük ölçüde halktan oluşuyor olması ve daha geniş bir toplumsal grup olması açısından daha doğrudan bir temsili ifade edebilir. Öte yandan özellikle de emir komuta zincirine ve ordu içi hiyerarşide de soyluluk esasının ön plana çıkabilmesi de göz

önünde bulundurulmalıdır. Her şeye rağmen gerek aristokrasinin gözetmesine bağlı olarak gerek askeri yollarla organik şekillerde oluşabilecek temsiller siyasal süreçler içerisinde etkin olabilmektedir.

Dikey katılımda ordu önemli bir unsurdur. Zaten ordu çoğu zaman, halkın elinde silah da olan kesimdir aslında. Kırsal kesimden yetiştirildikleri için oraların görüş ve ideolojini taşırlar çoğunlukla. Devlet, sıklıkla bu hataya düşmüşse de onları çantada keklik göremezdi. Birçok kez büyük isyanlar yapabilmiş ve hatta hükümdar değişikliğine zorlayabilmiştir bunlar. Tabii ordu da kendi seçkin ve bazen aristokrat liderleri tarafından manipüle edilebiliyordu. Bu liderlerin büyük otorite ve nüfus sahibi olduğunu görülebilir. Bu ordu öncülüğündeki isyanlar daha çok eyaletlerde olmuş, popüler isyanlara geldiğimizde ise bir teolojik tartışma gibi görünüp aslında altında sosyo-ekonomik gerilimler yatan birçok farklı örnek görmek mümkün. Kaynaklar bunu bize pek de açıkça söylemiyor tabii. (John Haldon)

Bu bağlamda önemli tartışmalardan birisi isyan gibi toplumsal olaylardır. Halkın temsiline dair legal bir temel aslında yoktur ve dolayısıyla isyan durumlarında kendilerini gösteren farklı güç odakları imparatora karşı toplumsal temsillerin ifadesi olarak düşünülebilir. Bunların meşru görülmediğini bir ortamda ortaya çıkan müzakere ve siyasal mücadele süreçleri olarak ele alındığında isyanları analiz etmek hiç de kolay değildir. Dolayısıyla

Bizans resim sanatının en canlı örneklerinden bazıları barındıran bugünkü Kariye Camii (eski Chora Kilisesi) duvarlarından bir mozaik. Eserde Meryem ve Yusuf Roma Suriye bölgesini fethettikten sonra vergi maksatlı nüfus kaydı yapan Vali Quirinius'un huzuruna çıkıyor. The Virgin and Saint Joseph register for the census before Governor Quirinius. Kirche Kahriye-Cami Koleksiyonu, İstanbul, 1315-20. Fotoğraf: The Yorck Project (2002) 10.000 Meisterwerke der Malerei (DVD-ROM) ©GNU Özgür Belgeleme Lisansı).

bunlar her biri titizlikle değerlendirilmesi gereken karmaşık toplumsal olaylardır. Genel olarak değerlendirmek gerekirse, isyanlar merkezi otoritenin büyük tepkisine yol açan, fakat aynı zamanda merkezin toplumla olan ilişkisini değiştirip düzenleyen olaylardır.

Osmanlıda da devam edecek şekilde nüfus sayımları ile ne kadar vergi ödeyebileceğinin belirlenmesi ona göre toplanması vesaire söz konusu. Buna karşı gelenlerin Roma'daki Kartaca örneğinde olduğu gibi şiddetle cezalandırıldığını görüyoruz. Bu iktidar alanı yolların yapımından yazışmalara ve ticaret ağlarına kadar birçok yöntemin geliştirilmesi ile zaman içinde oluşturuluyor. Buna karşı halkı koruyacak mekanizmalar da gelişiyor tabii. Örneğin Osmanlı'da reaya Bizans'ta ise parya dediğimiz insanların dilekçe verme hakkı. Taşraya yayılmış bürokratin adaletsizlik yaptığı zaman halkın bunu imparatorluğa iletmesi dertlerinin bir karşılık bulması demek. Ve merkeze gelen her dilekçeye cevap yazılabilmesi için özen gösteriliyor. İmparator adaleti sağlamakla mükellef ve bunu elbette tek başına kendisi değil, görevlendirdiği ve yetki verdiği bürokrasi ile sağlıyor. Onlar yolsuzluk yaparsa en uçlardan taşradan dilekçe gelebiliyor. Yapılan zulümler engellenemiyorsa sık sık Bizans'ta darbe olduğunu görüyoruz. Pek çok imparatorun da darbe yapan generaller olduğunu görüyoruz. Hanedanlar böyle de değişebiliyor. (Levent Kayapınar)

Tüm legal eksikliklerine rağmen geniş halk kesiminin siyasal etkilerinin en gerçek anlamda somutlaştığı isyan dışında bazı başka alanlar vardır. Bunlardan biri, tarihi Roma'da oldukça geriye giden hipodromdaki at yarışı oyunları geleneğinin sonucu olarak ortaya çıkmış *dimos* adı verilen halk örgütlenmeleridir.

Ambleslerinin renklerine göre Maviler, Yeşiller, Beyazlar ve Kırmızılar olmak üzere dört gruba ayrılmaktaydılar. Bu gruplardan ilk ikisi diğerlerine göre çok daha etkiliydi. Mavilerin taraftarları ya da üyeleri aristokrasiden, yeşillerin ise halktandı. (...) Fanatik geniş halk yığınlarını peşlerinden sürüklemeleri nedeniyle faal oldukları dönemde çok büyük bir siyasi güç elde ettiler. İlk başlarda spor faaliyetleri dışında bir etkinlik içinde yer almayan Dimoslar süreç içinde siyasette farklı çizgileri temsil eden bir tür siyasi partiye dönüştüler. İmparatorların göz ardı edemeyeceği bir güç elde ettiler ve bu yönleriyle imparatorun tüm imparatorluk yönetimi için iktidar içinde bir denge unsuruydular. (Levent Kayapınar)

Özellikle Bizans İmparatorluğunun ilk yüzyılları boyunca hipodrom gösterileri esnasında halk tarafından protesto edilmek hükümdarın meşruiyeti açısından son derece zedeleyici bir durum olarak kabul edilmiştir. Bu protestolar bir yandan imparatoru tahtından etmek isteyecek rakipleri açısından harekete geçmek için meşru bir zemin teşkil etmiş, öte yandan bizzat halkın aktif katılımı ile gerçekleşmiştir. Bizans devlet törenleri hakkında en önemli kaynaklardan biri olan *De Ceremoniis* adlı eserde aktarıldığı üzere imparatorların toplumsal meşruiyeti için büyük önem taşıyan taç giyme merasimleri, zafer alayları ve dini törenler esnasında dini görevliler, saray görevlileri, ordu komutanları ve zanaat ustaları yanında taraftar gruplarının liderleri de kendi takımlarını temsil eden renklere sahip tören kıyafetlerinde yerlerini almaktadır. 10. yüzyılda halen hipodrom hizipleri hükümdarın iktidarını dayandırdığı toplumsal zeminlerden biri olarak resmen tanınmayı sürdürdüğü görülmektedir.

Büyük kentlerde bu taraftar grupları her yerde var. Antakya'da, Efes'te, İskenderiye'de falan. Dolayısıyla Roma ve Bizans kentlerinde halkı temsil eden, imparatoru sınırlandırıcı bir güce sahip olan bu taraftar grupları da var. Bunlar bir anlamda örgütlü halk muhalefeti. Bir sorun olduğu zaman halk muhalefetine dönüşme potansiyeli olan gruplar daha doğrusu. (...) Bizans tarihinde çok fazladır iç isyanlar biliyorsunuz. İç isyanların en önemli tarafı şudur, isyan sadece komutanın orduyu arkasına alması devlet yönetimine kafa tutması değildir, aynı zamanda halkın da buna destek vermesiyle mümkün olabilir. Dolayısıyla hipodrom grupları önemli bir unsur. (Turhan Kaçar)

Özellikle Bizans'ın erken dönemlerinde daha etkili olmuş bu örgütlenmeler, zaman zaman imparatorluğu oldukça güç durumlara sokmuş, birçok kez imparatorluğun kendi içindeki güç dengelerini bölerek yönetmesi ve halkı kale aldığını göstermesi gereken bir etken olmuştur. Burada ilginç olan belki de bizzat halkın desteğini kendi arkasına almak ve hatta bir eğlence ortamı oluşturarak halkın siyasi taşkınlıklarını törpülemek için oluşmuş Roma oyun geleneğinin, halkın örgütlenmesiyle beraber bizzat merkezi iktidara karşı durabilen bir güç haline gelmesidir.

İmparatorun yaptığı, ta milat civarından beri bir gelenektir halka oyunlar sunmak. Oyunların amacı aslında halkı siyaseten kontrol altına almaktır. Yani bu oyunlarla, ki bunu bugünkü futbolla da benzeştirenler vardır, halkın bir kesimini kontrol altına alıyorsunuz. Onun öfkesini belki orada çıkarmasını sağlıyorsunuz ki böylece iktidara yönelmesin gibi bir takım araç olarak kullanıldığını iddia eden görüşler vardır. Romalılar bizzat, tam olarak böyle yapmıştır. Hem bir spor oyunudur hem siyasi partidir

hem de bir dini mezhep falan temsil edebilir. (...) Justinianus da tahta ilk geldiğinde kendisine karşı böyle bir ayaklanmayla karşılaşılıyor. Tarih kitapları der, kaçacak gidecekken meşhur imparatoriçe Theodora onu durduruyor ve o durdurma bütün muhalifleri yok etme siyasetiyle kendi iç muhalefetini kontrol etme, halkı yönetme siyaseti arasındaki farkın bir örneği. Orada imparator bir partiyi, imparatoriçe tam tersi bir partiyi desteklemiştir. (Eşref Küçük)

Şu ana kadar bahsedilenler düşünüldüğünde, Bizans'ta sivil ve askeri aristokrasinin yaratabileceği potansiyeller ile *dimos* gibi halk örgütlenmeleri gruplarından temsili ilgili tarihsel dinamiklerin bir ürünüdür. Bizans'ta imparatorun senato, halk ve ordu tarafından meşru görülmesi gerektiğine dair Roma'dan gelen bir anlayış olsa da ordu ve halk ise ancak bir takım sosyolojik ve siyasal faktörler ile yönetimde söz sahibi olanları etkileyebilecek bir karakter kazanmıştır. Bu bağlamda Bizans'ta halkın temsili formel bir yapı kazanmadan da olsa gerçekleşebildiğini gösteren yukarıdaki örnekler oldukça önemlidir.

Bunlara rağmen, Bizans'ta halkın siyasi temsili, yukarıda bahsettiğimiz zengin ve üst-orta devlet kademelerindeki azınlığın siyasi etkisi ve bunu sağlayacak birtakım yöntemler dışında en azından hukuki olarak tanımlanmış bir mekanizmaya sahip olmamıştır. Temsil konusunun önemli parçalarından biri de azınlıklar meselesidir ki antik demokrasi denemelerinin bu konuda bazı kavrayışlara sahip olmadığını söylemek mümkündür.

Bir de ezici çoğunluğun sesi mevzusu vardır. Bu ne olacak, nereye gidecek? Çoğunluk, salt çoğunluk her şey için birincil koşul mu? Yoksa başka şeyler var mı? Atina demokrasisi zamanında dahi demokrasi için çok büyük sorunları vardı tabii. Bugün de var. İşte o azınlık olanların hem siyasi görüş hem dini inanç hem etnik aidiyet vesaire bu azınlıkların korunması meselesi gibi. Antik çağda tamamen çoğunluk üzerine kuruluydu, o bilinç yoktu. Onun için batırdılar zaten. Sonrasında da hep sorun o oldu, bu çoğunluğun iktidarı mevzusu. (Bülent İplikçioğlu)

Üstelik temsil problemi o dönemlerde, belki de günümüzle kıyaslanması mümkün olmayacak derecede büyüktür ki bunun en güzel örneklerinden biri kadınların siyasi temsilleri konusunda ortaya çıkar. Roma'da bu durum, bazı anlamlarda istisnalar olduğunu söylemek mümkün olsa da "*feminae ab omnibus officiis civilibus vel publicis remotae sunt*" yani "kadınlar tüm sivil ve kamu görev ve memuriyetlerden men edilmiştir" ifadesinde somutlaşmıştır.

c | Vatandaşlık Kültürü

Günümüz Bizans tarihçilerinden Anthony Kaldellis 2015 yılında yayınladığı bir kitabında, hesap verilebilirlik ve ortak menfaat gibi kavrayışlarla meydana gelen Roma cumhuriyetçi anlayışının Bizans'ta da devam ettiğine dair bir tez ortaya atmıştır. Bu tezini, özellikle ordu komutanı ve senato üyesi gibi etkili figürler ile halkın olağan-dışı ve hatta yasa üstü belirlenen birtakım güçlerinin olduğu, bu güçlere dayanarak hükümdar üstünde büyük bir baskı unsuru oluşturduğu argümanına dayandırmıştır.

Legal ve kurumsal yapıları bakımından cumhuriyetçi geleneğe göre özellikle de denge ve denetlemenin kamusal anlamında şüphesiz büyük kayıplar yaşamış olan Bizans'ta, eleştiriler ve görüş ayrılıkları yaratmış olan Kaldellis tezinin satır aralarında yine legal ve kurumsal denge denetlemelerin yerini alan bir takım sosyolojik ve siyasal denge denetlemelerin izleri vardır. Bunlardan özellikle değinmek istediğimiz bir tanesi, kaybedilen legal haklara rağmen uzun tarihsel mücadelelerle kazanılan ve belki de topluma kültürel olarak yerleşmeye başlamış vatandaşlık kavrayışıdır. Genel olarak Roma'da bu kavrayışın en temsili tezahürü şüphesiz ki Roma'nın vatandaşlık hukukunda karşılık bulmuştur.

Roma vatandaşlığı farklı bir şey. Vatandaşlar hangi kentin vatandaşı ise orada yargılanmaya başlar. Aziz Paulus var mesela. Kendisi Filistin'de tutuklanıyor ve yargılanmak üzere Roma'ya götürülüyor. Hz. İsa ise Kudüs'te yakalanıp hemen valinin gücüyle orada çarmıha gerilip idam ediliyor. Arada bir fark var, niye birisi doğrudan orada yargılanıyor da diğeri yargılanmıyor? Aziz Paulus Roma vatandaşı. Hz. İsa değil. Roma vatandaşını istediğiniz gibi yargılayamıyorsunuz. Tabi bu sonra deforme de olmuyor değil, ama bu önemli bir konu. (Turhan Kaçar)

Ölçülmesi ve tanımlanması önünde bazı zorluklar olsa da bu vatandaşlık kültürü, Bizans tarihi boyunca da sadece isyanlar ve iktidar değişimleri ile değil, belli örneklerde hukuk alanında da kendini göstermiştir.

Bizans'ta hukuk sistemi, ki Roma hukukunun Orta Çağ Hıristiyan kılığına bürünmüş halidir, toplumun en alt kesimine kadar yararlanılabilir halindedir. Mesela 11. yüzyıldan birkaç güzel örnekler vardır. Birinde çiftçi grupları yerel kiliseyi dava etmiştir. Armenia (Ermeni) eyaletinde bir yerde, yerel piskoposlar elde edilen dini yolculuk gelirlerini ve yapılan bağışları yerliler için harcamak yerine kendilerine almıştır. Çiftçiler de bu durumu yerel mahkemeye taşır ama tabi kaybederler çünkü yerel mahkeme yöne-

ticileri de yerel piskoposlarla ahbaptır zaten. Sonra çiftçiler olayı eyalet valisine taşır ve yine kaybederler. Sonra Konstantin'e kadar taşımayı başarırlar ve kazanırlar. Süreç iki yıl almıştır fakat imparatorluk mahkemesine kadar tüm yolu kat edip kazanabilmişlerdir. Tabi bu alışlagelenin dışında bir vaka; eğer bir hukuk devleti gibi mahkemeye açık erişim var falan dersek yanlış olur. Ama bu örnek insanların hak ve hukuklarından haberdar olduklarını gösteriyor. Yani sadece bazı örneklerde ortaya çıksa da sıradan halkın Roma hukuku hakkında bilinç sahibi olduğunu, buna tabi olduklarını ve bazen de bunu kullandıklarını görüyoruz. (John Haldon)

Aslında sonuç itibarıyla bakıldığında, günümüz terimleriyle vatandaşlık hukuku, idari hukuk ve anayasal hukuk gibi alanlarda meydana gelen deformasyonlara rağmen, Bizans'ta daha kalıcı bir vatandaşlık kültürünün varlığından bahsetmek mümkün olabilir. Başka bir deyişle, halkın temsili konusunda Roma Cumhuriyet dönemindeki halk meclisi ve magistralık sistemi gibi formel mekanizmalarının kaybolması bir yanda dururken, büyük oranda Hellen ve Cumhuriyet Roma'sı geleneğinden gelen bir anlayış ile halktan alınarak senato, ordu ve yine halk tarafından onaylanması gereken iktidar fikri Bizans toplumunda da karşılık bulmuştur. Böyle bir vatandaşlık kültürüne sahip olmayan monarşilerde daha çok askeri nitelik taşıyarak merkezden uzakta gerçekleşen isyan hareketlerine karşı Bizans'ta isyan hareketlerinin bizzat başkent Konstantiople'de gerçekleşmesi ve askeri nitelikten çok sivil nitelik taşıyan isyanlar olması belki de bunun göstergelerinden biridir. Üstelik bu isyanların sıklığı da birçok tarihçi tarafından altı çizilen bir durum olmuştur. Nitekim bazı tarihçilere göre Bizans tarihinde her on yılda bir ciddi bir isyan hareketinin görüldüğü, isyan hareketlerinin iktidar için büyük bir sorun teşkil etmekte kalmayıp onu sürekli dönüştürdüğü açıktır.

2 | Devletin İç Organizasyonu Düzlemi

Bizans'ta özellikle Cumhuriyet dönemi Roma'sına göre legal ve hukuki denge denetlemenin azaldığını, bunun yerini sosyolojik ve siyasal bir takım denge faktörlerinin aldığını belirtmiştik. Bu sosyolojik ve siyasal denge denetleme olanağı, otokrat ve imparatorluk karakteri güçlü olan rejimlerde anca kendine has şekillerde ortaya çıkabilirdi. Bizans İmparatorluğu'nda yatay denge denetleme düzlemi adını verebileceğimiz devlet organizasyonu düzlemine baktığımızda, bu dengelerin zaman zaman imparatorun odağında, zaman zaman ise hukuk sistemi gibi başat mekanizmalar ile imparatorundan görece bağımsız gerçekleştiğini söylemek yerinde olacaktır.

a | Hukuk

Daha önce de belirtildiği üzere hukuk konusu, tarihsel bağlamda en geçmişe uzanan denge ve denetleme tartışmalarının göbeğindedir. Roma'nın bu alandaki ayrıcalıklı

konumu da Roma'da hukuk adına atılmış önemli adımlardan ve bunların günümüz modern hukuk sistemlerine doğrudan etki etmiş olmalarından kaynaklanır.

Elinizde dünyanın en gelişmiş hukuku olabilir ama hala birileri çıkıp yanlış bir şeyler olduğunu söyleyebilir. Sophokles'in Antigone eserinde bu tema vardır mesela. Yine en bilinen örneklerden biri Sokrates'in savunmasıdır. Orada da kendisi vicdanen suçsuz ama Beş Yüzler Meclisi çok küçük bir oy farkıyla onu cezalandırabiliyor. Olan hukuk ile olması gereken hukuk gerilimi hep vardır ve bu tarihte karşımıza tanrıyla, vicdanla hesaplaşma gibi temalarla da çıkar. Hepsinde de sistemin kendisinden çok aktörlerin olaya katılmasıyla bir şeyin adil olup olmadığı belirlenir, yani toplumsaldır. Hatta birbiriyle şeklen aynı olan yasal düzenlemelerde dahi uygulanış bakımından, toplumsal kültürler dolayısıyla önemli farklılıklar vardır. (...) Bu topraklarda hukuki miras yer yer kesiliyor ve sıfırdan başlanıyor ama dünyadaki en eski medeniyetlere, en eski hukuk sistemlerine bağlıdır Anadolu tarihi. Bilinen en eski örneklerden Urukagina yasaları vardır mesela ki Hammurabi'den dahi yaklaşık 6 yüzyıl öncesine gider. Onun önsözünde kral Urukagina tanrı Ningirsu'ya mealen şöyle bir şey der: "Ben üç kere art arda iktidarı gasp eden adamdan bu iktidarı aldım ve halkıma adalet getirmek için geldim, bunun için de zayıfları ezdirmeyeceğime dair söz veriyorum". Aslında kendisini tanrının önünde sınırlandırmış oluyor. Tabii başka açıdan iktidarını meşrulaştırmak için de söylemiş olabilir, ki bu söylemlerle pratik bağdaşiyor mu gibi bir sürü başka konu da var. Yine de bu büyük kanun kodifikasyonları iktidarın hukuk düzeni içerisinde kalmasını sağlayacak metinlerdir, bugün çok sert görünebilecek eski kanunlar dahi zamanlarına göre önemli ilerlemelerdir. (...) Romalılar da tarihlerinde birisi MÖ 5. yüzyıldaki Oniki Levha Kanunları, diğeri MS 6. yüzyılda Corpus Juris Civilis olmak üzere iki büyük kodifikasyon yapıyor. Tıpkı Urukagina'nın ve Hammurabi'nin yaptığı gibi. Sonra mesela Napolyon 1804 yılında Code Napoléon olarak da adlandırılan bir kanun yapmıştır ki bu hem Batı Avrupa'daki ilk modern kanun hem de Justinianus'un derlemesinden çıkarılmış ilk kanun kitabı olarak kabul edilir. Osmanlı'da onu alalım diyen yöneticiler vardı ama biz Fransa'dakini almadık. Kendimiz yapalım diyenler doğrultusunda ilerlendi ve Osmanlı tarihindeki tek özel hukuk derlemesi denilebilecek Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye yapıldı. Sonra ise 1926'da Türk Medeni Kanunu geliyor ki onun temeli de bütün Avrupa hukuku için geçerli olduğu gibi Justinianus'un kanun kitabına dayanmaktadır. (Eşref Küçük)

Her şeyden önce, toplumsal teamüllerin yazılı hale getirilmiş bir hukuk sistemine dayanması ve kanunların bir araya toplanmasından öte bizzat bir hukuk anlayışının

Ayasofya'daki mozaikte Meryem ve İsa'nın iki yanında imparator John II. Comnenus ve Bizans'ın en etkin kraliçelerinden biri olan İrene betimleniyor (Ayasofya, İstanbul. Fotoğraf: @zzvet/123rf.com).

oluşturulması denge denetleme perspektifinden değerli kazanımlar ifade eder. Toplum-devlet ilişkisi ekseninde de belirttiğimiz üzere zaten bu kazanım Antik Yunan ve Roma tarihinde başlayan bir toplumsal mücadele ve dönüşümlerle doğrudan bağlantılıdır. Hukukun yazılı ve sistematik hale getirilmesi, hukuk önünde eşitlik ve bu hukuka bağlanmış bir vatandaşlık anlayışı yine daha önce değindiğimiz toplum-devlet ilişkisi eksenindeki vatandaşlık kültürü ile yakından ilgilidir. Nitekim bu sosyolojik ve tarihsel süreçlerin tek ürünü yazılı hale gelen ya da legalleşen mekanizmalar değil, aynı zamanda da toplumsal anlamda yarattığı veya geliştirdiği kültürdür.

Vatandaşlığın kazanımları ile kıyaslanması güç olsa da Roma hukuku özellikle Roma'ya gelen yabancıların artmasıyla ortaya çıkan sorunları da gözeterek bir yabancılar hukuku üzerine de eğilmiştir. Bir doğal hukuk anlayışla da birleşince, Roma hukuk yapısının toplumsal yararı dönemine göre devrim niteliğine ulaşmaktadır.

Cumhuriyet döneminin ilk yüzyılında pleb sınıfının soylu patrici denilen sınıfla eşitlik mücadelesi devam ediyor. M.Ö. 451-449 yılları arasındaki iki yılda bir Oniki Levha Kanunları hazırlanıyor. Bu kanunların iki temel amacı var, bir siyasi bir hukuksal. Siyasi amacı, toplumda sınıf farkını ortadan kaldırmak. Yani bu iki sınıfı eşit hale getirmek. Hukuki amacı ise, o güne kadar yazılı olmayan hukuk kurallarını yazılı hale getirmek. Pleb sınıfı diyor ki toplum hukuk kurallarının ne olduğunu bilsin ki ona göre uygulansın, ona göre davranılsın. Din adamlarının, ki bunlar da soylu sınıftan, tekelinden çıkması sağlanıyor. Tabii bu eşitlik uygulamada M.Ö. 100-150'li yıllara kadar tam da sağlanamıyor. Fakat zamanla çok büyük kazanımlar elde ediliyor. (Nadi Günel)

Özellikle devlet organizasyonu, yani kamu hukuku alanına girebilecek konularda Doğu Roma'da Batı Roma'nın cumhuriyet dönemine göre büyük kayıplar yaşanmış olsa da bu durumun özel hukuk alanında da böyle olduğunu söylemek mümkün değildir. Bizans devleti, Roma imparatorluğunun kesintisiz bir devamı olması açısından, Roma'dan gelen tüm hukuk kurallarını ve kanunları doğrudan devralmıştır. Üstelik giderek karmaşıklaşan hukuk sistemi için bir kanunlar külliyatı oluşturacak belli düzenlemelere gitmek kaçınılmaz olmuştur ki bunlar Bizans'ta büyük hukuki gelişmelere yol açmıştır.

II. Theodosius zamanında, hukuk sistemindeki karmaşayı önlemek için Konstantinople'da hukuki konuda çalışmalar başlatılır. Doğu'da ve Batı'da çıkan kanunlar 429 yılından itibaren dokuz kişilik bir kurul tarafından incelenir. Büyük Konstantin zamanından bu yana çıkarılan bütün kanunlar da bir araya toplanır. Büyük bir kısmı artık yaşam şansını kaybettiği, bir kısmı ise birbirine zıt hükümler taşıdığı için iptal edilir. Çalışmalar tam dokuz yıl sürer. Böylece Büyük Konstantin'den bu yana çıkarılmış olan imparatorluk emirnameleri bir araya toplanmış ve Theodosius Kodeksi tamamlanmıştır. (Radi Dikici)

II. Theodosius ardından da devam edip, I. Justinianus zamanında nihai halini alan ve *Corpus Juris Civilis* (Vatandaşlar Hukuku Derlemesi) olarak adlandırılan bu külliyat, sadece dönemi için değil, modern hukukun temellerini oluşturması bakımında günümüz açısından da oldukça önemlidir. Çalışma hukukun öğretimi alanına da özel olarak eğilmiştir.

Justinian gerek Constantine gerek Theodosius dönemlerinde yapılan düzenlemelerin kendi dönemlerindeki kanunlarla sınırlı kaldığını, imparatorlukta hukuki karmaşayı önleyemediğini düşünüyordu. Bunu çözmek için İstanbul mahkemesindeki hukukçu Tribonian'ı işin başına getirerek büyük bir hukuki düzenlemeye gitti. Tribonian en büyük hukuk bilginlerinden bir komisyon kurdu ve çalışmaya başladılar. 13 ay gibi kısa bir zaman içinde çalışma tamamlandı. Hangi tarihte çıkarılmış olursa olsun yürürlükteki Roma İmparatorluğu'nun bütün kanunları bir araya getirildi ve standardize edildi. Hükmü kalmamış hükümler tespit edildikten sonra iptaline gidildi. Bu, imparatorluk kurulduğundan bu yana yapılan en büyük hukuki düzenlemeydi. (...) Bu hukuki düzenleme kadın hakları konusunda da çok büyük bir ilerlemedir. Justinianus'un eşi Theodora, ki kendisi sahip olduğu güçlü kişiliğiyle yaşadığı süre boyunca imparatorluğun kaderini etkilemiştir, bu kanunların hazırlamasında

da etkili oldu. Bu sayede kadınların ticaret ve evlilik gibi konularda çok önemli hakları da hukuki olarak garanti altına alındı. (Radi Dikici)

Dolayısı ile, hem Roma hukuk geleneklerinin yüzyıllar süren kazanımlarının Bizans'a aktarılması hem de Bizans'ta devam eden gelişmeler hukukun denge ve denetleme açısından günümüzdeki önemini yüzyıllar öncesinde belirli derecelerde ortaya çıkmasını sağlamıştır. Anayasal hukuk gibi bazı alanlarda yaşanan kayıplara rağmen Bizans'ın özellikle genel hukuk kavrayışı ve medeni hukuku anlamındaki önemi büyüktür.

b | İktidarın İçindeki Bölünmeler

Bizans İmparatorluğu'nda iktidarın sınırlanmasına dair olanakların, doğrudan temsil veya bir kamu hizmeti niteliğinde ortaya çıkan görevlerden çok giderek imparator çevresinde, hem de çoğunlukla onun tarafından seçilmiş olan bir grup arasındaki etkileşimlerde ortaya çıktığını belirtmiştik. Bunun ilk ayaklarından biri, Roma'nın en eski organlarından biri olan senatonun legal olarak devam etmesine rağmen, bazı tarihsel dalgalanmalarla da olsa organizasyonu ve mekanizmaları gereği pratik olarak işlevini kaybetmiş olmasıdır. Senatonun kaybettiği en önemli işlevlerden biri de imparatorun seçimindeki etkisidir.

Erken Bizans döneminde imparatorluk tahtının boş kalması halinde, yeni imparator seçimle belirlenmekteydi. İmparatorun seçiminde 450 yılına kadar ordu söz hakkına sahipken 450-610 yılları arasında senato belirleyici oldu. Daha sonra büyük toprak sahipleri de imparatorluk seçiminde söz hakkına sahip oldular. 7. yüzyıldan itibaren imparatorluk tahtının babadan oğula geçmesi usulü benimsendi. Bu usul hiçbir zaman yasa ile düzenlenmedi. Ancak uygulamada imparatorun büyük oğlunun babasının ardından tahta geçmesi uygulaması yerleşmiştir. Erkek evladın olmaması durumunda taht varisi olarak torun ya da yeğen imparator tarafından halef olarak belirlenebiliyordu. Halefin belirlenmesinin ardından bu kişi de taç giyiyordu ve ortak imparator olarak ilan ediliyordu. Bu şekilde ortak imparatorluk manasında simvasilia olarak adlandırılan yönetim biçimi ortaya çıktı. Böylece önceleri seçimli bir monarşi varken hanedanın sürdürülmesinin temini amacıyla ortak imparator belirlenmesi usulünün 10. yüzyıldan itibaren tam olarak yerleşmesi ve sürekli bir nitelik kazanmasıyla imparatorluk makamı kalıtsal hale geldi. (Levent Kayapınar)

Burada ilginç bir anekdot yine iktidara dair çatışmaları ve dengeleri sağlayan formel olmayan bir başka yöntemdir. 10. yüzyılda taht adaylarının belirlenebilmesi için im-

paratorluk kadınlarının doğum yaptığı saray içerisindeki eflatun renkli odada doğmuş olmak tahta aday olabilmek için bir kural olarak oturtulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla üretilen ve “eflatun içinde doğmuş” anlamına gelen *Porphyrogenitus* kelimesi hanedan üyeleri tarafından bir asalet unvanı olarak kullanılmıştır. Ancak askeri aristokrasinin fiili durumlar yaratarak tahta el koyma girişimleri karşısında bu önlem de anayasal bir düzenleme mertebesinde bağlayıcılığa sahip olamamıştır. Yine de bu örnek hanedanlık çevrelerinin bir yandan legal düzenlemeler seviyesine gitmediğini, öte yandan ise kendi lehine bazı güç mekanizmaları yaratmaya çalıştığına gösterge-dir. Bu da daha genelde hem yönetici kesimi her türlü karşı yöntemi geliştirmeye itecek güç çatışmalarının varlığını, hem de bunların denge denetlemenin aksi yönüne hareketle çözülmeye çalışıldığını göstermektedir.

Eflatun rengi ünlüdür Bizans'ta. Bir dönem eflatun odalar olurdu, asil çocuklar burada doğardı. Asaletin göstergesi olmaya başlamıştır zamanla. Bu aslında kraliyet ailesinin siyasi gücü elinde tutmak için kurduğu bir yöntemdir. Herkes sahip olamazdı buna, her çocuk o eflatun odalarda doğma şansına sahip değildir. (Radi Dikici)

Yasama açısından senato legal olarak kanun yapıcı gücüne sahip olmakla beraber, senatonun hükümlerinin imparatorca imzalanması şartı vardır. Üstelik pratikte senatonun yasa yapıcılığından çok imparator emirnameleri ile yürütülen bir siyasi gelenek yerleşmiştir ki Bizans'ta bu emirnameler kanun niteliği taşımıştır.

Bizans'a gelindiğinde artık senato üye sayısı iki binleri bulan dev bir yapı, herkes senatör olabiliyor. Meclisi işlevsizleştirmenin ve itibarsızlaştırmanın yöntemini ta o zamandan bulmuş Romalılar. (Eşref Küçük)

Önceki başlıklarda da ele alındığı üzere denge denetleme etkilerinin hukuki yapılardan çok sosyolojik ve siyasal ilişkilere geçişi, senatonun yerine siyasi dengeler üzerinde daha doğrudan etkilere sahip olan imparatorun yakın çevresi, üst düzey idari görevliler ve danışma meclisi gibi yapıların ön plana çıkmasını sağlamıştır. Örneğin “*consistorium*” adı verilen, bir tür yüksek şûra niteliği taşıyan danışma meclisi, imparatorla sosyal, siyasi ve ekonomik mevzular içeren birçok konuda doğrudan imparatora etki edebilen az sayıda üyeden oluşmaktadır.

Senato ideolojik bir işlev sağlayabilmek için fazla büyüktü. Giderek ön plana çıkan, “imparatorla beraber oturanlar” anlamına gelen “consistorium” adında bir yapıydı ki bu daha önemliydi. Senatonun önemi sosyal seçkinlerin bütün önde gelen unsurlarını temsil etmesindeydi ki tabii bir yasa falan yaparsanız bu elementlerin sizin tarafınızda olmasını istersiniz. Hatta imparator bir hata yapar ya da popüler olarak desteklenmeyen yasalar çıkarırsa 11. yüzyılda dahi senatonun birlikte imparatora karşı geldiği örnekler vardır. Fakat consistory, yani o küçük grup, ki hatta onun içinde de daha küçük bir grup olduğu söylenir, daha sürekli ve pratik anlamda etkiliydi. Bir tür kabine gibidir; Konstantinople ve bazı çevre eyaletlerden en kıdemli üst sivil ve askeri ofislerden oluşur. Sayıları herhalde yaklaşık 8-10 kişi diyebiliriz. Fakat kimin katılacağı sürekli değişiyordu çünkü yasal olarak belirlenmiş bir esası yoktu. İmparator iyi bir danışman olduğunu düşündüğü herkesi alabilirdi. En kıdemli üst düzey görevliler diyoruz ama hiçbir yerde de yazılı değil yani bu. Ama şu da var ki bazen imparator aslında hiç bu gruba dahil etmek istemediği kişileri bazı çıkar ilişkileri dahilinde dahil etmek zorunda kalmış olabiliyor. Sonra onların da bir şekilde kararları ve yasaları etkilemiş olması kuvvetle muhtemel. (John Haldon)

Kısaca özetlemek gerekirse, iktidarın imparatorluk sistemine bağlı kalmak şartıyla sistemin içindeki güçlüler arasında belirli dağılımlar gösterip yer yer imparator dışındaki elitler tarafından kullanıldığına dair de bulgular vardır. Bunlar imparatorun formel anlamda dağıtılmamış siyasi gücünün bir takım siyasi ve sosyal ilişkilere dayanarak iktidarın tepesinde olan bir kesim azınlık arasında da olsa bir derecede bölündüğünü gösterir. Kısıtlı kurumsal ve yasal usullere dayanmalarına rağmen imparator etrafında ortaya çıkan ve farklı soylarla kendi kazandıkları pozisyon ve zenginlikleri kullanarak meydan okuyabilen bir çevrenin gelişmiş olması bir monarşi yönetiminde önemli bir denge denetleme görevi üstlenebilecektir. Nitekim çeşitli nüfuz ve etkiler imparatoru karar ve uygulamaları konusunda dikkatli davranmaya mecbur bırakacaktır. Devletin iç organizasyonuna dair bu tespitler Bizans’ın Roma’dan ve aristokratik yönetim geleneğinden gelen etkilerinin denge denetleme tartışmaları bağlamındaki önemini göstermektedir.

C | Din ve Din Kurumları

Bizans İmparatorluğu’ndaki önemli güç odaklarından biri de dönemlere göre farklı görüşler ve pratikler içermesine karşı resmi olarak Ortodoks Hıristiyanlık üzerine kurulmuş olan din ve bu dinin oluşturduğu bazı kurumlardır. Kilise kurumu, zaman zaman devlet kurumunun kendisi kadar büyük bir toprak sahibi olmuş, sadece toplum üzerinde değil bizzat imparator üzerinde dâhi etki gösterebilmiştir. Kilise dışında

bağımsız manastırlar da Bizans imparatorluğu içerisindeki önemli din kurumları arasında yer almışlardır.

Kilise ve manastır kurumlarının özellikle buldukları yerel bölgeler içerisinde halk üstünde önemli bir tesiri vardır. Çoğu zaman teolojik tartışmalara taraf olan piskopos figürler ve din kurumları, sıklıkla bu tartışmaların arkasında saklı olan bir takım sosyo-ekonomik taleplerin de sözcülüğünü yapmıştır. Bunların her zaman halk çıkarını sağlamak üzerine kurulu olduğunu düşünmek, özellikle de din görevlileri sınıfının kendi çıkarları doğrultusunda hareket edebilmeleri ve din kurumlarındaki yozlaşmışlıklara dair delillerle beraber düşünüldüğünde fazla iyimser olacaktır. Yine de din hem öğretileri hem de toplumsal önemi bakımından iktidarı kurarken imparatorluğa yayılmış siyasi temsillerin de meşruiyetini sağlayan bir güçtür.

330'da İstanbul başkent ilan edildiğinde Constantine Hıristiyanlığı kabul etmiyor belki ama serbest bırakıyor, bu önemli bir kırılma. Roma'da Hıristiyanlar kovuşturulup cezalandırılıyorlardı. Batı'da gelişemedi Hıristiyanlık. Çok tanrıcılıktan tek tanrıcılığa geçiş çok önemli burada çünkü ilk defa tek tanrılı bir imparatorluk görüyoruz. Bizans'ı Batı Roma'dan ayıran belki de en önemli özellik bu. Tabii Hıristiyanlık inancı felsefeye ve davranışa da yansıyor. Nasıl tek bir tanrı varsa dünyada da onun temsilcisi tek bir yönetici olmalıdır fikri güçleniyor ve tanrı gibi sınırsız güce öykünmeye başlayan, iktidarı dinle meşrulaştırmaya çalışan bir imparatorluk görüyoruz. Bizans çoğullardan ve farklılardan hoşlanmayacaktır bu yüzden. Örneğin dini tekilleştirmek adına dini meclisler toplayarak dinin doğru olan şeklinin ne olduğuna karar verecek işler yapacaktır. Bir taraftan bu meclislerin temsilcilerini seçen de büyük oranda imparatordur fakat öte taraftan alınan kararlar imparator için de bağlayıcı olacaktır. Ortodoksluğa bağlı tek doğru düşüncesi çok kanlı ama bir yandan da bence imparatorluğu birbirine bağlayan en önemli kuvvet din. Byzantinis denen din-devlet ilişkileri yaklaşımda Katoliklerdeki gibi devlet din için değil, din devlet için vardır. Osmanlı'da şeyhülislamı sultanın ataması gibi patriği imparator atar. Din adamının maaşını devlet öder, işte şu gün şu vaaz okunacak dendiği zaman o okunur. Halbuki Katolik dünyasında öyle değildir. Pek çok patrik ve din adamı imparatorluğu eleştirdiği için görevlerinden alınmış ki bu din adamlarını azletmek yasak olmasına rağmen başka vesilelerle başarılı olmuş. Genelde kaybeder imparatorla çatışan ama buna direnmiş olanlar da vardır. Farklı dinamikler olabiliyor. (Levent Kayapınar)

Özellikle de dini öğretiler üzerinde vücut bulan bir "ortak iyi" fikri yer yer toplum çıkarı ile paralellik gösterebilmiştir. Yine Hıristiyanlık etrafında gelişmiş birtakım öğretiler, günümüz sosyal devlet anlayışı derecesinde olmasa da imparatorluğun ve kilise kurumunun halka, özellikle de yoksul halk kesimine karşı bir sorumluluğu olduğu fikrini

yaygınlaştırmıştır. Hem hanedanlık hem de kiliseye ait vakıf olarak adlandırabileceğimiz büyük yardım teşkilatları yoksul ve zor durumdaki halkın ihtiyaçlarını karşılamak için girişimlerde bulunmuştur.

Bizans'ta vakıf önemli bir güçtür. Hayır kurumları olarak adlandırılıyor. İmparator kendisi bu işleri yapmak zorunda hissediyor. Bizans imparatoru kutsal manastırların koruyucusu, kollayıcısıdır, ekonomik giderlerinin karşılayıcısıdır. Toplum da bunu bekler. Tanrının iyi yüzü olarak da gözükmeye beklenir temsilcisi olarak, yani hayır yapması gereken bir kişidir. Bizans'taki en büyük vakıfların çoğu imparatorluk vakıflarıdır. Öte yandan tersini de gözlemleyebiliyoruz. Örneğin, bazen imparator kendisi kanunları çiğnediğinde ihtiyacı olanlara belli bağışlarda bulunuyor, manastırların işlerini yapıyor ve bunun muhalefetini azaltmaya çalışıyor. Kilise imparatora yaptığın doğrudur demiyor yine ama sessiz kalıyor mesela bunun karşılığında. (Levent Kayapınar)

Din ve din kurumlarının imparatorun kutsal ve mutlak iktidarının karşısında bir meydan okuma etkisi yaratabilecek derecede güçlü olduğunun açıkça görülebildiği bazı durumlardan da bahsetmek mümkündür. Burada özellikle imparatorluğun önde gelen dini figürlerin önemi büyüktür ki imparator M.S. 5. yüzyıldan itibaren tacını halk temsilcileri, ordu ve senatonun huzurunda bizzat İstanbul patriğinin elinden, dini bir törenle almaktadır. Bu süreçte gelenek olarak kiliseye bazı teminatlar da veren imparatorun, nüfuzundan etkilendiği önemli dini figürler sadece İstanbul patrikliği ile ve taht giyme töreni vesilesi ile sınırlı kalmamıştır.

İmparator Theodosius zamanında yaşamış Aziz Ambrose diye bir din adamı var. Theodosius Selanik'te hipodrom gruplarının çatışması ve olayın büyümesiyle valinin öldürülmesine kadar giden olaylar sonrasında 7 bin kişinin katline hüküm veriyor. Selaniklileri cezalandırmak üzere asker gönderiyor ve orada 7 bin kişiyi öldürtüyor. Bu arada imparatorun kendisi Milano'da. Milano'daki piskopos vaziyeti duyunca pazar günü imparator ayine geldiği zaman kapıya çıkıyor ve imparatoru içeri almıyor. Sen eli kanlı bir katilsin, tövbe etmediğin müddetçe buraya giremezsin diyor. İmparator için tövbe etmek piskoposun önünde diz çökmek demek. Devletin kiliseye tabii olması olarak yorumlanabilir hatta. İmparator başta bunu reddediyor. Fakat bir müddet sonra, dindar bir adam da olduğu için, gidip önünde diz çöküp af diliyor. (Turhan Kacar)

Ayrıca Bizans İmparatorluğunda kilise kurumu imparatorların bir dini lider veya ruhban üyesi gibi davranmasının önüne geçmek amacıyla teorik ve pratik olarak yoğun bir çaba göstermiştir. I. Konstantinos ve I. Justinianos gibi nüfuzlu hükümdarların yarattığı fiili durumların önüne geçemese de kilise tarihin pek çok uğrağında imparatorluk makamından gelen baskılara direnç göstermiştir. Kilise hükümdarın dini bir kuralı ihlal ettiğini düşündüğünde veya imparatorların uyguladığı dini politikayı tasvip etmediğinde çeşitli yöntemler kullanmıştır. Örneğin patrik hükümdarı kiliseye girmekten veya dini törenlere katılmaktan menedebilir, hatta onu aforoz edebilirdi. İmparator patriği görevden alma yetkisine sahip olsa da ruhban sınıfı patrik makamı için aday çıkarmayarak veya önerilen görevi reddederek patrik makamını boş bırakabilir ve tahttaki hükümdarın itibarına ve meşruiyetine ciddi zararlar verebilirdi. Yine imparatorluğun orta döneminde yaşanan ikona kırıcılık döneminde ve son dönemlerinde yaşanan kiliselerin birleştirilmesi tartışmalarında olduğu gibi kilise direnç gösterip hükümdarın belirlediğinden farklı bir politika dayatabilir, ülke içinde veya devletlerarası siyasi ve diplomatik krizler çıkartabilirdi.

Üstelik din adamlarının etkisinin sadece dini teşkilat hiyerarşisinde tepede olan belli başlı figürlerle tükenmediği, tüm eyalet ve taşraya kadar işlediğini açıklayan bir gösterge de tüm imparatorluk içinde yargıçlık görevi gören devlet bürokratlarına ek olarak piskoposlara yani kiliseye de yargı gücü verilmesidir. Üstelik zaman içerisinde yargılama sonucu verdikleri kararları uygulamakta sorun yaşamamaları için bölge valilerine kilise mahkemelerinin verdiği kararları uygulama sorumluluğu da verilmiştir.

Ayasofya duvarlarındaki bir diğer mozaikte Bizans imparatorları I. Konstantin ve I. Justinianus Meryem ve İsa'ya İstanbul'u armağan ederken betimleniyor. Ellerinde Ayasofya ve şehri temsil eden figürler var (Ayasofya, İstanbul. Fotoğraf: ©Ahmet İhsan Arıtürk/123rf.com).

Osmanlı İmparatorluğu

Bölüm İçeriği

Anadolu tarihinin önemli bir ayağı da tüm Avrasya'yı kapsayan bir dizi göç, savaş ve ittifak ilişkileri ile şekillenen uzun ve karmaşık bir sürecine bağlıdır. Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nu denge denetleme kavramları bakımından incelemek adına o dönem içerisinde etkin olan bazı siyasal ve toplumsal dinamikler çeşitli genellemeler üzerinden ele alınacaktır. Her ne kadar bu çok yönlü ve karmaşık süreç içerisinde elden kaçırılacak birçok önemli dinamik olacaksa da ilgili sosyal ve siyasal ilişkilerde baskın olarak bazı temeller oluşturan Orta Asya göçebe siyasal organizasyonu, İran devlet gelenekleri ve İslam gelenekleri birer ana hat olarak ele alınacaktır. Nitekim bu temel ayaklar, Roma-Bizans hattından gelen bazı kurum ve ilişkilerin de eklenmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısını açıklamak için anlamlı boyutların elde edilmesini sağlayacaktır. Ayrıca, bu hatlar ayrı başlıklar altında incelenirken Anadolu tarihine giden süreçte oldukça kritik olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, özellikle bu hatların sentezlerine ve dinamiklere dair örnekler vermek açısından sıklıkla kullanılacaktır.

Burada kullandığımız ve metin boyunca kullanacağımız Orta Asya ifadesi kısaca, daha sonra Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde de etkin olacak Türki toplumlar olarak ifade edeceğimiz Hazarlar, Oğuzlar, Karluklar, Kimekler gibi önemli konfederasyonları da içeren toplulukların yaşadığı coğrafi bölgeyi ifade etmektedir. “Türki” ya da “Türki diller konuşan toplumlar” gibi ifadeler herhangi bir etnik köken tartışmasına girmeden bu toplumları yaklaşık bir bütün olarak ifade edebilmek için seçilmiştir. Orta Doğu ifadesi ise, yaklaşık olarak günümüzde ifade ettiği şekliyle, önce İran imparatorluklarının sonra İslam devletlerinin etkin olduğu coğrafi bölgeyi kapsamaktadır. Bu bağlamda kullanacağımız “İran” ifadesi de Fars (Pers) gibi kelimelerle ortaya çıkan etnik kökenlere dair tartışmaları ve oryantalist yaklaşımları bir kenara bırakmak amacıyla seçilen bir kavramdır. Nitekim İran coğrafyası olarak adlandırılmış coğrafya, tarihsel süreçler içinde Aryan, Kürt, Azeri gibi birçok farklı etnik kökenden toplumları barındıran bir ortak tarihi oluşturur. İslam geleneği ise özellikle siyasi, toplumsal ve hukuki anlamları bakımından ele alınacaktır. Denilebilir ki, İslam öncesi Orta Doğu İslam’ın ortaya çıkmasından önceki son İran İmparatorluğu olan Sasani İmparatorluğu’nda, İslam geleneği ise kurulan halifelik devletleri içerisinde özellikle ikinci halifelik devleti olan Emevi devleti ile üçüncü Halifelik devleti olan Abbasi devletinde somutlaşmıştır. Nitekim tarihçiler Selçuklular öncesindeki Orta Doğu’yu ifade eden bu hatta sıklıkla Sasani-Abbasi geleneği hattı demektedir.

“Orta Asya”, “Orta Doğu” ve “İslam” kavramsal çerçeveleriyle ifade edeceğimiz ana sosyal ve siyasi hatlar ayrıntılı bir incelemeye tabii tutulmayacak, ancak denge ve denetleme bağlamındaki bazı önemli boyutları bakımından ele alınacaktır. Daha sonra ayrı bir başlıkta incelenecek olan Osmanlı İmparatorluğu için, bu düzlemlerde vuku bulan sentezler ve kendi tarihi içerisinde karakterize olmaya devam eden bazı başka dinamikler tartışmaya açılacaktır. Nitekim, her ne kadar halihazırda bu ana hatlar üzerinden tartışılmış olsa da Osmanlı imparatorluğu tarihinin eldeki geleneklerin nasıl bir sentezini temsil ettiğine dair birçok tartışma yapılabilir. Aktarılan kurum ve dinamikler Osmanlı’ya ulaşana kadar durağan olmadığı gibi Osmanlı tarihi içerisinde de çok köklü değişimler yaşanmıştır. Her halükârda, Osmanlı’nın başka bir mekân ve akan bir zamanın ürünü olması bakımından oldukça doğal olan bu tartışmalar, bu çalışma için kısıtlı bir öneme sahiptir. Yani incelememiz bunların tarihsel olarak deşilmesine dair tespit, varsayım ve analizler barındırıyorsa da örneğin hangi kurumun nereden geldiğine dair kesin bilgiler vermeyi amaçlamamaktadır. Böyle karmaşık ve tartışmalı konular çalışmanın sınırlarını da aşacaktır. Buna rağmen göstermeye çalıştığımız dikkat ve özen bir kenara bırakılırsa, asıl amaç, elimizdeki belli başlı siyasi ve toplumsal gelenek ve mekanizma formlarının denge ve denetleme içerisindeki temel temalar açısından ne ifade edebileceğine dair tartışmalar yapmaktır.

Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki analiz, aksini gösteren bazı küçük referanslar dışında kronolojik olarak 19. yüzyılın başlarına kadarki dönemi incelemektedir. Bu tarihlerden sonra denge denetleme mekanizmaları açısından hem düşümsel düzlemde hem de somut olarak çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin önemli bir basamak 1876'daki Kanûn-ı Esâsî'dir. Başarısı tartışmaya açık olsa da bu çaba gerçekten de doğrudan iktidarın gücünü kısıtlamaya yönelik anayasal bir çerçeve ve yasama görevi verilmiş meclislerin kurulması (Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebûsan) gibi çalışmamız açısından çok başat öneme sahip içeriklere sahiptir. Fakat özellikle bu girişim ve sonrasındaki gelişmeleri içeren, cumhuriyete geçişi de kapsayan Osmanlı son yüzyılı bu araştırmaya dahil edilmemiştir. Anayasa, kuvvetler ayrılığı, vatandaşlık, demokratik temsil, hak gibi temel denge denetleme tartışmaları için başlı başına bir inceleme alanı olan bu dönemin başka bir çalışmada denge denetleme perspektifinden ele alınması temennimizdir.

İncelemeye geçmeden önce tüm bu konuları kesen bir tartışma olan “Doğu devleti” ve “Doğu toplumu” tartışmalarına kısaca bir bakışın gerekli olduğunu düşünüyoruz. Nitekim bu tartışmalar, her ne kadar Hitit ve Bizans tarihçileri için de önem teşkil etse de özellikle bu bölümde ele alacağımız Orta Asya, İran ve İslam devlet-toplum yapıları ve Osmanlı İmparatorluğu için literatürün kaçınılmaz odak noktaları haline gelmişlerdir.

Doğu'nun Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları

Tarih ve toplum çalışmaları içerisinde Doğu ve Batı'yı belirli biçimlerde ayıran görüşler modern tarihin ve sosyal bilimlerin doğuşunun öncesine kadar uzanmaktadır. Nitekim özellikle siyasi ilişkiler üzerindeki somut gözlemlere dayanarak ifade edilmiş kavramsal ayrımların örnekleri, günümüz siyaset bilimi geleneğinin önemli temsilcileri olarak kabul edilen Aristotle'dan Machiavelli ve Montesquieu gibi düşünörlere kadar uzanmaktadır.

Bu ayrışmanın temel dayanakları belirli perspektif ve odak noktalarına göre değişmekle birlikte, coğrafi ayrışmanın ötesinde birçok iktisadi, siyasi ve kültürel paradigmadan anılagelmıştır. Örneğin bir bağlam, Batı ve Doğu Roma'nın bölünmesi ya da Avrasya'nın iki ayrı ucunda hayat bulan farklı imparatorluklara gönderme ile önemli siyasi ayrışmalara denk gelir. İslam'ın yayılması ile ortaya çıkan İslam dünyası-Hristiyan dünyası ayrımı ve takip eden din ve laikleşme tartışmaları ise bir başka bağlamdır. İktisadi olarak ise Doğu ve Batı'nın özellikle Avrupa'nın klasik modernite sürecinde düşünsel ve somut düzlemde pekişen toprak sistemleri arasındaki farklılıklar ve buna bağlı toplumsal sınıflar ile mülkiyet ilişkilerinin oluşması süreçlerine bağlı tarihsel bağlam ve tartışmalar oldukça belirleyici oluşturmuştur. Tüm bunlar Batı'nın farklı coğrafyaları anlama çabası içerisinde gelişmiş bir oryantalizmin Zaten Doğu-Batı ayrımının modernleşme düşüncesi etrafında filizlenerek ulus-devlet yapılarının yaygınlaştığı ve dünya iktisadi-siyasi sömürü ilişkilerinin sorgulanmaya başlandığı bir ortamda asıl anlam katılığına ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Özellikle modern topluma geçiş sürecindeki iktisadi dinamikler arasındaki farklılıklar sıklıkla Doğu-Batı ikiliği üzerine oturmuştur. Zamanla Avrupa içinde de bölgesel farklılıkların olduğunun daha iyi gözlemlenmesi, hatta İngiltere ve Fransa gibi Batı Avrupa ülkeleri arasında dahi iktisadi-siyasi önemli farklılıkların olduğunun keşfine rağmen Doğu'ya doğru gittikçe medeniyetin iktisadi ve toplumsal gelişme sürecinin gerisinde kalmışlığı fikrini içeren bazı modernizasyon perspektiflerinin etkisi de bu bağlamda önemlidir.

Bugün artık dünya tarihini, Batı'nın dünyadaki egemenliğini meşrulaştıran Doğu/Batı ikilemlerinin ötesinde düşünebiliyoruz. Yeniden doğuşuna şahit olduğumuz devasa, bütünleşmiş bir Avrasya süper kıtası, bizlere dünya tarihini bir bütün olarak tahayyül etme fırsatı veriyor. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı, 13.-14. Yüzyıldan bu yana Çin'den Atlantik kıyılarına kadar uzanan Avrasya topraklarında süregelmekte olan ortak dönüşüm süreçlerinin içinde yer alıyor. Bu dönüşümün başlangıç noktası ise 13. yüzyılda Moğol istilaları. Moğollar, Çin'in yönetim ve ticari özellikleri ile İslami şehir medeniyetlerinin, Roma hukukunun ve Sasani devlet geleneklerinin varisi olan Orta Avrasya coğrafyası arasında bir etkileşim köprüsü görevi gördüler, adeta Avrasya'nın tarihinin bütünleşmesini sağladılar. (Halbuki Batı merkezli tarihlere göre Moğol istilaları Avrasya'nın

tarihinde bir felaket an'ıydı.) Aynı zamanda, Moğollar, Roma sonrasında siyaseten parçalanmış olan bu coğrafyaya düzenleyici ve ortak bir yönetim dili, zanaatı getirdiler. 14. ve 15. yüzyıllardan itibaren Çin, Hindistan'da Mugal, Safavi ve Osmanlı imparatorluklarını özellikle de yönetim teknikleri, harp teknolojileri açısından bir süreklilik içerisinde olduklarını görüyoruz. Bu zincirin Batı Avrasya'ya, yani Avrupa'ya bakan yüzü Osmanlı'dı. 15. yüzyılda Machiavelli yerlisi bulunduğu Floransa dahil ticaret ve kültür merkezleri olan muhteşem şehir medeniyetlerinin artık sonlarının geldiğini görüyordu. Machiavelli'ye göre, geniş alanlarda tüccarın, üreticilerin güvenliğini sağlayabilecek merkezi yönetimler, feodalizmi geride bırakmış Avrupa'nın geleceğiydi. 'Prens' adlı eserinin esin kaynağı Fatih Sultan Mehmet Handı. Hükümdar'ın veya Prens'in yönetiminden (statecraft) beklenen toplumdaki farklı kesim ve çıkarlar arasında sürekli değişen dengeler oluşturabilmesi, bunu yaparken toplumsal çatışmayı engelleyip huzuru sağlayabilmesiydi. Sisyphus-vari, hükümdar'ın varlığı, meşruiyeti, hayatın ariziliklerine (contingencies) tabi ince dengeleri oluşturabilme çabalarına dayanıyordu. Günümüzde şahit olduğumuz toplumsal patlamalar, küresel kapitalist düzende bu dengelerin gözetilmemiş olması, sarkacın hep ticari sermaye kesimleri tarafına ağırlık verilmesiyle ortaya çıkan eşitsizlikler, haksızlıklar ile açıklanabilir. Machiavelli, Prens'in yönetiminde siyasetin önceliğine işaret ederken Avrasya imparatorlukları yönetimlerinde ise bu siyasi boyut ahlaki bir boyutla (Osmanlı'da adalet fikri, Çin'de Kutsal Düzen (Heavenly Kingdom) bütünleşiyordu. Siyasetten olan beklenti sadece iktisadi refah ve asayişin sağlanması değil ahlaki -yani, sürdürülemez eşitsizlik ve haksızlıkların, yöneticilerin suiistimallerin olmadığı- bir toplum düzeniydi. Avrasya imparatorluklarında siyasi boyutun ahlaki boyutla ilişkilendirme sürecinde hukuk söylemi önemli olmuştur. Machiavelli Prens'e böylesi bir ahlaki sorumluluk yükledi. (Huricihan İslamoğlu)

Üstelik Batı'da gelişen modern bilim geleneğinin ortaya çıkardığı tarih çalışmalarının Doğu coğrafyasına kıyasla genel olarak daha zengin oluşu ve Batı'daki çalışmaların yer yer Doğu'yu yüzeysel ya da yanlı olarak incelemelerinden dolayıdır ki farklılaşmalar yazınsal alanda da pekişmiştir. Başka bir ifadeyle, Doğu'nun iktisadi ve toplumsal yapılarının tarihsel dönüşümü -temelde Batı ile benzer ya da ondan farklı olması sorusu bir yana, Batı'nın günümüz iktisadi ve toplumsal temellerini oluşturan Orta Çağ ve sonrası içindeki dönüşümü kadar iyi anlaşılabilmiş değildir. Farklılıklar Doğu-Batı ayrımı bağlamında siyasi, sosyal ve iktisadi gelişmeler yanında köklü bir yazınsal temele de sahiptir. Dahası, geçmişe dair kaynağı tarih bilgisine dönüştürme sürecinde, kaynakların yorumlanmasından tutun da bizzat kaynağın kendi dilinin sorgulanmasına kadar birçok metodolojik tartışmanın önemini vurgulamak gerekir. Nitekim tarihi kaynakların nasıl bir dil ve anlayışla üretildiği tarihsel bağlamları ile ilişkili olmakla beraber, bu ilişkiler görüldüğü kadar doğrusal olmayabilir.

Şöyle de bir durum gözlüyoruz: İmparatorluğun kendi dili var. İmparatorluğun arşivlerinde bir dil var – ki aynı zamanda Osmanlı tarihçileri de bu dili paylaşıyor – bu dilin şaşırtıcı bir devamlılığı var. 15.-16. yüzyıldan 18.-19. yüzyıla kadar bir söylemsel devamlılıktan ve tabii bu devamlılığı üreten bir siyasi-tarihi bilinçten söz edebiliriz. Aslında bu dönüşümleri değişimleri gölgeleyen, bunları görmemizi engelleyen bir dil. Nasıl oluyor böyle bir devamlılık? Bu dil bize Osmanlı nizamında sultanın temsil ettiği otoriteyi kısıtlayan bir kamusal denetleme gücünün olmadığını açık açık ifade ediyor, hatta haykırıyor. Denetlemenin olduğunu fısıldandığı zamanlar var ara ara ama genel olarak baktığında devlet otoritesine karşı bir kamusal denetimin adaleti sağlamak için gerekli bir şey olduğu fikri yok, hatta böyle bir denetimin adaletsizliğe ve ihtilale yol açacağı anlayışı göze çarpıyor. O zaman şöyle bir soru sormak lazım o zaman: Osmanlı devletinin dili gerçeği ne kadar yansıtıyor? Bu dilin kendisi ne derecede bir siyasi proje? Aslında bu dilin kendisini, Osmanlı devlet elitlerinin kendini ifade ediş biçimini düşünmemiz, bunu sorunsallaştırmamız gerekiyor. Osmanlı tarihçilerinin yapması gereken en önemli şeylerden biri Osmanlı imparatorluğunun bu dilini, bu tarihi söylemi problematize etmek ve tarihselleştirmek. Bu dilin aslında toplum-devlet ilişkisinin gerçek doğasını yansıtan bir şey değil, başlı başına siyasi bir proje olduğunu, hatta bir performans olduğunu tespit etmektir bence. İşin ilginç yanı, diğer toplumsal gruplar, ileri gelen aileler falan da biliyor ki gerçekte işler öyle değil, merkezi devlet kendini ifade ettiği kadar kudretli değil, birçok denge ve denetleme mekanizması var, kimisi formel kimisi enformel. Ama bu aileler mesela kendi aile tarihlerini yazarken bile devletin denetlenmediği, denetlenmesine gerek olmayan, denetlenince işlerin bozulacağını vurgulayan bir dili üretiyorlar. Çok enteresan. Tabii bu Cumhuriyet tarihçiliğine de yansımış. Cumhuriyet'in Osmanlı tarihçiliği de büyük oranda Osmanlı tarihçiliğinin dilini alır, kabul eder. O zaman ne yapmamız gerekiyor. Siyasi hakimiyet ile onun metinsel dışavurumunu ayırmamız lazım. Bunun arkasında çok başka hikayeler döner. Çok kuvvetli bir devlet, çok kudretli bir iktidar, her şeye hâkim olan bir iktidar resmi çiziyor bu dil ve insanlar bu dilin böyle olduğunu devletle yazışırken kabul ediyorlar, ona saygı duyuyor. Metin inşalarını bu kalıplarla oluşturuyorlar. Bir de gerçek çalkantılarla geçen siyasi bir dünya var, kesinlikle bu söylemin yansıtmadığı hatta bilinçli olarak gizlediği siyasi gerçekler var. Ama bir şekilde nizam bu dildir, bu dille iş yapmaktır, onunla yazışmaktır. Yazıyla oluşmuş bir nizam diyebiliriz buna. (Ali Yaycıoğlu)

İktidarın dengelenmesi ve denetlenmesi fikrinden çıkarak Anadolu'da yaşamış bazı devletlere dair tahliller yapmayı amaçlayan bu çalışma da en azından temelde Doğu-Batı, gelişmiş-az gelişmiş, ilerici-gerici, laik-dinci gibi ikiliklerle ilgilenmemekte-

dir. Akademik olmayan bir yaklaşımla ve kabaca da olsa amaç incelenen nesnelere sentezleri de içeren dinamiklerinin bir nebze anlaşılmasıdır. Bu açıdan, bu dinamikler içindeki teamüllerin anlamlarını kendi bağlamları içerisinde incelemek ve ancak ondan sonra bunların günümüz siyasi talepleri doğrultusunda ne gibi anlamlar ifade edebileceğine dair tartışmalar yapmak daha yerindedir. Bu bağlamda bahsi geçen konulardaki bilgi üretimi sürecinde her ne kadar tarafsızlık başlı başına bir diğer imkânsızlık olsa da oluşan bazı uçlar ve bazıları yerleşmiş önyargılara karşı dikkatli olmak gerektiğinin altını çizmek isteriz.

Doğu ile Batı arasındaki kavramsal ve fiziksel sınırların belirlenmesine dair birçok sorgulama, ikisi arasında belki de tarihin akışını belirleyen toplumsal etkileşme süreçlerinin göz ardı edilmesi ve -bu çalışmanın da kısmen kabahatli olduğu üzere, karmaşık olguların basite indirgenmesi gibi birçok temel problem barındırır. Üstelik modern zamanlardan beri süregelen çalışmaların kendi ideolojik bağlamlarının ürünü olan birtakım yanlılıklara ve bunların yeniden üretimine sebep olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu tür problemlerin ne kadar aşılabileceğine dair metodolojik sorunlar bir yana, belirli tarafsızlık iddiaları taşıyan bir çalışmanın bugüne kadar tespiti yapılabildiği bazı temel ön yargılardan en azından bahsetmesi gerekir.

Bu hikâye dünya tarihçiliğinden ayrı düşünülemez. Hiçbiri düşünülemez. (...) Bizim Osmanlı tarihçiliğinin kaçınması gereken, Batı-Doğu ikilemi, Avrupa ikilemi. O bizi çok saçma yerlere götürüyor. Dünya tarihçiliğiyle, dünyadaki konjonktürle çok beraber giden bir hikayedir Osmanlı hikâyesi. 18. yüzyılda bütün dünyada demeyelim de çoğu yerdeki gelişmeler, Osmanlı dünyasında da vukua gelir. Mesela benim şu aralar uğraştığım borç ekonomisi ve borç krizi çok devletin temel meselesi, Çin'den İspanya'ya. Bu bizim ayan dediğimiz güçlü aileler meselesi de borç ekonomisinin sonucunda güçlenmişler. Diğer bir mesele, Nizam-ı Cedid hikayesi, askeri reform hikayesi. Bu da tüm 18.ve erken 19. asırda dünyayı şekillendiren meselelerdendir. Askeri reform ve bunun karmaşık sosyal, ekonomik ve bilgi ile ilgili sonuçları. Yani söylemek istediğim Osmanlı dünyasındaki gelişmeleri bir Avrupa-Osmanlı karşıtlığı içinde görmememiz lazım. Osmanlı hikayesini daha geniş, bir global bağlamda görmemiz zihnimizi açacaktır. Benim için mesela Çin, Hindistan, Rusya çok önemlidir. Latin Amerika çok enteresan benzerlikler var. Osmanlı tarihçiliğinin dünya ve özellikle Asya, Avrasya tarihçiliği ile yakınlaşmasında büyük zaruret var. (Ali Yaycıoğlu)

Bu bağlamda “Doğu despotizmi” fikrini, birçok Doğu devletini kendi sosyal, siyasi ve hukuki dinamikleri içerisinde yarattığı denge ve mekanizmaları ile almak yerine bir despotun keyfi mutlak kontrolü şeklinde açıklayan bir uca savurmamaya gayret edilecektir. Bir tarihsel ve coğrafi genellemeye endekslenmiş despotizm fikri yerine, inceleme içindeki devletler en genel anlamıyla birer monarşi olarak ele alınacak ve

monarşinin sayısız alt formuna dahil sorular da dahil olmak üzere yönetim biçimine dair bütün tanımlar göz ardı edilecektir.

Aslında despotizm ile monarşi arasındaki çizginin nasıl çekilebileceği halihazırda bir ilginç konudur. Montesquieu monarşilerin tek bir kişi yönetiminde fakat kurulmuş sabit yasalarla sağlandığını, despotizmin ise yöneticinin tamamen kendi keyfi iradesi dahilinde kurulduğunu söyler. Ayırt ediciliğin sınırları belirli derecelerde çizili olan yasa ile despot hükmüne dayalı yasadışı uçları olarak düşünüldüğünde, tarihi pratiklerde monarşi ile despotizm arasındaki çizgiyi çizmenin o kadar kolay olmayacağı görülecektir.

Öte yandan, bizzat Doğu despotizmi gibi fikirlere karşı tepkiler üretirken başka ideolojik etkiler altında farklı uçlara savrulmak da mümkündür. Örneğin bazı milliyetçi yaklaşımlar ilgili tarihin ve kültürün güzellenmesi yoluyla manipülatif sonuçlara ulaşabilmektedir. Yine Türkiye'nin cumhuriyet sonrası ilk entelektüel dalgaları içerisinde cumhuriyet ve buna bağlı kurumların savunulması amacını açık ya da örtülü şekilde taşıyan bazı çaba ve çalışmaların yönünü bulgular kadar etkileyebilen ideolojileri sezme mümkündür. Tüm bunlar aslında beşerin, onu anlamaya dair çabaların göz önünde bulundurulması gereken sayısız sorunu içinde barındırdığını göstermektedir. Bu çalışmanın münhasıran ele alamayacağı bu tartışma ve eleştiriler özellikle akademik disiplinler içerisinde değerlendirilmeye devam edilmektedir.

Bahsettiğimiz şeylerde denge denetleme var mı? Olabilir tabii neden olmasın ama tartışmaya da açık; bence bu işlerin başındayız. Hemen söyleyeyim, biraz problemli olan mesele şu ki, denge ve denetleme budur demokrasi budur bunun dışında kalanlar olsa olsa ilkel şeylerdir gibi Avrupa merkezli söylemlerden o kadar gına geldi ki. Ama bir yandan da ne bulaş şimdi ona yapışıp onu göklere çıkarmak da problemli bir şey tabii. Pek de ahım şahım şeyler olmayan bazı fenomenlerde bir erdem aramak da sorun. Sarkaç gibi bir uçtan diğer uca gitmemeli. (Edhem Eldem)

A | ORTA ASYA

Hakkındaki en eski bilgilere yaklaşık olarak M.Ö. 3. yüzyıldan kalan Çin kaynaklarından ulaşılan Türk-Moğol kavimleri, Göktürklerle beraber kendi yazılı kaynaklarını da yaratmaya başlamıştır. Önemli bir basamağı Selçuklular ile kat edilen Orta Doğu'ya ve sonrasında Anadolu'ya geçiş döneminden önce büyük oranda göçebe olarak yaşayan bu topluluklara dair bazı gözlemler yapmak mümkündür. Bizi ilgilendiren siyasi ve toplumsal konular açısından günümüze kısıtlı kaynak ulaşırsa da konu üzerine yapılan çalışmaların da yardımı ile bazı bilgilere sahibiz.

Orhun Yazıtları'nın bir parçası olan Kül Tigin Yazıtı, eski Türkçe ve Çince yazılmış bölümlere sahiptir. Bilge Kağan tarafından kardeşi Kül Tigin'in hizmetlerine minnet sunmak amacıyla dikilmiştir (Orhun Yazıtları Müzesi, Moğolistan. Fotoğraf: ©Özgür Yusuf Çağdaş/123rf.com).

1 | Devlet Anlayışı

105

Genel olarak özel mülkiyete geçmemiş ya da kısıtlı bir anlamda geçmiş bu toplumlar soy ve aşiret gibi prensiplerle birimlere bölünmüş bir düzene sahiptiler. Daha sonraları soya dayalı yapıların dağılarak konat adı verilen karmaşık nüfus birimlerine yol verdiğini tezine odaklanan Sencer Divitçioğlu, 1040 öncesi Selçuklu konatını şu şekilde tanımlar:

“i) İli izek olan devingen bir topluluk; ii) Çoban-savaşçı halk; iii) Az nüfus; iv) Soylu savaş beylerinin ak budunu, çoban savaşçıların kara budunu oluşturdukları iki kur; v) Askeri ve siyasal erkin ulu bey(ler)in tekelinde olduğu bir yönetim; vi) Ülünün bir hak olduğu sistem; vii) Artıksız bir ekonomi ve dolayısıyla ulca ve haraç alınarak gerçekleşen dış sömürü.”
(Sencer Divitçioğlu – Oğuz’dan Selçuklu’ya)

Bu betimlemenin az nüfusla ilgili tespiti bir kenara bırakıldığında, özellikle Selçukluların devletleşmeye başlaması öncesindeki Türki diller konuşan toplumlarını ve sonrasında benzer özellikleri devam ettiren Türkmen topluluklarını anlamakta da oldukça geçerli bir tanım olduğunu söylemek mümkündür.

Askeri bir karakteri de olan bu nüfus birimlerine dayalı düzenin, her boyun kendi içinde bey gibi isimler verilen lider mevkileri ile birimlerin ortak lider kabul ettiği kağan gibi bazı yüksek idarecileri de içerdiği bilinmektedir. Birimlerin kendi içinde ve birbirleri arasında toplandığı, kararlar aldığı ve gerektiğinde bu kararları askeri ittifaklar oluşturarak uyguladığı bu düzene bazı tarihçiler “askeri-demokrasi” bazıları ise “konfederatif hükümet sistemi” gibi isimler de vermiştir. Bunların yer yer bu siyasal yapılanmayı Batı literatürünün içindeki yönetim sistemleri tanımları çerçevesine sokma çabası olduğu gerçeğini ve dolayısıyla terimlere dair bazı temel problemleri bir kenara bırakabiliriz. Yine de bu yapılanmaları daha iyi anlamak için ele alınabilecek bazı temel prensipler ve dinamiklerden bahsetmek önemlidir.

Kısmen soya dayalı birimler ve bunlar arasındaki siyasal ilişki mekanizmalarına ek olarak konu üzerinde çalışan birçok tarihçinin uzlaştığı iki temel prensip olan töre (törüğ) ve toy/ülüş dinamikleri göçebe Türk devlet geleneğini belirleyici niteliktedir. Bu bağlamda, Asya göçebe devlet geleneğinin Osmanlı’ya kadar uzanan sosyal ve siyasal etkilerinin denge denetleme bağlamındaki tartışmaları özellikle töre ve üyelük mekanizmaları temel alınarak yapılacaktır.

Bu kavramların ne anlama geldiğine kısaca bakacak olursak, töre kabileler içindeki gelenek adını verebileceğimiz hâkim alışkanlıkların bir düzen/hüküm düşüncesi ile sentezlenmesine dayanır. Bu açıdan toplumun siyasi ve toplumsal ilişkilerinin en geniş ifadesi olarak görülebilecek olan töre kolay değişen bir şey olmadığı gibi, değişmez de değildir. Hem toplumsal ilişkilerin ağır işleyen değişim dinamikleri hem de farklı siyasi ve askeri liderler ile kurulan düzenlerin töreye dayalı bir düzene getirdiği dinamizm önemlidir. Fakat bu anlayışta hükümdar da dahil kimse törenin üzerinde değil, aksine ona bağlıdır.

Tarihçi Bahaeddin Ögel, aile temel biriminden buduna uzanan bir toplumsal ve siyasi organizasyonu ifade eden Türk devlet geleneğinin en temelinde töre olduğunu, “*il(-devlet) gider, töre kalır*” atasözünün ile örnekleyerek ifade eder. Kut ve devlet fikri dahil bu geleneğin merkezinde olan birçok mefhumun aslında değişken ve geçici olduğunu, gerçekçi temellere dayanarak belirli şekillerde oluşup kaybolabileceğini belirtir. Yine de Ögel’e göre bu devlet geleneğinin ve toplumsal anlayışın kadim temellere uzanan bütünlüğü, takip eden tüm dönemler için temel etkilere sahip olmuştur.

Töre hükmedenin kendi bazı ekleme ve yorumlarını da içerebilse de toplumun organik yapısı içerisinde şekillenmiş alışkanlıkların toplumsal olarak uygulanması anlamına gelir. Böyle bir örfi hukuk anlayışının devletin temel prensiplerinden biri olması, hükümün, hükmedenin keyfiliklerinden çok hükmedilenlerin alışkanlıklarını temel alan bir düzen anlayışı içerisinde sürdürülebilmesi anlamına gelir.

Toy verme ile yağma gibi gelenekleri de içeren mekanizmalar ise göçebe toplumların en temel kaynak elde etme yöntemi olan savaş ve haraca dayalı ganimet gelirinin kabileler arasında ve içinde dağıtılmasını ifade eder. Temel prensip aslında en iyi üyelük kelimesiyle açıklanabilir. Bu geleneklerin dağıtım mekanizmaları olarak toplumsal ve siyasal ilişkilere temel olduğu, *Kutadgu-Bilig*’in hazinelerin değerinin nasıl anlaşılması gerektiğini vurgulayan dizelerinde de gözlemlenebilir:

“Ey hükümdar, hazineni aç ve dağıt. Adamlarını sevindir, onlar senin her arzunu yerine getirirler... Adamların çok ve kalabalık olsun, asker çok olunca gaza yapar hazineni doldurursun ... Beyler cömert olursa adları dünyaya yayılır... Etrafına üşüşerek asker toplanır ve ordu olur, asker ve ordu ile insan dilediğine kavuşur. Cömert ol, bağışla, yedir içir... Dünya hâkimi bey niçin hazine toplar, asker nerede ise orada hazır hazine alır.”
(Kutadgu-Bilig’den)

Bu mekanizmanın kalıcılığı ve önemini vurgulayan Halil İnalçık, Farsça’ya “hân-ı yağmâ” olarak geçen toy kurumunun, İran devlet anlayışının yerleşmeye başlamasıyla gerçek anlamda uygulanmaktan çok daha sembolik bir anlam taşımaya başladığını söyler. Fakat Orta Asya devletleri dahil Osmanlılara kadar tüm Türk devletlerinde dikkatle uygulandığını belirtir.

Çevresindeki zengin devletleri yağmalamak ya da ticaret yollarını kontrol ederek vergi almak gibi şeyler dışında ekonomi kendi içinde çok durağan. Belirleyicilik daha çok siyasal düzlemde gerçekleşiyor. Bunları mesela merkezileştirdiğin zaman hepsi senin, merkezdekinin olmuyor aslında. Ki despotik toplum fikrinin önemli yanılığlarından bir tanesi bunu göremektir. Ne yapıyorsun? Dağıtıyorsun. Çünkü o toplumsallığın, toplumsal ilişkilerin belirleyicisi siyasal. O siyasal erki oluşturmak da işte ülüş gibi, hediye gibi siyasal ve toplumsal mekanizmalarla sağlanabilir ancak. Toplumun siyasi olarak önde gelenleri toy verir mesela, kendi adamlarına yağmalatır mallarını; dağıtır yani. Böylece onun izleyicisi oluyorlar. Bütün dağıtım şebekesi merkezde kuruluyor ve herkes ona bağlı hale geliyor. Bu toplumun esas dinamiği bunun üzerine oturuyor. Ama o servet herkesten iyi yaşayacağım ya da onunla yeni yatırımlar yapacağım anlamına gelmiyor. Buradaki servet şu anlama geliyor: dağıtacağım ki bana sadık izleyiciler olacaksınız. Bence Türkiye’de bugün bile işler bu. (Erdoğan Yıldırım)

Bir değerlendirmede bulunacak olursak, ülüşme geleneği siyasal ilişkiler açısından zamanına göre oldukça eşitlikçi (egaliteryan) bir karaktere sahiptir. Mantiği gücün tek bir elde toplanmadan ancak yönetsel bir koordinasyon ve birliktelik için gerekli odağın ve dağılımların ortaya konulmasıdır. Üstelik bu yönetsel koordinasyon, odak ve dağılımlar dahi stabil ve uzun süreli değil, dinamik ve el değiştirecek bir şekilde tasarlanmıştır. Bu açıdan kendi tarihsellikleri bağlamında kalmak koşuluyla, günümüz demokrasilerindeki muhalefet sistemleri ve siyasi güce dair dağıtım ve sı-

nırlamaları mekanizmaları gibi önemli denge ve denetleme fikirlerini çağrıştırdıkları söylenebilir. Fakat soy ve askeri güç etrafında şekillenen pratik koşullar ise günümüzün ideal eşitlikçilik ve sivil yönetim anlayışı ile oldukça zıttır. Demokrasi ilkeleri ile uyumlu olarak bireylerin siyasal temsil haklarına ve özellikle de barışçıl bir ortamda gerçekleşecek siyasete büyük engeller teşkil ettikleri açıktır. Üstelik fiiliyatta etkili bu prensipler, garanti altına alınmamış tüm idealleri etkisiz hale getirmeye yatkındır. Bu prensip ve mekanizmaların hangi yönere ne kadar kaydığı, ampirik olarak zamansal ve mekânsal detaylarıyla ele alınması gereken bir husustur ve bunlara dair tespitler bu çalışmanın sınırlarını aşar.

Nitekim bu uygulama ve anlayışlar yüzyıllara ve çeşitli coğrafi bölgelere yayılmış sayısız Türki topluluk ve devlet için aynı şekillerde geçerli değildir. Dikkat çeken bir başka husus ise töre ve ülüşe yaslanan ve dolayısıyla kendine has denge denetlemeler taşıyarak olumlu bir resim çizen Türki siyasi geleneğin, gelişmiş bir devlet aygıtı halini almamış bir siyasi organizasyonun ürünü olması ihtimalidir. Belki de devletleşmenin erken safhalarında soylar arasındaki hiyerarşi de çok oluşmamıştır. Birimler arasındaki somuta dayalı servet dağılımı da (bu durumda daha çok hayvan varlığı ve asker gücü ile ilgili) daha homojendir. Bir başka ifade ile, bir devlet aygıtının kötüye kullanımına dayanabilecek eşitsizlik ve adaletsizlikler daha az olmuş, buna paralel olarak soy ve servete dayalı güç dağılımı bizzat o insanlar arasındaki sosyal ilişkiler temelinde dinamik ve makul kurulmuş gibi gözükmektedir.

2 | Göçebe Siyasal Sistem

Orta Asya'da Çin kökenine dayanan bazı toplumların tarihte oldukça geriye giden oturmuş devlet gelenekleri vardır. Türki diller konuşan toplumların birçoğunda ise görece daha geç dönemlere kadar devlet teşkilatının kurulmadığı ya da erken devlet aşamasında bulunduğu söylenebilir. Fakat bu elde belli siyasal mekanizmaların ve organizasyonu sağlayan belli ilişkilerin olmadığı anlamına gelmez.

Türki toplumlarda yukarıda bahsedilen nüfus birimleri ile oldukça ilişkili olan siyasal yönetim mekanizmalarının tepesinde genel olarak yabgu, kağan, hakan, han gibi isimler verilen askeri sıfatı ön plana çıkan bir yönetici olur. Çağrı Bey ve Tuğrul Bey gibi bilinen örneklerinde görüldüğü gibi, bu yöneticilerin sayısı birden fazla da olabilir. Dahası, bu mekanizmanın tepesindeki yöneticiler ile genel olarak bey olarak ifade edebileceğimiz ve askeri/siyasi hiyerarşide daha aşağıda olan yöneticiler arasındaki ilişkiler bu yönetim mekanizmasının oldukça katmanlı olduğunu da gösterir. Kağanlar kadir-i mutlak değildir. Gücün tek bir despotik otoriteden doğduğu bir yönetim biçimi fikri ile oldukça farklılaşan böyle bir sistemin temelinde gücün ve güç kaynaklarının dağılımı vardır.

Beylerin yabgu altındaki bürokratlar değil, kendi boyları içerisinde kendi güçleri ve kararları ile etkin olan askeri ve siyasi liderler olarak anlaşılması gerekir. Ancak bu boyların birlikteliğini ifade eden bağlam içerisinde yabgudan daha düşük mevkidedirler. Bu bir nevi vasallık sistemine benzetilebilecekse de mutlak ve merkezi yönetimin hâkim olduğu krallık ve imparatorluk tarzı yönetimlerde pek karşılığı olmayan bir

sistemdir. Denilebilir ki, teoride kurultay gibi kurumlarla birlikte karar vermek üzerine kurulu yönetme fikri, pratikte en azından beylerin askeri ve siyasi nüfusları oranında karar alma mekanizmalarına müdahil olabilmeleri anlamına gelir.

Bizde Zeki Veli Togan ve İsenbike Togan gibi tarihçilerin özellikle üzerinde durdukları ve “hanlar beyler mücadelesi” diye adlandırdıkları bir kavram vardır. Bu kavram zaman içinde Amerika’da Martin Dickson ve öğrencileri tarafından da kullanıldı ve Orta Çağ Türk tarihi üzerine çalışmaların temel direklerinden birisi oldu. Bu anlayışa göre, beyler bir şekilde her zaman hanın etrafında onun otoritesini sınırlayan ve denetleyen bir mekanizma kuruyorlar. Bu mekanizma içerisinde iki önemli güç kaynakları var. Bir tanesi asker üzerine olan hakimiyetleri. Diğeri de toprak meseleleri, bir nevi mülk. Bu beyler ciddi anlamda bir araziyi kontrol ediyorlar. Bunların varlığı sultanın ya da hanın askeri ve ekonomik olarak belli dengeleri gözetmek zorunda kalması anlamına geliyor. (Evrin Binbaş)

Farklı nüfus birimleri ve onların sahip oldukları nüfus/asker ve kontrol ettikleri/yönettikleri toprak parçaları ile somutlaştırılabilecek bu siyasal gücün kurulan ilişkiler bağlamında ortaya çıkan dinamik karakteri ise bir başka önemli konudur. Bu dinamik karakterin bir ayağı yöneticilerin seçimlerindeki dağıtım mekanizmalarında kendisini gösterir. Sencer Divitçioğlu 9 boydan oluşan Oğuz federasyonunun siyasal organizasyonu konusunda şu tespitleri yapmıştır:

“Boy beylerinin üzerinde bir mevkii (orunu) olan yabgunun seçimi, sistematığı ister havaya çubuk fırlatma ister ok çekme şeklinde olsun, boylar arasında dönüşümlüdür. Yabguluk verasetle geçmez, hiçbir sülale ya da uruğun tekelinde değildir. Ayrıca, yabgu yardımcıları, yani kuz irkinler için de aynı kural geçerlidir. Yabguluk bir boya geçmişse kuz irkinlik başka boylar arasında üleşilir. Böylece, siyasal erk topluluğun iyeliğinde kalır; paylaşılır.” (Sencer Divitçioğlu – Oğuz’dan Selçuklu’ya)

Burada başka boylardan gelen köl-erkinlerin (Divitçioğlu kuz irkin olarak okur) yabgunun siyasal otoritesini denetleme görevini de yerine getirdiği söylenmiştir. Boylar arası bölümlenmeler ve liderliğin oğul ya da erkek kardeşlere değil amcaoğullarına geçmesi yoluyla siyasal erkin bir aile tekelinde kalmayıp dinamik bir şekilde hareket eden bir yapısı vardır. Tüm bunlar primogeniture, yani iktidarın en büyük oğula geçmesi mekanizmasının aksine, iktidarın geçişindeki belirsizliğin veya daha sonra bah-

Asya'da toy geleneği çeşitli formlarda ve değişerek yüzyıllarca devam etmiştir. Şerafeddin Ali Yezdi'nin Zafarnâme tarzı eserinden devşirilen bu minyatür resim, muhtemelen Semerkant'ta Timur'un düzenlediği bir toy etkinliğini betimliyor (Timur Semerkant dolaylarında ziyafete katılıyor. Şerüfeddin Ali Yezdi (1628). "Zafar-nama". MS IOS AS Uzbek SSR, no. 4472, folyo 288a. Semerkant. Fotoğraf: <https://www.barabass.ru/eng/59.php>).

sedeğimiz farklı geçiş sistemlerinin bizzat birer denge ve denetleme mekanizması olarak çalışabileceğini göstermektedir.

Dinamik karakterin bir başka ayağı ise farklı askeri/siyasal düzeyler arasında farklı şekilde ittifakların kurulabilir, bozulabilir, değişebilir olması gerçeğinden gelir. Üstelik bu ilişkiler soy gibi teoride katı gerçeklere dayanmak yerine, bizzat o soyların kurmaca karakterlerine yön verebilecek derecededir.

Aşiret dediğimiz şeyi daha çok bir siyasi örgütlenme olarak düşünmeliyiz ve bu canlı bir siyasi örgütlenme. Şu yarılmada ben sizle beraber aynı gruptayım, bu yarılmada değilim. Aşiretin üye sayısı, grubu falan değişiyor sürekli. Onlara karşı savaşıyorsun tamam ben de geldim, bunlarla savaşıyorsun o zaman ben yokum. Sürekli pazarlık halinde bir durum var. Bağlılıklar sıklıkla kurulur ve bozulur. Soy ilişkileri dahi sadece gerçek değil, aynı zamanda kurmaca ve birçok durumda seçici ittifaklar düzeyinde kurulur. Yani soy terimleriyle ifade edilen ama aslında dinamik ve geçişkenlikleri olan, bağlamlara göre realist biçimlerde kurmaca meşruiyetlerle çalışan dinamik siyasal ilişkilerden bahsediyoruz. (Erdoğan Yıldırım)

Sencer Divitçioğlu'nun *Orta Asya Türk İmparatorluğu* kitabında da ele aldığı devlet – stepokrasi dinamikleri, Üç İşlev Tezi gibi çeşitli analitik değerlendirmeler, bu bağlamdaki siyasi ve tarihsel dinamikleri temel prensipleri açısından başka tarihsel bağlamlarla bağdaştırarak açıklamanın mümkün olduğunu göstermektedir. Genel olarak Türki diller konuşan Orta Asya toplumlarında ve Moğollarda verasetin kurula bağlanmamış olduğu, oğul, torun, yeğen, kardeş arasında kuralsız olarak geçebildiği, anlaşmazlıkların çözümünün genelde fiziksel güç veya askeri çekişmeler aracılığıyla yapıldığını söylemek doğru olacaktır. Bu açıdan Türki devlet geleneğinde siyasi gücün önemli temsilcilerinin belirlenmesinde ak budun sınıfında olmak gibi önemli bir şart bir kenara bırakılırsa; idealde ülüşme ve liyakat, pratikte ise şans ve askeri/fiziksel güçle doğrudan alakalı dinamik ittifak ilişkilerinin siyasal kurulumda belirleyici olduğu görülmektedir.

3 | Toplumsal Yapı

Türki toplumlarda siyasi karakteri kendi zamanında daha kısıtlı kalmış olmasına rağmen toplumsal ilişkilerde etkili olan başka önemli mekanizmalar da vardır. Özellikle töre dahilinde birer toplumsal gelenek halini alarak kalıcı niteliğe sahip olmuş bazı teamüller aslında önemli siyasi imalara sahiptir.

Örneğin, ülüşme prensibinin aksine, sosyal yapı içerisinde siyasal ve ekonomik güç açısından bazı temel ayrıştırmalar açıkça göze çarpar. Bunlardan ilki bir tür toplum-

sal tabaka ayrımına denk gelen ak budun - kara budun ayrımıdır. Ak budunun büyük oranda siyasi ve askeri liderler çıkararak soylu veya ünü olan geniş ailelerin savaşçılarından oluştuğu bilinmektedir. Kara budun ise yine hür olmasına ve savaş durumunda savaşçılık yapmasına rağmen daha çok hayvancılık faaliyetlerine odaklanmış, statüsü ve imajı ak buduna göre düşük olan gruptur. Köle durumundaki savaş esirleri ve cariyeler hariç ak budun dışındaki çoğunluğu kapsadığı söylenebilir ki kara kelimesinin Kül Tigin ve Bilge Kağan gibi yazıtlarda “avam”, “fakir halk” gibi karşılıklarla tam da ak budun dışında kalanlar anlamını karşıladığı düşünülmektedir. Yine *Kutadgu Bilig*'den bazı bölümler kara buduna karşı yaygın anlayışı gösterir niteliktedir:

Olarka yeme ök katıl ay kadaş, birü tur olarka yegü içgü aş. (Karabudunun kaygısı hep karnıdır, Onların yiyecek ve içeceklerini eksik etme.)” ...
 “Kara karnı todsa tili başsırar, basa tutmassa bek özi erk sürer. (Halkın karnı doysa dili başkaldırır, Beg baskı altında tutmassa erke özenir.)

Kutadgu Bilig, şehir hayatının giderek sosyal yaşantının daha çok parçası olduğu 11. yüzyıl ortamında yazıldığı için sınıfsal ayrımları üçlü bir şekilde, fakir, orta halli ve zengin şeklinde ayıran bir halk anlayışına doğru değiştiği gözlemlenebilir. Yine de temel vurgu, fakirin orta halli, orta hallinin zengin yapılması yöntemi ile hükümdarın temel vazifelerinden olan halkı zenginleştirme vazifesini ortaya koymaktır. Aynı durum 11. yüzyıl öncesi için de söylenebilir. Nitekim ak budun, kara buduna dair kötü imgelemine rağmen onun halini iyileştirmeyi bir görev olarak görmüştür. Eldeki bilgiler bu ikili sosyal tabakalaşmanın içinde özellikle siyasi ve askeri bağlamdaki karar verme süreçlerinde soylulara (ak buduna) öncelik verildiğini göstermektedir. Siyasi olarak dışlanan kara budunun ancak ak budundan olan bey gibi liderler aracılığı ile temsil edildiği düşünülebilir.

Her şeye rağmen, Türki diller konuşan Orta Asya toplumları tarihinde konfederatif yönetim sisteminin temsil ve katılım açısından başarısı ifade edilmelidir. Burada bahsedilen siyasal gücün göçebe toplumlarda temelde askeri güçle paralel gittiğini, belki de doğrudan oradan beslendiğini unutmamak gerekir. Doğrudan temsilin siyasi/askeri güce paralel olarak azaldığı, gerçek/kurmaca soy ilişkilerinden de beslenerek koşullara göre değişen şekillerde oluşan ittifak ilişkileriyle beraber soya ve askeri güce sahip olmayanlar açısından temsil ihtimalini büyük oranda azaltacağı da söylenebilir.

B | ORTA DOĞU

Bu bölümde önce yaklaşık olarak bugünkü Orta Doğu'ya denk gelen coğrafyada özellikle İran kültürü ile karakterize olmuş köklü devlet geleneği hakkında bazı genel tespitler yapılacaktır. İslam inancının devlet ve toplum yapısına yaptığı belli başlı etkiler bir sonraki başlığa bırakılmasına rağmen Orta Doğu'nun devlet geleneği üzerine ge-

len bir askeri güç ile kurulan Büyük Selçuklu Devleti üzerinde özellikle durulacaktır. Nitekim daha sonra Osmanlı'da karakterize olacak toplum yapısına, devlet geleneğine ve hukuk anlayışına rehberlik eden bir dönüm noktası ve sentez olması açısından bu dönem oldukça kritiktir.

Özellikle İslam'ın yayılması ile bu coğrafyanın bir İslam coğrafyası haline gelmesi öncesindeki İran devlet geleneği hakkında iki temel konuya odaklanılacaktır. Bunlardan biri eğitilmiş ve gelişmiş bir bürokrasi üzerine oturan uzmanlığa dayalı bir devlet aygıtı ve organizasyonudur. Diğeri ise bu organizasyonun bir mutlak yönetici ile güçlü bir adalet söylemi çerçevesinde meşruiyet ve bağlılık mekanizmaları oluşturmuş olmasıdır. Tüm bunlar aslında en köklü örneklerine Orta Doğu ve Asya'da rastladığımız imparatorluk tarzı yönetim biçimleri ile karakterize olmuş bir siyasal organizasyonun kendi tanımı içerisinde başarılı örneklerini anlamakta oldukça önemlidir. Nitekim Anadolu tarihi üzerindeki denge ve denetleme tartışmaları, giderek daha açık olacağı üzere, bu imparatorluk formu çerçevesinde gelişen organizasyona, o organizasyonun kendi dinamikleri açısından odaklanmak zorundadır.

1 | İmparatorluk Modeli ve Siyasal Mekanizmaları

Tarihi M.Ö. 6. bin yıla kadar dayandırılan İran medeniyetinin, özellikle M.Ö. 3000 yıllarında Elamlılar ile başlayan çok köklü bir devlet geleneği vardır. Elam'dan sonra Medler ve takip eden dönemde 3 büyük imparatorluğun (Ahameniş İmparatorluğu, Part İmparatorluğu, Sasani İmparatorluğu) dünya tarihi açısından önemi büyüktür. Örneğin Ahameniş'lerde etkili formlarına ulaşan devlet teşkilatı ve bürokrasi sistemlerinin Helen ve Roma yönetim geleneklerini de etkilediği bazı gözlemlerle ifade edilir. Bunun bir örneği vasallık sisteminin satrap adı verilen vali benzeri yöneticilerin kullanıldığı bir sistemle daha merkezi hale getirilmesidir.

Benzer bir şekilde, İran devlet geleneği, İslam'ın yayılması sonrasındaki dönemde İslam halklarının kurdukları siyasi yapılar için, Türki kavimlerin bölgedeki güçlerinin artmasından sonraki dönemde ise Selçuklu ve Osmanlı gibi siyasi yapılar için, özellikle Sasani İmparatorluğu etkisinde gelişmiş bir devlet aygıtı mirası oluşturmuştur. Devlet yönetimi konusunda gerek teorik gerek pratik başarısı ile ünlenmiş birçok İrani kökenli devlet görevlisi bu bağlamda kurulmuş İslam ve Türk devletlerinde de adını tarihe yazdırmıştır.

Günümüzde giderek yaygınlaşan bazı görüşlere göre imparatorluklar barındırdıkları çok kültürlü dev organizasyonları ayakta tutabilecek iktisadi, siyasi ve toplumsal dengeleri ve bunları bir arada tutabilecek meşruiyeti başarılı bir şekilde yönetebildikleri derecede tarih sahnesinde kalan, dengeleri kaybetmeye yol açan bazı müdahaleler ve tek tipleşme eğilimleri gibi gelişmeler gözlemlendikçe ise dağılmaya başlayan siyasi yapılarıdır. Böyle bir çerçevenin gerçekten de Orta Doğu ve Asya coğrafyasında köklenmiş bu yönetim biçimlerinin Osmanlı gibi başarılı örneklerini anlamadaki önemi büyüktür. Örneğin Karen Barkey gibi bazı tarihçiler Osmanlı'nın 20. yüzyıla kadar sürebilmesini, karmaşık toplumsal ilişkilerin esnek ve pragmatik bir biçimde yönetilmesine dayalı imparatorluk formu yönetim biçiminin başarılı bir temsilcisi olmasına

dayandırmıştır. Tüm bunlara dayanarak yapılması gereken önemli tespitlerden birisi, göçebe Orta Asya göçebe siyasi geleneklerine ek olarak Anadolu tarihine Roma, Selçuklu ve Osmanlı ile damgasını vurmuş bir imparatorluk formunun, bu coğrafyadaki siyasal organizasyon ilişkilerini anlamakta başat olduğudur.

İktidar mücadeleleri açısından baktığımızda, bizim Türkiye'nin geçmişini Osmanlı ve Doğu Roma da dahil bir hat olarak alırsak, bir de bu denge denetleme mekanizmalarının daha gelişmiş olduğunu söylediğimiz Batı Avrupa ve Kuzey Amerika gibi coğrafyaları düşünecek olursak, önemli bir tarihsel ayırım zannederim bizim coğrafyamızdaki imparatorluk geleneklerinin devamlı sürmesi. Bir imparatorluğu bir başkası devam ettirmiş. Hep bir merkezi iktidar ve kontrol altında tutulan geniş bir coğrafya söz konusu. Bazı konularda ayrı dinamik ve istikametlerin ortaya çıkmasının en önemli nedenlerinden biri bu diye düşünüyorum. Yani merkezi imparatorluk kurma konusundaki başarı aynı zamanda toplumsal bir dezavantaj anlamına da gelebiliyor. Avrupa'da merkezi bir imparatorluğun olmaması, yerel kurumların kendi yağında kavrulma, kendi kendine yetme kapasitesini artırdı uzun vadede. Orta Çağ Anadolu'suna baktığımızda orada buna benzer bir şeyin gelişmekte olduğunu görüyoruz. Ahi teşkilatı var mesela, onların, Avrupa'daki bazı şehirlerin korporasyon olması gibi, Orta Çağ Anadolu'sunda merkezi otorite zayıfladığında, şehirleri bir tür özerklikle yönettiklerine dair işaretler var tarihte. Ama o dönem çok uzun sürmüyor ve Osmanlı imparatorluğu bütün bunu alıyor çeviriyor zaten Ahiler de yok oluyor. Bir imparatorluğun yerine başka birinin geçmiş olması ve her şeyin kararının o merkezde verilmeye çalışılması bu tür şeyleri bizim tarihimizde biraz daha zayıf bıraktı. Bu açıdan belki de Osmanlı'nın dezavantajı imparatorluk kurma, merkezi iktidar kurma konusunda çok başarılı olmaları. O bizim toplumsal dezavantajımız bir anlamda çünkü ne kadar güçlü bir iktidar merkezi olursa insanların amacı o kadar çok o iktidar merkezinden nemalanmaya yönelik oluyor. (Baki Tezcan)

Asya, Orta Doğu ve Anadolu coğrafyasındaki siyasi organizasyonların tarihine de damgasını vurmuş olan imparatorluk formu ve bu formunun başarılı bir şekilde kendini dönüştürerek devamlılık sağlayabilmiş olması, Batı'da toprağa bağlı statü grupları ve sınıflarının da etkisiyle ulus-devlet formuna evrilen siyasi organizasyonlarından farklı bir sürecin oluşmasında etkili olmuştur. Bu organizasyon etrafında oluşan kurum ve meşruiyet savları da ona göre gelişmiştir.

Ayrıca imparatorluk geleneklerinde denge ve denetleme mekanizmalarının ne şekilde ve ne derecede kurulabileceğine dair çok farklı fikirler vardır. Her şeyden önce, iktidar ilişkilerinin kurulma biçimi açısından İran imparatorlukları gibi zamanına göre çok merkezileşmiş sistemleri kurmayı başarmış örnekler arasında dahi, siyasi

organizasyonun ilişkisel kavramsallaştırılması ve çeşitliliklerin göz ardı edilmemesi gereklidir.

Mesela İran'da farklı bir şey var. İran dünyasında Partlar ile Sasaniler arasında hep yapılan bir karşılaştırma ve süregiden bir tartışma vardır. Partlar merkezîyetçi değiller, konfederatif bir şey, güçlü aileler var. Sasaneler ise merkezîyetçi çünkü onlarınki biraz Bizans'taki merkezîyetçileşmeye İran'ın küresel bağlamdaki cevabı denir. Roma'nın cumhuriyet dönemindeki o demokratik yapılanma Partlarda da vardı diyenler de vardır. Aynı şey İran'da Zerdüştlüğün yenilenmesiyle Roma'da Hıristiyanlığın kazandığı güç kolu üzerinden paralellik gösterdiği şeklinde de söylenir. Yani iktidarın gücünü sınırlandıran bir tarafta aristokratlar bir tarafta din örgütü düşüncesi var İran'da. Bu doğaldır, çünkü imparatorluk kültürü dediğimiz şey zaten Roma'da da biraz eşrafın yarattığı, imparatoru tanrılaştırarak faydalanmak gibi bir şeydir. (Turhan Kaçar)

Bir taraftan bazı baskıcı merkezileşme biçimlerinin iktidarı sınırlayabilecek olası güçleri engelleyebildiği, diğer taraftan da iktidar ilişkilerinin dayandığı dengelerinin bizzat denge ve denetleme mekanizmalarına benzer etkiler yaratabildiğini ifade edebiliriz. Bu açıdan, bu dengeleri göz önünde bulundurmaksızın, imparatorluk yönetimlerinin tek bir hükümdarın bir toplumu tek başına yönettiği şeklinde karikatürize eden peşin hükümlerin yanıltıcı olabileceğine de dikkat çekmek gerekir.

Antik Pers Tarihi kitabının yazarı Josef Wiesehöfer, elde zaten kaynak yetersizliği varken Yunan toplumları tarafından üretilmiş kaynakların İranlıları kabul edilemez bir despotizmle yönetilen barbar kavimler olarak göstermesinin objektif bilgiler vermediğini iletir. Bir mutlak yönetici etrafında şekillenen ve satrap gibi görevliler tarafından iskeleti oluşan yönetimin, yeknesak değil esnek olduğunu, yerele göre büyük kültürel ve kurumsal farklılıkları içinde barındırdığını fakat yine de imparatorluk emellerine hizmet eden siyasal/askeri ilişkiler kurma temeline dayandığını söyler.

Benzer bir şekilde, *Antik İmparatorlukların Dinamikleri* adlı kitaptaki makalelerinde Jack Goldstone ve John Haldon Sasani İmparatorluğu örneğinde imparatorluğa yayılmış güçlü askeri ve yöneticilerden soylu aristokrasininin, merkezdeki yönetici hanedana karşı bağlılığını koruduğu, merkezdeki hanedanlığın da bu aristokrasinin çıkarlarını her zaman önemseydiği bir dengeye dayandığını söyler. Onlara göre Orta Doğu coğrafyasında kurulmuş ilk büyük İslam devletlerinden Osmanlı'ya kadar birçok devletin, merkezi idaredeki güç odakları, mahalli çıkar grupları ve yerel yöneticiler olmak üzere en azından üç uçlu bir siyasal çekişme alanı olarak düşünülmesi gerekir. Yerel yöneticilerin bazıları hükmen yöneticinin temsilcileri olsalar da yarı-otonom bir siyasal elit şeklinde görülebilecek formlara da sıklıkla uzanırlar.

Yine de bu tartışmanın, “Doğu Despotizmi” başlığı altında da belirttiğimiz üzere devam eden ve soru işaretleri barındıran bir konu olduğunu söylemek gerekir. Bu çerçevede yaygın görüşlerden biri de konuyu sadece coğrafi bir Doğu-Batı bağlamı içinde almak yerine despotizmin siyasi boyutunu daha çok merkezi güçlü imparatorluk geleneği ile ilişkilendirmektir.

Dini şimdilik bir kenara bırakıp sadece siyasete bakarsak, Osmanlı devlet yapısı benim incelemelerim çerçevesinde aslında Roma-Bizans-Pers-Abbasi-Emevi geleneklerinin yani merkezi despotik devlet yapısının en olgunlaşmış ve uzun ömürlü örneklerinden bir tanesi. Bu açıdan klasik Avrupa devlet biçimlerinden farklıdır. Orada da bir dizi kardeş katli, bir dizi katliam ve savaş yaygındır ama bu ögelerin yanı sıra orada denetlemeyi sağlayan bazı mekanizmalar çok uzun yüzyıllar öncesinden başlamış. Örneğin İngiltere tarihinde 1215’te Magna Carta örneğini görüyoruz ki aslında doğrudan halka dokunmayan, ama en azından kral ile senyörler arasında bir hukuk dengesi kuran, kralın senyörlerin mülklerine istediği gibi tasarruf yapmasını engelleyen, kralla senyörler arasında çıkan sorunlar için iki taraftan da bağımsız bir yargının meşruiyetini ortaya çıkaran bir denge ve denetleme kurumsallaşması var. Bunların ekonomik bir ayağı var tabii. Bütün mülk kralın olmayınca mülk sahipleri arasında bir denge kaçınılmazdır. Çünkü mülk bir iktidar dayanağıdır, ordu besleme olanağıdır, karar verme ve itiraz etme mekanizmasıdır. Dolayısıyla mülk sahibi olanlar arasındaki denge beraberinde sözcüğün gerçek anlamındaki hukuku, hakları, farklı olanları, bir şeylerin keyfilikten arındırılmasını beraberinde getiriyor. Kuşkusuz bu

Nakşi-Rüstem arkeolojik sitesindeki I. Xerxes Anıtı, Ahameniş İmparatorluğu'nun bir temsili olarak yorumlanır. Tepede kral bir ateş sunağının karşısında Zerdüşt tanrısı Ahura Mazda (Bilgelik Tanrısı) ile yakın temsil ediliyor, altta ise imparatorluğun yaklaşık 30 farklı halkı kendilerine özgü kostüm ve başlıklarıyla imparatorluk tahtını taşıyor (Fotoğraf: ©Eren Bayındır/123rf.com).

durum sıradan serf için geçerli değil. Veyahut topraklar işgal edilen farklı bir topluluktan insanlar için geçerli değil. Ama devletin mekanizmasının tepesinde en azından dar anlamda da olsa hukuku zorunlu kılan bir siyasi denge ve iktisat yapısı var. Mülkün sadece sultana ait olduğu yerde ise sultanı engelleyebilecek her türlü denge denetleme mekanizmasının devre dışı bırakıldığı bir hukuk oluşuyor. Mülk bütünüyle sultanın olduğu zaman, sultanı denetleyebilecek feodal senyörler veya iktidarı çoğullaştıracak paralel güç odakları, keza aşağıdan halkın merkeze karşı itirazını düzenli kılabilen kanal olarak farklı inanç yapısındaki tarikat ve üretim organizasyonları söz konusu olmadığı zaman, iktidarın dengelenebilme ihtimalleri de ne yazık ki ortadan kalkıyor. (Erdoğan Aydın)

Avrupa ile yapılacak bir karşılaştırma bu çalışmanın sınırlarını aşıyorsa da özellikle özel mülkiyet ve anayasallaşma eğilimleri açısından bazı önemli farklılaşmaların olduğu açıktır. Fakat bu tartışmaları çalışmanın ileri bölümlerine bırakıp, imparatorluk biçimlerinin kendi iktidar ilişkilerini anlamaya çalışarak ilerleyelim.

Bu bağlamda güçlü devlet aygıtları geliştirmiş imparatorluk formlarının ayırt edici özelliklerinden biri, bazı özel mekanizmalarla merkezin kendine has siyasi bağımsızlığını kurabilmesi ve bu bağımsızlığın diğer yerel güç odakları ile olan ilişkisinde hiyerarşik üstünlüğünü her zaman sağlayabilmesinde gizlidir. Bunun bazen bir hanedanlığın gerçek veya kurmaca devamlılığı, bazen kutsal bir dinin birleştiriciliği çevresinde gerçekleşebileceğine dair tespitlerin sadece imparatorlukları değil tarihteki birçok siyasi organizasyonu da farklı bağlamsal dışavurumlarla kapsadığından bahsetmeye devam edeceğiz. Nitekim İran devlet geleneği ile bağdaştırılmış hükümdarın mutlak otoritesi fikrinin aslında biraz da bu tür bir merkezi meşruiyeti kuran bir söylem olarak düşünmek mümkündür. Bu konu Osmanlı Devleti için tartışmaya açılacaktır. Fakat burada özellikle İran ve Asya imparatorluk formlarında karşımıza çıkan bazı ayırt edici mekanizmaların altını çizmek gerekir.

Bu coğrafyadaki imparatorluklarda merkezin iktidar ilişkileri içindeki özel konumunu destekleyen başka şeyler de var. Mesela Doğu Roma imparatorluğunun yerine geçmiş olan Müslüman devletlerde var olan köle asker kurumu Batı Avrupa'da rastlanmayan bir şey. Bu köle asker kurumuyla iktidar kendisini başka yerel merkezkaç kuvvetlerinden koruyacak bir mekanizma yaratmış oluyor. Bu nedenle de merkezi iktidar birçok başka örneğe göre biraz daha kuvvetli. (Baki Tezcan)

Köle askerlik kurumu, tüm dünya tarihinde yaygın olduğu haliyle sadece hür statüde olmayanların asker olarak kullanılmasına değil, aynı zamanda sistematik bir organi-

zasyon ve belirli kriterler eşliğinde merkezi devlet teşkilatının yapılanmasını sağlayan bir mekanizma olarak görülmelidir. Bu bağlamda akla gelen bir başka mekanizma da Asya ve Orta Doğu coğrafyasında Sümerler'e kadar uzanan bir pratik olan bürokratik sistemde hadımların kullanılması konusudur. Doğu'nun devlet geleneklerinden etkilenmeleri sonrasında Bizans İmparatorluğu'nda kısıtlı bir şekilde görülen, bunun dışında Yunan ve Roma dünyasında siyasi organizasyon bağlamında pek karşılık bulmayan bu uygulama, Asya ve Orta Doğu imparatorluklarında merkezi bürokrasinin iktidarın kendisinden soyutlanması için kullanılmış bir başka mekanizma olmuştur. Nitekim kendi sosyal ve siyasal koşulları içerisinde değerlendirildiğinde, hadım olmak, soy ve dolayısıyla soyla ilişkilenebilecek ekonomik ve siyasal iktidardan bağıının büyük oranda koparılması demektir. İlerleyen bölümlerde göreceğimiz üzere bu tarz mekanizmaların bazıları, Doğu tarihindeki birçok devlette çeşitli şekillerde kullanıldığı gibi Osmanlı'da da karşılık bulmuştur.

Mesela Asya imparatorluklarında bu aşiret birliklerine karşı merkezde ayrı ve aslında o toplum için köksüz başka bir askeri birlik oluşturuyorlar. Cengiz Han bunu aşiretleri bölerek yapıyor; kanyor aşiretleri. Artık aşiret bağıyla birbirine bağlı olmayan o grubu da merkeze alıyor. Bunların hem aralarında kuvvetli bir bağı yok hem de kendi gruplarıyla bağı kopuyor. Timur bunu köle ordusu olarak kuruyor. Köle ordusu birçok başka devlette de var ve Osmanlı'ya kadar gelecek devşirme sistemi ile örneğin. Bunlar merkezi kurmak için çok önemli mekanizmalar. (Erdoğan Yıldırım)

Tüm bu örnekler aslında devlet organizasyonunda merkezin korunması, bağımsız kalması ve yerel güç odaklarından soyutlanması gibi bazı temel prensiplerin başarılı uygulamaları olarak çıkar. Bu uygulamaların denge denetleme tartışmaları açısından olumlu ve olumsuz değerlendirilebilecek birden fazla ucu vardır. Bir yandan bu uygulamaların arkasındaki prensiplerin modern anlamdaki bürokrasi fikri ile gösterdiği benzerlik ilgi çekicidir. Sosyolog Max Weber'in tarif ettiği üzere devlet aygıtı ve sosyal organizasyonun verimli işleyebilmesi için kişilik bağlarından arındırılmış hiyerarşik bir organizasyonun kurulmasına dayalı modern bürokrasinin altında yatan bazı fikirlerin bu uygulamalar için de temel olduğunu düşünmek mümkündür. Öte yandan böyle bir sistem aynı zamanda geniş toplumsal organizasyon içindeki diğer unsurların iktidar merkezine karşı gücünü bastırma işlevini de görebilir. Başka bir deyişle, devlet aygıtının idari stabilizasyon mekanizması aynı zamanda onun dengeleri kendi lehine manipüle edebilmesine bir araç olabilmektedir. Üstelik modern öncesi bu bürokrasi mekanizmaları uzmanlaşma ve böylece daha gelişmiş bir idari organizasyon anlamına gelebildiği kadar bürokratik pozisyonların hane içinde aktarılması fenomeninin yaygınlığı durumunda tam tersi bir etki de yapabilmektedir. Tabii bu tip karşılaştırmaların hem tarihsel hem de idari açılardan ne anlama geleceği bu konu üzerine yapılacak detaylı çalışmaların sorusu olmalıdır. Fakat bizim açımızdan önemli bir sonuç, özellikle gelişmiş bürokrasi ve imparatorluk formunun birçok uygulamasında,

tamamen farklı siyasal biçimler içerisinde işlemelerine rağmen günümüz bürokrasi anlayışına prensipte benzeyen mekanizmalarla karşılaşmanın mümkün olduğu, bunların denge denetleme açısından statülerinin ise çelişkili anlamlar taşıyabileceğidir.

Bu geniş konuyu şimdilik bu iki uçlu tartışmalar çerçevesinde bırakıp, Osmanlı İmparatorluğu bağlamında daha ayrıntılı olacak şekilde ele alacağız.

2 | Toplumsal Meşruiyet ve Adalet

İran devlet geleneğinde merkezi iktidarı kuracak ve siyasi yapılanmayı sağlayacak düzenlemelerle beraber adalet vurgusu da devletin organizasyonunda ağır basan bir unsurdur. Bu adalet söylemi, örneğin Orta Asya Türklerinde olduğu gibi töre fikri üzerine kurulmuş bir toplumsal kanun anlayışından bazı farklılıklara sahiptir. Adalet anlayışı hükümdarın mutlak otoritesini merkeze alarak onun insafı, hoşgörülü, adil, zalime karşı hakkı koruyan olması fikrine dayanır. Bu anlamdaki bir adalet anlayışı toplumda devam etmekte olan törel pratik ve alışkanlıklardan çok adaletsizlik durumlarını hedefine alarak meşruiyeti sürdürmeye yönelir. Bu anlamıyla adalet, eskiçağlardan beri Orta Doğu'da yaygın olan bir hükümdar adaleti anlayışının gerek söylemsel adalet metinleri ve kanunlar külliyatları gerek kısasa kısas tarzı uygulamalarla somutlaşmış adaletin temsili hükümdar anlayışının bir devamı niteliğinde gözükmektedir.

Halil İncalcık'a göre İran devlet geleneğinde hükümdarın otoritesi kanun üzerindedir ve onun otoritesini sınırlayan en önemli güç bu adalet anlayışından doğar. Ona göre hükümdar hakimiyetini ve adaletin üstünlüğünü Doğu devletinin niteliğini en belirgin olacak şekilde ifade eden kurum da yüksek divandır. Bu kurum hükümdarın en önemli görevi sayılan kuvvetlinin zayıfa karşı zulmünü ve yolsuzluklarını önleme anlamında anlaşılan 'adl görevini sembolize etmiştir.

Timurlu şehzadesi İskender b. Ömer Şeyh tarafından darbedilen münasefe (condominium) sikkesi. Sikkenin üzerinde "Eş sultanlar Sultan Şahruh Bahadır ve İskender Bahadır – Allah saltanatlarını uzun etsin" yazıyor (Kaynak: Tübingen Üniversitesi Sikke Koleksiyonu No. H12 D2. Fotoğraf: Evrim Binbaş).

Divan aslen özellikle devletin mali kayıtlarına ve bunların tutulduğu bürolara verilen bir isim olarak İslam öncesi Orta Doğu coğrafyasında yeşerdiği düşünülen bu kurumdur. Giderek devlet işlerinin görüldüğü bir kurul olarak da düşünülebilecektir. Sasaniler gibi İslam öncesi İran devletlerinden başlayarak ilk İslam devletlerinde devam eden divan toplanmaları belli aralıklarla halkın yakınmalarının dinlendiği, adaletsizliklerin giderilmesini görev edinmiş bir kurum olma niteliğini de taşımıştır.

Divan-ı Hümayun'un, Abbasi Devleti'ndeki kökenlerinden biri de Divan ül-Mezâlim'dir. Halkın yakınmalarını dinleyip doğrudan doğruya halifeye ileten, kararlarını rahatça veren bu kurulun kaynağı Emeviler dönemine kadar uzanır. Sonraları, şer'i mahkemelerin dışında çalışan Mezâlim Mahkemeleri'nin de ortaya çıkmasına yol açan bu kurulun doğurduğu gelenek, halkın yakınma (şikâyet) hakkının en geniş biçimde tanındığı Osmanlı Devleti'ne de gelmiş, uygulamasını ise Divan-ı Hümayun'da bulmuştur. (Ahmet Mumcu – Divan-ı Hümayun)

Divan'ın şikâyetlerin dinlenerek adaletin sağlanması ve bir kurul formunda toplanarak idari işleyişin örgütlenmesiyle ilgili uygulamaların Divan-ı Ala gibi kurumlarla Büyük Selçuklu devletinde, Divan-ı Mezâlim ve Büyük Divan gibi kurumlarla da Anadolu Selçuklu Devletinde de devam ettiğini belirtmek gerekir. İdari görevlerin yanında Divan kurumlarının adalet ve toplum nezdinde bir meşruiyete hizmet eden bir ayağı ve bunun ilgili mekanizmaları tarihteki denge ve denetleme açısından önemli bir konudur. Nitekim Halil İnalçık'a göre divanın adalet dağıtma yöntemi bir yandan hükümdarın mutlak otoritesini güçlendirirken bir yandan da özellikle bizzat onun adına otorite icra edenlerin yolsuzluklarına ve hatta hükümdarın emrinin, kanunun ve nizamın aleyhinde dahi şikâyetin yolunu açar.

C | İSLAM

Bu bölümde, İslam'ın özellikle Büyük Selçuklu İmparatorluğu dönemi sonrasında Anadolu'da yayılmasından Osmanlı'nın son yüzyıllarına kadar geçen sürede devlet ve toplum ilişkileri bağlamındaki genel etkileri üzerinde kabaca durulacaktır. Bu anlamda önce şuna dikkat çekmek gerekir: İslam, denge denetleme tartışmaları içinde kendinden menkul bir belirli bir kanadı veya hükmü doğrudan verilebilecek olumlu/olumsuz değişmez bir etkiyi temsil etmemelidir. İslam ile ilişkili belli başlı düşünce ve pratiklerin toplumların kendi tarihsel koşulları içinde ortaya çıkmış olduğu, dolayısı ile İslam derken de en az şu ana kadar bahsettiğimiz olgular kadar tarihsel ve çok yönlü bir fenomenden bahsedeceğimiz unutulmamalıdır.

İslam'ın yaygınlaşmasının hem toplumsal hayatın düzenlenmesinde hem de siyasal düzlemde etkileri yüzyıllar boyu sürecek olan köklü değişikliklere neden olduğuna

şüphe yoktur. Fakat İslam hem farklı inançsal doktrinler hem de tarihin somut akışı içerisinde gerçekleşen farklı yönelimler ile etkileri açısından oldukça çeşitli ve bazen çelişkili değerlendirmelere olanak vermektedir. Örneğin, İslam'ın sosyal hayatı düzenleme amacı taşıyan bir toplumsal öğretiler dizisi olabileceğine, hatta bu anlamda toplumsal farklılıkları içinde barındırabilecek bir tür çoğulcu düşünsel zemini ifade edebileceğine dair tarihsel gözlemlerde bulunmak mümkündür. Fakat aksine, tarih içinde bizzat toplumların inanç ve pratiklerini değiştirmek ve bunları bastırmak amacıyla kullanılan, devlet ideolojisi olarak araçsallaşan, katı ve tekilci bir zemin olabileceğini gözlemlemek de en az o kadar mümkündür. Bu bölümdeki vurgumuz işte bu çatışmaları doğuran toplumsal ve siyasal bağlamlara kısaca değinerek bunları denge ve denetleme tartışmaları açısından ele almaktır.

1 | İslam'ın Siyasal Yapılara Eklemlenmesi

İslam'ın siyasal olandan bağımsız düşünülmesi gerektiğine dair çeşitli ülkü ve fikirler olsa da İslam tarihin akışı içerisinde sıklıkla siyasal karaktere sahip olmuştur. Bizzat toplumsal organizasyonun bir sembolü olarak ortaya çıkması bir yana, tarihteki birçok devlette İslam'ın bir ideolojik güç olarak kullanıldığını gözlemlemek dahi mümkündür. Aslında daha bu noktada sezilebileceği üzere İslam'ın halkın inançlarının siyasal organizasyonda karşılığını görece tarafsız olarak bulması ile devletin ideolojik amaçlarla halka karşı kullandığı bir araç olması arasındaki uçlar arasında gidip gelmektedir. İslam'ın ideolojik olarak araçsallaşmasına dair argümanlar, devletin dini ve siyasal liderlik pozisyonlarının tasarrufu ile egemenliğin siyasal çıkarlara uygun şekilde daraltıp genişletme eğilimlerine yönelik tespitlerde bulunur. Yine tek tanrılı dinler için genel olarak geçerli olabilen bir argüman, tek tanrı fikrinin onun temsilcisi olacak tek bir lider altında birleşme eğilimlerini besleyerek monarşileri pekiştirmesi ile ilgilidir.

Tabii demokratikleşebilme potansiyellerini başından ezen olgulardan bazılarının bir de inançsal bir dayanağı var. Hepimizin bildiği gibi aslında 7. ile 11. yüzyıllar arasında zorla müslümanlaştırılan Türkler dahil olmak üzere bölge halklarının bu fetih ve asimilasyona bir direnci söz konusudur. Fakat 11. yüzyıl itibarıyla artık bizzat Türklerin, Kürtlerin ve diğer bölge halklarının içinden yöneticilerin de İslam'ı kendi çıkarlarına uygun bulup benimsemelerinden sonra İslamiyet'in sonraki siyasal hayatı belirleyen bir ideoloji haline dönüştüğünü görüyoruz. (...) Osmanlı düzeninin bir diğer yanı da Anadolu'da Alevi inançlı ve 17. yüzyıla kadar toplumun çoğunluğunu oluşturan kesimlerle gerçekleştirdiği bilek güreşidir. Bu kesimler 1500lü yıllara kadar bir şekilde merkezi otorite ile belli bir denge kurabiliyorlardı. Örneğin tumar alabiliyorlardı, örneğin hakları verilmediğinde veya fazla ağır vergiler yüklendiğinde ayaklanarak bir şekilde merkezi dengelemeye denetlemeye çalışabiliyordu. Fakat 16. yüzyıl içindeki bütün Alevi isyanlarının çok kanlı bir şekilde bastırılmasından akabinde devletin

toplum tarafından dengelenebilme ve denetlenebilme imkânlarının da ortadan kaldırıldığı bir statü oluşacaktı. (Erdoğan Aydın)

Örneğin daha Büyük Selçuklu İmparatorluğu gibi İslam'ı yeni yeni kabul etmeye başlayan, Türk topluluklarının askeri yöneticilik görevi üstlendiği bir organizasyonda dahi bir dönem Sünni inancın araçsallaştırılmak üzere devlet tarafından yaygınlaştırıldığı bilinmektedir. Sünni İslam'ın ideolojik birlik kurmaya yatkınlığı söz konusu olduğunda, sadece İslam'ı kabul etmekte zorlanan Türkmen halklarının değil, diğer mezheplerden Müslümanların da merkezi yönetimden dışlandığı durumlar vardır. Özellikle 11. yüzyılda Sünni İslam'ın ön plana çıkarılması, genişleme ve düzen kurma stratejisi olmuştur.

Öte yandan sultanlara karşı İslam'ı sadece şeklen aldıklarına dair suçlamaların yapıldığı bir dönemde dahi, İslam'ın, özellikle toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi ve siyasi meşruiyet alanlarındaki önemi büyüktür. Dolayısıyla eski geleneklerinden kopmamış Türki kökenli askerler ve yöneticiler arasında, halife başta olmak üzere Sünni ulema, Sufi şeyhler ve İslam inancını paylaşan halktan yayılan etkinin kâle alınması gerekmiştir. Yani Büyük Selçuklu İmparatorluğunda örneklenebileceği üzere, dini temsil siyasal gücün dağılımına da yol açabilmektedir. Nitekim İslam, doğrudan bir siyasal güç ifade etsin ya da etmesin, dünya üzerindeki gücün kullanımına ve devredilebilirliğine dair fikir ve pratiklerin tarihte karşılık bulmuş olduğu görülecektir.

Selçuklular ve hatta Selçuklulardan önce güç sahibi olmuş olan diğer hanedanlar bir orta yol bulmaya çalıştılar. Bu hanedanlar gerçekte bağımsız olsalar da bazı dış faktörler onların gücünü dengeliyordu ki bunlardan en önemlisi bir halifenin varlığıydı. O dönemde İslam dünyasında bir halife mevcut ve bu halife meşru hakimiyetin sahibi olan kişi olarak her yerde kabul ediliyor. Hem cemaati temsil ediyor hem de cemaatin siyasi birliğini. Bağımsız hanedanların ve halifenin hakimiyeti paylaştıkları bir ortamda yeni bir anayasal kurmaca ortaya çıkıyor: halifelik-sultanlık ayrımı. Halife gerçek hâkimdir ama gündelik siyaseti ve işleri sultanlara devreder. Halifenin var olduğu bir dönemde Selçuklular kendilerini asıl hâkim olarak gösteremiyorlar. Bu anayasal kurmacanın en kristalize bir şekilde anlatan siyaset filozofu el-Mâverdi'dir. (Evrin Binbaş)

Siyasi anlamda bir nevi askeri-dini güç ayrışması örneği olarak yorumlanan bu durum, İslam coğrafyasında özellikle 10. yüzyıl sonrasında, önce Büvevyhoğulları sonra Selçuklu Türklerinin askeri güçlerle bölgede hakimiyet kazanmasının bir sonucudur. O dönemde halifeliğin içinde bulunduğu krizin aşılması için bir çözüm

olan bu ittifak, İslam hukuku ile töre anlayışının ve ülüşe dayalı ekonomik/siyasi paylaşım ile devlet aygıtı etrafında toplanmış merkezi siyasi organizasyonun çeşitli çatışmalarını ve sentezlerini üretmiştir. Selçuklu soylularının egemenliği devraldıkça İslam devlet ve bürokrasi geleneğini giderek benimsemesi, siyasi/askeri güç ile İslam ilişkisine dair çeşitli dinamiklerin nasıl bir arada bulunabileceğine güzel bir örnektir.

Tabii İslam devletleri içerisinde birbirinden farklı birçok devlet geleneği ve siyasi güç dağılımı sistemi olduğunun tekrar altını çizmek gerekir. Daha önce bahsi geçen Partlar-Sasaniler karşılaştırmasına benzer şekilde, Türk-İslam devleti örnekleri arasında Karahanlılar gibi göçebe aşiret sistemine daha yakın devletler de vardır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu ise yine bir vasallık sistemi ön plana çıkıyor olsa da Abbasi-Gazneli devlet geleneğinin, özellikle merkezde ön plana çıktığı bir anlayışa sahiptir.

Selçuklu'da örneğin, Mâverâünnehir'in bu tarafındaki iktidar o dönemde Abbasi'ler üzerinde kuruluyor. Sonra Selçuklular o kadar güçleniyor ki istediği Abbasi halifesinin kafasını kesebilir, istediğini halife diye oturtabilir. Fakat halife orada durur. Selçuklu sultanı kafasını bozarsa halifenin kafasını uçuracak ama gider ona sembolik olarak diz çöker, çünkü meşruiyetini ona dayandırmak zorunda. Halifeden alacağı unvana dayandırmak zorunda. Orta Asya'da da Timur mesela. Gerçekten Cengizli soyundan gelip gelmediği tartışılabilir, o kurmaca olabilir, ama koskoca Timur'un, Cengizliler'in güçlerini kaybettiği dönemde dünyayı titreten adamın unvanı, damattır. Cengiz'e damat olmak yoluyla meşruiyetini sağlayabilmiş. Timur güçlü adam ama aynı zamanda Cengiz'e damat olmak zorunda olan adam. Bir örnekte siyasal meşruiyetin kaynağı olarak bir aşiretten bahsediyoruz, diğerinde dinden. Bunun iç evlilik dış evlilik farkından doğduğuna dair görüşler de vardır. Orta Asya'da geniş aile içinden aşiretler hiyerarşisi kurabilirsin. Bütün aşiretler birbirine hiyerarşik bir zincirin bağları olarak bağlanabilir. Orta Doğu aşiretleri ise ittifak bağlarını aşiret dışına taşıramadığı, aşiretleri birbirine hiyerarşik olarak bağlayamadığı için dışarıdan bir şey gerektiği, bunun da din olarak çıktığı söylenir. Orta Doğu devletlerinin hemen hepsinin aşiretler üstü bir yapı olan din temelinde kurulmasının sebebi budur denir. Kürtler'in devletleşmemesi hakkında da benzer argümanlar vardır. (Erdoğan Yıldırım)

Kısacası, İslam düşüncesi bir yana bırakılsa dahi İslam ve siyaset ilişkisinin türlü yönleri olduğu açıktır. İslam'ın etkisi ile ortaya çıkan sahip halifelik ve şeyhülislamlık gibi kurumlar, ulema gibi toplumsal gruplar ve İslam hukuku gibi toplumsal ilişkileri derinden etkileyen düzenlemeler gibi birçok konu siyasi anlamları bakımından ele alınabilir. Bu anlamda kısıtlı tarihsel inceleme ile ulaşabileceğimiz tek argüman, denge

ve denetleme mekanizmalarının gelişmesi veya uygulanabilmesi açısından İslam'ın peşin hükümlerle değerlendirilmemesi gerektiğine dair olacaktır. Denge denetleme fikir ve pratiklerine dair adımlar tarihin kolektif karmaşasında doğrusal olarak ele alınamayacağı gibi, İslam tek başına denge denetlemeyi açıklayan veya engelleyen bir kategori olarak da düşünülmemelidir.

Denge denetlemenin tarihsel gelişiminde bazı önemli aşamalar biraz da o tarihsel noktanın özel bir nokta olmasından kaynaklanıyor. Örneğin bu mekanizmaların somutlaşmasına büyük katkısı olan Amerika'daki tarihsel ortam çok harikulade, rastlanması zor bir ortam. Bir krallığa karşı isyan ediyorlar, onu atıyorlar ve şimdi bundan kurtulduk gelin bakalım nasıl yeni bir düzen kurarız diyorlar. Böyle bir başlangıç noktasında “nasıl bir şeyleri inşa edebiliriz” diyebilme şansı zor geçer insanların eline. Fransa'da da Fransız devriminin akabinde çok güzel fikirler var ama o dönemde Fransa'da başka iktidar odakları da var. Amerika kıta Avrupa'sından başka bir noktada ve işlerine karışabilecek bir başka güçlü siyasi merkez yok. Halktan toplanmış bir ordu var; lord'ların vesaire olduğu bir tarihsel geçmişi, yerel iktidar odakları da yok. Gerçekten birbirleriyle nispeten eşit derecede kuvvete sahip, okumuş yazmış mülk sahibi erkekler bir araya geliyor – ilk aşamada mülksüzler, kadınlar ve köleler dahil edilmiyor. (...) İktidarın tarihsel olarak toplumun çok değişik odaklarında kendisini gösterdiği, tarihsel olarak bölünmüş ve parçalanmış olduğu yerler de var, tam tersi de var. Ama şunun altını çizelim, bu karmaşık tarih içinde bu coğrafyada gerçekleşmeyen bazı şeyleri İslam'la açıklamaya çalışırsak bence çok yanılırız. Onun da kendi dinamikleri var. (Baki Tezcan)

2 | İslam Anlayışı ve Toplum

İslam'ın denge denetleme bağlamında incelenmesi için en temel tartışmalardan biri de İslam'ın farklı yorumları bağlamında toplumsal ilişkilerin organizasyonuna dair etkileridir. Bu bağlamda ilk akla gelen konu mezhep ayrılıklarıdır. Örneğin İslam'ın ilk ve en büyük ayrışmasının paydaşları olan Sünni ve Şii mezhepleri, siyasi otoritenin nasıl kurulacağından hangi toplumsal grupların toplumsal düzenin sağlanmasında daha ön plana çıkacağına dair birçok konuda bazı farklı görüşler sunmuştur.

Sünni ve Şii siyaset anlayışı arasında farklılıklar var. Ama bu iki anlayışın arasında çok keskin ayrımlar çizmek de doğru değil. Şii siyaset anlayışı ilgi-

Reşidüddin'in tarihi ansiklopedi değerindeki *Cami'üt-Tevarih* eserindeki minyatürde Gazneli Mahmut hilat giyerken gösteriliyor. Eski bir gelenek olan ve çeşitli başka giyim kuşam halleri de alabilen hilat tarzı hediyeler siyasi meşruiyet ve nüfuz sağlardı. Örneğin Selçuklular döneminde halife tarafından gönderilen hilatlar; sultanları ve askeri, idari, vasal figürleri tasdik eden sembolik bir öneme sahipti (*Cami'üt-Tevarih*. Reşidüddin Hamedani (1314). Centre for Research Collections, University of Edinburgh, Or.Ms.20, folyo 121r.).

lendiğimiz dönem içinde, yani erken modern dönem içinde, Sünniler arasında bile öne çıkıyor. Bu anlayış farkı esas itibarıyla hakimiyetin kaynağı ile alakalı. Sünni siyaset anlayışında teorik olarak hakimiyet İslam cemaatine aittir. Allah hakimiyeti cemaate vermiştir. Allah'la cemaat arasında ahitname, yani bir antlaşma vardır. Bu siyaset anlayışı kaynağını Kur'an-ı Kerim'in 7. Suresinin 172. Ayetinde bulur: "Ben sizin Rabbiniz değil miyim demiştiniz, onlar da evet, tanıdınız, Rabbimizsin demişlerdi." Bu anlayışta Allah cemaate dini ve hakimiyeti verir, cemaat de O'nun kurallarına uymayı vadeder. Pratikte ise cemaat hakimiyet hakkını halifeye devreder. Büveyhi ve Selçuklu hanedanlarıyla beraber bu Sünni anlayışta bir değişiklik oluyor. Halife sadece sembolik, sultan ise gerçek askeri ve siyasi gücün sahibi olarak görünmeye başlıyor. Roma hukukundaki "auctoritas" ve "potestas" ayrımının İslam coğrafyasında yeniden üretilmesinden başka bir şey değil aslında bu. Sünni anlayış gibi belli aşamalardan geçerek gelişen Şii anlayış ise hakimiyeti imama verir. Ama imam ortada yok, yani gâip, ya da etrafta ama biz görmüyoruz. Bu noktada zaman içerisinde Şii siyaset filozofları da ulemanın rolünü öne çıkarıyor. Ulema bir şekilde imamın iradesini dünya üzerinde temsil eden grup olarak öne sürülmüş. Ama bu Şii teoride her zaman bir problem olmuş, Safevi idaresi gibi Şii yönetiminin en güçlü olduğu zamanlarda bile siyasi otoritenin ve günlük siyasetin meşru olarak kabul edilmesinde zorluklar çıkmıştır. Çünkü gâip imamın şahı onaylayıp onaylamadığı bile bilinmiyor tam olarak. Bunu bilemeyince de tam bir meşruiyet kurmacası geliştirilemiyor. Ama şahın otoritesi yine de kabul edilebilir görülüyor, yoksa fitne ortaya çıkacak, huzur olmayacak. Bildiğimiz gibi Şii

olsun Sünni olsun, fitne, İslam siyaset filozoflarının her koşulda kaçınılması gerektiğini düşündükleri bir beladır. Şii siyaset teorisindeki bu ikileme en kapsamlı cevap ancak İran İslam Devrimi'nin önderi İmam Humeyni'nin 1970 yılında yayınladığı Velâyet-i Fakih kitabıyla verilebilmiştir. Humeyni'nin formülasyonu Neo-Platonizm süzgecinden geçmiş Aristoculuk ile Sünni siyaset felsefesinin çok orijinal bir karmasıdır. Tabii bunlar işin teorik kısmı, gerçek siyasette bu işlerin nasıl evrildiği, her ne kadar bundan bağımsız olmasa da başka bir konu. (Evrım Binbaş)

Burada mekânsal ve tarihsel olarak dönüşen, mezhep ve hatta yorumlara göre kişiden kişiye bile değişen İslam anlayışları arasındaki farkların bu çalışma için bir önemi, farklı toplumsal grup ve fikirlere karşı olan tutumlarla ilgilidir. Burada gözetilebilecek iki tutumdan biri İslam'ın kendi iç ayrışmalarına karşı, diğeri ise Müslüman olmayanlara karşı tutumdur.

İslam devletlerinde siyasi gücü elinde tutanların İslam'ın kendi iç ayrışmalarına karşı tutumları da tarihsel olarak oldukça çeşitlidir. Fakat bazı tarihsel doğrultuları ve farklılaşmaları göstermek için ele alınabilecek önemli bir konu, İslam'ın zaman içinde çoğulcu anlayışından uzaklaşması ile ilgilidir. Baki Tezcan bu durumun bir örneğini, 14. yüzyılda yaşamış şair Yunus Emre'nin "Cennet Cennet dedikleri birkaç köşkle birkaç huri, İsteyene ver sen anı, bana seni gerek seni" dizelerini içeren şiirini örnek verir. Şiirin Sufi zaviyelerinde tevhitler eşliğinde okunmaya devam edilirken şikâyete uğrayıp, 16. yüzyılda şeyhülislamlık yapan Ebu Suud tarafından açık bir dinsizlik örneği olarak yorumlanması farklı İslam yorum ve anlayışlarına karşı artan tahammülsüzlüğün bir dışavurumudur. Ebu Suud'un bir fetvası ile zaviyelerde bu şiiri okuyanların katledilmelerinin mubah olduğunu söylemesi, ortadaki baskının şiddetini göstermektedir. Tezcan, Yunus Emre düşüncesinde ve şiirlerinde sık sık görülebilecek tasavvufi düşünce çerçevesinde Yunus Emre'den yaklaşık bir buçuk yüzyıl önce yaşamış Ahmet Yesevi'den esinle yazılan bu beytin, Yunus Emre divanının bazı versiyonlarından çıkarıldığını, bugün dahi sansürlenmeye devam ettiğini iletir. Bu olaydaki tarihler de önemlidir. Nitekim İslam'ın mezhep çatışmalarını bir kenara bırakan çoğulcu yorumlarının ve Müslümanlık altındaki kapsayıcı yaklaşımının Osmanlı'da özellikle 15. yüzyıl sonrasında ciddi bir kayba uğradığı söylenebilir.

İslam'ın Orta Çağlarında bir anlamda hakikatin inhisar edilemeyeceği, yani tekelleştirilemeyeceği iddiasına dayanan mezhepler arası farkların meşruiyeti tanınırken, modern çağda bu farkları gayrimeşru görenlerin sesleri giderek daha çok duyulmaya başlamıştır." (Baki Tezcan – Medyascope yayınından)

Daha önce de belirttiğimiz üzere, bu tip tekbiçimleştirme düşünceleri tarihte sıklıkla devlet egemenliğini kurmaya dair siyasal çıkarlarla ilgili olmuştur. Örneğin, Osmanlı'nın İstanbul'un fethi ile artan imparatorluk iddiası ve siyasi gücünün bu tekbiçimleştirmede önemli bir rolü olduğu bilinmektedir. Tarihçi Kaya Şahin 16. yüzyıl civarlarında Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi İmparatorluğu arasındaki dini ve siyasi çekişmelerin de günümüzdeki İslam ayrılıkları için bir dönüm noktası olduğunu ifade eder. Yani İslam'ın doğru versiyonu tartışmalarının alevlendiği bu dönemde Sünni İslam sadece tartışmalarla ve devlet içindeki çatışmalarla değil, devletler arası çatışmalarla da yükseltilmiştir. Örneğin, Celalzade Mustafa Çelebi gibi âlimler Safeviler'e karşı savaşları gaza olarak adlandırmaya başlamış, kırmızı sarık takanların (kızılbaş) görüldüğü yerde öldürülmesinin caiz olduğunu söylemeye kadar gitmiştir. 16. yüzyıl sonrasında da devam eden bu değişimlerin, bir kısmını Osmanlı İmparatorluğu başlığında daha ayrıntılı ele alacağımız birçok nedenleri vardır.

Unutmamak lazım ki Osmanlılar İslam'ın şer'i hukukunu her defasında kendi programlarına uyacak şekilde genişleterek, aslında müthiş bir hukuk teknolojisiyle uyarlayarak kullanıyorlar. İslami bir kökeni olsa bile bu İslami köken emperyal bir projeye ve boyuta uyarlanmış olarak kullanıldığı için bambaşka bir şeye dönüşüyor. (...) Bunu Osmanlılar özellikle bir dönemden itibaren bir sürü şeyde yapıyor. Bizzat devlet-din ilişkisi, hani mesela şeyhülislamlığı icat etme ihtiyacı bu durumun bir örneğidir. Bunun Bizans'ın Caeseropapism'i ile çok doğrudan ilişkisi var. Sizin saltanat üzerinden kurguladığınız emperyal projenin içinde ona bağlı olarak ve ona hizmet etmek üzere kurgulanan bir patriklik yaratıyorsunuz. Dolayısıyla şeyhülislamlığı ve dini aslında bir denge denetleme gücü olmaktan aslında biraz çıkartıyorsunuz. Çünkü otonomisini kaybediyor. Bir emperyal memuriyet olarak ayarlıyorsunuz. Şeyhülislam da artık sizin adamınız. Her ne kadar işinize gelmeyen bazı fetvalar falan olsa da esas itibarıyla aslında emperyal projeye uygun bir şekilde ilerliyor; bunlardan sapmalar olduğunda, yani din üzerinden devletin iktidarını sorgulayan Kadızadeliler falan çıktığında, işte tam da orada şeyhülislamlık koruma görevini alıyor. Siyasal olarak emperyal ortodoksiyi ve dini olarak Hanefi ortodoksiyi ayakta tutmak için hemen müdahale ediyor. (Edhem Eldem)

İslam dünyasının kendi içinde girdiği dünyevi ve siyasi çekişmelerin bugünkü çatışmaları hâlâ açıktan veya gizliden beslediğini göz önünde bulundurmak gerekir. Üstelik benzeri tarihsel karşılaşmalar, özellikle ulus devletleşme süreçlerinde ötekiler yaratan (Şii, Alevi, Kürt, Ermeni vs.) geçmişe doğru okumalar yoluyla da pekiştirmiştir. Aslında Batı'dan gelen modernist ve milliyetçi düşüncenin İslam coğrafyasındaki anlayışa olan

etkisi, belki de bu coğrafyada günümüzde devam eden birçok çatışmanın sanki İslam tarihinin başından beri devam ediyormuş gibi görülmesine de yol açmaktadır.

Tüm bunlar denge denetleme tartışmaları açısından, farklı denge denetleme mekanizmalarının tarih içinde belirli uğraklarda değişim yaşaması ve bu mekanizmaları mümkün kılan anlayışlara dair çatışmaların form değiştirmesi olarak yorumlanabilir. Bu çatışmaların çözümü başlı başına ayrı bir problem olmakla beraber, en azından farklı dinamiklerin ve tarihsel süreçlerin daha iyi anlaşılması ile gelecek anlayış açılımlarının olası çözümlere ulaşmadaki katkısı açıktır. İslam anlayışları tartışması göstermektedir ki, İslam düşüncesi toplumsal ilişkilerin insan ve düşünceye dair çokluğunun kabulüne dayalı toplumsal temelleri üretebilecek belli potansiyellere sahiptir. Fakat aynı zamanda bu tarz bir anlayışı tüketebilecek imkanlara da sahiptir.

İslam dahilinde Müslüman olmayanlara karşı tutumlara bakıldığında ise, iktisadi ve siyasi çeşitli farklılıklar olsa da Osmanlı son yüzyıllarına kadar genel olarak eşitliğin prensip edilmediği görülür. Dinlerin siyasi ilişkiler dahilinde kendi dışındaki inanışları dışlayarak kurumsallaşmış eşitsizlik mekanizmalarını kurma ve bundan özellikle siyasi ve ekonomik çıkar sağlamaya çalışma eğilimlerinin bilincinde olmak gerekir. Yani ne bu eğilim İslam'a özgü bir şeydir, ne de İslam bunun dışındadır. Osmanlı'da vergi, siyasi güç ve toplumsal statü gibi birçok konuda Müslümanlara denk olmayan gayrimüslimlerin durumu, özellikle 19. yüzyıldan itibaren siyasi gücü artan Avrupa devletlerinin dikkatini çekmiş ve eşitliğin sağlanmasına dair her tür baskının oluşmasına neden olmuştur.

İslam devletleri gayrimüslimleri de çoğunlukla gayrimüslim olarak tutmaya çalışmıştır. Zorla ihtida (din değiştirme) zaman zaman olmuştur, ama siyasi otoriteler bundan çok da memnun olmamıştır. Çünkü bir gayrimüslim Müslüman olunca Müslüman gibi vergi veriyor. İnsanları zorla Müslüman yapmak devletin önemli bir gelir kapısını kapatmak anlamına geliyor, çünkü gayrimüslimler ödedikleri cizye ile ciddi bir kaynak sağlıyor siyasi otorite için. Mal mülk meselesinde gayrimüslimlere şöyle bir haksızlık yapıldığını gözlemliyoruz. Gayrimüslimler oturdukları bazı topraklarda müslümanlaştıkça, bir araziden nasıl vergi alınacağı oradakilerin Müslüman ya da gayrimüslim olmasıyla ilgili değil, o toprağın nasıl ele geçirildiğiyle ilgilidir denmeye başlanıyor. Askeri fetihle mi kazanılmış mesela. Yani o arazinin nasıl alındığına bakıyorlar. Dolayısıyla fetihle alınmış bir arazide yaşayan gayrimüslim bir aile Müslüman olsa bile gayrimüslimlere salınan vergileri ödemeye devam ediyorlar. Öyle olunca eski gayrimüslimlerin vergileri her halükârda yüksek kalmaya devam ediyor. Sonrasında şeriat içerisindeki temlik hakkı adı verilen bir içtihatla bu arazilerin bir nevi özel mülke çevrilmesi bu sorunun kısmen aşılmasını sağlayan bir gelişmedir. (Evrin Binbaş)

Müslüman olmayanların durumu siyasal temsil açısından da problemlidir. Devlet anlayışı ve İslam düşüncesi içinde bir öteki olarak görülen gayrimüslimlerin siyasal veya askeri anlamda bir güç elde etmesi, özellikle Osmanlı'nın ilk yüzyıllarından sonra mümkün değildir. İleride bahsedeceğimiz üzere devşirme gibi yöntemlerle köken olarak gayrimüslim olanların çok önemli askeri ve siyasal pozisyonlara yükselmesi mümkün olmuştur da bunlar gayrimüslimlerin siyasal güç veya temsilinin tam aksi yönde çalışır. Bu gibi mekanizmalarda gayrimüslimler İslam ve Osmanlı ideolojisine uygun yetiştirilerek, bu anlayışların en iyi adaptasyonlarını ortaya çıkarmak için kullanılmıştır.

Çok genel olarak söylersek gayrimüslimler yönetici sınıfın içerisinde yer alamıyorlar. 16. yüzyıl boyunca oldukça etkin olduğumuza gördüğümüz gayrimüslim mültezimlerin özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren iltizam piyasasından uzaklaştırıldığını görüyoruz. Müslüman yönetici sınıfın ek gelir için iltizama yatırım yapmasıyla, yavaş yavaş gayrimüslimler bu sektörden silinmeye başlamışlardır. Gayrimüslimler artık yönetici sınıfın içerisine vergi toplama hakkını satın alan mültezim olarak giremedikleri için ticaret ve finans sektörüne yönelmeleri tesadüf olmasa gerek. Mesele 18. yüzyılda malikane-mukata'a sisteminde, vergi toplama hakkını bir gayrimüslim ihaleye girip satın alamıyor. Öte yandan sistemin çok önemli bir aktörü haline geliyor. Mukata'a satın almak isteyenlere faizle kredi veriyor ve bu sistemde sarraf olarak vergi toplama hakkını satın alanların kefilisi olarak yer alıyor. (Canay Şahin)

İleriki bölümlerde ele alınacağı üzere, farklı bağlamlarda dışavurumları gözükken ve hukuki anlamda da ortaya çıkan eşitsizliklerle beraber, Osmanlı gibi bir imparatorluk bağlamında farklılıkları bir arada tutacak bazı sosyolojik dinamikler de vardır. Nitekim kimlik ve etnik köken bağlamındaki tartışmaların, bunların bambaşka şekillerde anlaşıldığı bir tarihsel bağlam içinde ele alınmasının bazı sorunları vardır. Yine de Gayrimüslimlerin durumunu siyasal ve sosyal pozisyonları açısından ele almak, buradaki eşitsizliklere işaret etmek önemlidir. Son olarak, İslam'ın ötekileşmeden ve ötekileştirmeden nasıl düşünebileceği ucu açık bir soru olmakla beraber, bugün hâlâ farklı yorumlar bağlamında evrensel kapsayıcılıkları mümkün kılan anlayışların varlığının altını çizmek gerekir.

İslam öylesine zengin bir fikri ve tarihi mirasa sahip ki birçok farklı görüşü İslami referansla temellendirmek pekâlâ mümkün. Asıl yapmak istediğim (...) Batı ile İslam arasındaki ilişkinin farklı şekillerde de tahayyül edilebileceğine işaret etmek. (...) Batı ile İslam'a sanki farklı hamurlardan oluşturulmuş tarihsel deneyimler üzerine inşa edilmiş oluşumları gibi yak-

laşmak yerine, Batı'nın da çoğunluğu Müslüman olan ülkelerden oluşan İslam coğrafyasının da tarihsel hamurunda aynı öz olduğunu hatırlamakta fayda var: İnsan. Eğer biz Avrupa sömürgeciliğinin bilimsel ideolojisi olan ve Müslümanları ve onların tarihini son derece özcü bir yaklaşımla ele alan şarkiyatçılığa farklı bir seçenek üreterek cevap vermek istiyorsak, bu seçeneğin o ortak özde, yani insanda temellendirilmesi sanırım daha doğru olacaktır. Böyle bir temel İslam inançlarıyla da uyum içindedir. Zira Bakara suresinin 30. ayetinde geçtiği üzere, Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi insandır. (Baki Tezcan – Medyascope yayınından)

3 | Toplumsal Düzen ve Huzur

Değişen dinamiklerle de olsa, İslam'ın ilk devletlerinden Osmanlı'ya kadar uzanan ulema gibi gruplar toplumla hukuk ve siyasi otoritenin ilişkisini sağlamaları bakımından önemini belirtmiştik. İlmiye ve kalemiye gibi sınıflarla da çakışan, âlim ve toplumun önde gelenleri olarak İslami konularda olduğu kadar siyasi ve sosyal birçok alanda bilgi sahibi olabilen ulemanın özellikle ilk İslam devletlerinden itibaren etkili olduğuna, yöneticilerin gücünü doğrudan toplum lehine kısıtlandığına dair argümanlar vardır. Nitekim İslam siyasi anlayışında, gücün halife ve sultan ayrımı dışına da yayıldığına yönelik görüşler oldukça yaygındır. Örneğin 11. yüzyılda yaşamış olan Gazali devlet gücünün halife, sultan ve ulema arasında şekillendiğini söyler.

Ulemanın Osmanlı İmparatorluğu bağlamında değişen siyasi anlamına geçmeden önce, ulemanın da içinde olduğu toplumsal düzen mekanizmalarına dair bazı daha temel tartışmalar yapmak mümkündür. Nitekim İslam'ın toplumsal düzen konusundaki temel vurgusu, toplumda öne çıkan sosyal sınıfların yanında, hukuki mekanizmalar bağlamında ve İslam düşüncesi içinde de gözlemlenebilir. Belki de ulema gibi grupların önemini de merkezi devletle ilişkileri bağlamından öte, toplumda organik olarak kapladıkları alanla ilişkili olarak görmek gerekir. Bu bağlamda, İslam düşüncesini ve pratiğini, siyasal bağlamından ayrı olarak toplumsal ilişkileri düzenleyen bir öğretiler silsilesi olarak ele almanın önemi de ortaya çıkar.

İslam tarihi içerisinde yatay ve eşitlikçi dilin, siyasal bağlamlar içerisinde ve bir tür bürokratik modernizasyonla beraber giderek dikey bir dile dönüştüğüne dair görüşler tarihçiler arasında oldukça yaygındır. Nizam fikri yahut ümmet ilişkileri etrafında örgütlenen İslam pratiği, yer yer devlet aygıtını dahi ikinci plana atmıştır. Örneğin Osmanlı öncesi İslam düşüncesi ve Anadolu öncesindeki Türk düşüncesini de dahil ederek Osmanlı'da adalet, ahlak ve nizam üzerine inceleme yapan Orhan Keskintaş, İslam'ın toplumu ümmet vurgusuyla anladığına dikkat çeker. Nizam kavramının siyasi bir yapıyla ilişkilendirilmeden önce, yani İslam düşüncesinde, ideal devleti değil aslen ideal toplumu ifade ettiğini belirtir. İslam'da devletin, fâni bir dünyada erdeme dayalı yaşamın sadece bir aracı olduğuna ve dolayısıyla tali bir konu olduğuna dikkat çeker.

İslam düşüncesi, siyasal olgu ile toplumun kuruluşu arasında zorunlu bir ilişki kurmadığı gibi toplumun kuruluşunu sözleşme temelinde de yorumlamamıştır. Toplumsallaşmayı anlatan siyasetnamelerin ilk kısımlarında temel endişe, devletin varlığını meşrulaştırmak değil; iş bölümü, birlikte yaşamının zarureti ve bunlardan doğan asayiş kaygısını çözmektir. (...) Yerleştiği her bölgede İslam, daha kozmopolit ve eşitlikçi sistemler kurdu. Şehir ve ticaret bu sistemin en temel iki parçası oldu. (...) Ümmet kavramının eşitleyici ve kapsayıcı karakterinden dolayı kültürel, etnik veya coğrafi ayrışmaya dayalı bir siyasal yapı oluşmadı. (Orhan Keskintaş – Adalet, Ahlak ve Nizam: Osmanlı Siyasetnameleri)

Orhan Keskintaş daha sonra bu çeşitliliğin yönetim ve siyasi gücün iktidarını pekiştirme fikirlerinin de etkisiyle bazı hukuki formlara sokma çabaları içinde ele alındığından bahseder. Siyasal ve sosyal alanın tek hukuki anlayış içinde biçimlendirilme çabasının Osmanlı döneminde artarak ön plana çıktığını ekler. Hanefilik burada önemli bir paya sahip görülürken, tüm bu gelişmeler İstanbul'un fethi dönemi ve sonrasında karakterize olan bir Osmanlı hukukunun ve bürokrasisinin canlanması bağlamında da düşünülebilir.

Her halükârda, siyasi boyutlar bir tarafa bırakılsa dahi, İslami hukukun ticaret, miras, evlilik gibi sosyal ve ekonomik birçok konuda oldukça geniş sözlü ve yazılı düzenleme mekanizmaları vardır. Örneğin, Emeviler dönemine kadar uzandığı düşünülen kadılık görevi, temel olarak adaletin toplum nezdinde sağlanması yoluyla toplumsal huzuru sağlamaya yönelik olarak kurumsallaşmıştır. Kadıları sadece yargı gücü kazanan devlet görevlileri olarak değil, toplumsal huzurun ve bu huzurun şartı olan adaletin toplum içindeki dinamiklerle sağlanması meramının bir yansıması olarak da hesaba katmak gerekir. Nitekim bir yandan İslam hukuku temelinde anlaşmazlıklara yargıçlık yaparak adaletin sağlanmasında işlev alan kadılık görevi özellikle de taşrada yerini daha esnek sistemlere bırakır. Şehir merkezlerinden uzaklaştıkça kadıların yerini hakem ilan etme gibi yöntemlerle insanların sorunlarını çözmek üzere seçilen yerel muteberler alır. Tabii Osmanlı'daki ya da İslam'daki hukuki çoğulculuk bağlamında önemli olan bir tür şehirlilik tartışması değildir. Asıl vurgu hakem ilan etme geleneğinin hem toplumsal huzurun önemsendiğini hem de kısmen de olsa bir denge denetleme kültür ve tasavvurunun halk içinde geçerli olduğunu göstermesidir. Nitekim toplumsal sorunların çözülmesi ihtiyacına yönelik olarak, çözümün tarafların mücahedelelerinden önce görece tarafsız üçüncü kişiler tarafından kararlaştırılan bir anlaşmayla çözümlenmeye çalışılmasına, bu kültürün toplumsal anlayış ve alışkanlıklara dair parçaları olarak görülebilir. Örneğin İslam'daki sulh ve musâlahâ uygulaması bunun bir tezahürüdür. Çözülmemeyen konular için kadılara başvurulduğu veya sorunun divana iletildiği örnekler de bilinmektedir ki bunlar da böyle bir tasavvurun devamı olarak düşünülebilir.

İslamiyet ticari şehir ortamlarında ortaya çıktı ve gelişti; ticari ilişkilerinin neden olabileceği eşitsizlikler ve haksızlıklara hep duyarlı oldu. Kuramı Kerimi bir ticari ahlak öğretisi olarak okumak mümkün. Bireylerin maddi hayatın gereksinimlerini yerine getirmeleri, yani maddi başarı, Müslümanlığın bireylerden beklentileri arasındaydı. Aynı zamanda bireylerin ahlaklı bir toplum hayatı sürdürme sorumluluğu vardı. Marshall Hodgson'a göre, 9.-13. yüzyıllar arasında Maveraünnehir'den Nil'e uzanıp oradan İspanya'da Granada'ya varan coğrafyada İslamiyet'in yayılması ile birlikte ortaya çıkan şehir medeniyetlerinde, bu sorumluluğu fukaha üstlendi. Burada ahlakla kastedilen ticari ilişkilerde haksızlıklara mahal verilmemesi, hukuk nezdinde kişilerin eşit muamele görmeleri. Fıkh kuralları, fukahanın ticari ortamda ortaya çıkan eşitsizlikler, haksızlıklar karşısında verdikleri mücadelenin canlı kanıtlarıydı. Fıkh kuralları, Allah'ın önünde eşit olan bireylerin, dünyada hukuk önünde eşit oldukları doğrultusundaki mücadelenin bir parçası oldular. Hodgson, fukahanın bu doğrultuda süregelen çabalarının İslamiyet'in dünya tarihine yapmış olduğu çok önemli bir katkı olduğunu düşünüyordu. (Huricihan İslamoğlu)

Toplum huzurunun sağlanması görevini yerine getiren veya temsil edenler, kadılar ile de sınırlı değildir. İlk İslam devletlerinden Osmanlı İmparatorluğu'na kadar birçok farklı alanda devlet görevlilerinin bu amaca yönelik görevleri sıralanmış, doğrudan bunu amaç edinmiş sayısız görevli yetiştirilmiştir. Örneğin muhtesib adı verilen ve özellikle pazarlardaki ticaret ilişkileri içerisinde adaletin ve toplumsal ahlakın uygulanması ile görevlendirilen yetkililer vardır. Hatta Osmanlı'da muhtesiblerin görevleri öyle kritik bulunmuş olacaktır ki, bunlar görevlerini kötüye kullanmamaları için sadece bir yıllık süreler ile atamıştır.

Tüm bu tartışmalardan anlaşılacağı üzere, İslam, döneminin siyasal ve sosyal ihtiyaçlarına göre değişmiş anlayış ve dinamiklere sahiptir. Modern zamanlarda ön plana çıkan bazı anlayış ve pratiklerin, günümüz demokratik toplum anlayışına ne şekillerde temel olabileceği veya ne şekillerde bununla çatışmaya yol açabileceği, üzerine uzunca düşünülmesi gereken önemli bir konudur. Birçok tarihçi, İslam'ın özellikle modern toplum anlayışı ve siyasal sistemleri ile birleşirken iki yönde de ciddi kayıpların yaşandığı konusuna dikkat çeker. Yazar Orhan Keskintaş, çalışmasının sonuç bölümünde amaç ve önerilerini sıralarken, bu bağlamda bir görüş sunar:

Çalışmamızın örtük amaçlarından biri de çağdaş İslamcı düşüncenin modernist zaman ve mekân algılarını eleştirmektir: Çağdaş İslamcı düşüncenin, toplumun kuruluşunda siyasal alanı merkeze alan yaklaşımı onu

otoriterleştirmektedir. Diğer yandan; ideal olanı siyasal tasarımla ilişkilendiren, ferdin siretini devletin tasarrufuna bırakan düşünceler, İslam'ın mekân kavramını dönüştürmektedir. Siyasal ve ekonomik merkezlere dönük makro iktidar analizleri, dünyada entegre olmuş ağ gibi işleyen, merkezsiz iktidar yapılarını çözümlenmekten uzaktır. Kimin yöneteceğini belirleyen hükümlerlik alanıyla ilgili vurguları, tahta ister millet ister kral otursun, sadece tahtın varlığını meşrulaştırmaktadır. Birlikte yaşamı var eden ontolojik eşitlik düşüncesi ve nefis tanımının siyasal olanı yeniden düşünme konusunda sunduğu imkân, düşman ve öteki kavramlarının inşa edilmesinde göz artı edilmeye devam edilmektedir. Bu çalışmanın mütevazı önerisi, beden siyasetini mülk siyasetine öncelemek ve kimin yöneteceğini belirleyen “hükümlerlik alanını” geçmişte olduğu gibi tâlileştirmek; yönetim şekillerinin sabitlediği varlık algısı yerine nasıl yönetildiğiyle ilgili vurguyu artırmak, âlemlerle irtibatlı adalet, ahlak ve nizam kavrayışının siyasal alana yeniden girişini sağlamak gerektiği yönündedir. (Orhan Keskintaş – Adalet, Ahlâk ve Nizam: Osmanlı Siyasetnameleri)

İslam bağlamındaki incelemeler denge ve denetleme bağlamında genel olarak çelişkili sonuçlar vermekle beraber, denge denetleme ve İslam arasında kurulabilecek beraberliğin araçlarından bir tanesi, İslam'ın kendi toplumsal mekanizmaları içerisinde nizama ve barışa katkı sağlayan öğretilerinin ön plana çıkarılmasıdır. Aynı zamanda tarih içindeki farklı yönelimlerin ve dinamiklerin doğru anlaşılması bu amaç için çok güçlü bir kılavuz olacaktır. İslam'ın hem modernist düşünceden hem de ulus-devlet paradigmasına geçiş sürecinde ortaya çıkmış bazı dışlayıcı ve tekilleştirici yaklaşımlardan sıyrılarak, günümüz siyasi dinamiklerine başka türlü bir uyumunu bir ihtimal ve belki de bir ihtiyaç olarak gören düşüncelerin varlığı bu bağlamda dikkate değerdir.

D | OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DENGE VE DENETLEME TARTIŞMALARI

1 | İmparatorluğa Giden Süreç

Şu ana kadar kabaca bahsettiğimiz Orta Asya, İran ve İslam gelenekleri ile Roma hatından alınan kurum ve dinamikler Anadolu'da yüzyıllarca hâkim siyasal güç olacak Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerini anlamak için önemlidir. Buraya kadar ele alınan konular bize ilgili iktidar ilişkileri, toplumsal yapı ve hukuk anlayışlarına dair kendi coğrafi ve tarihsel bağlamlarında öne çıkan önemli tartışmaların sunulmasını sağladı. Daha önce de belirtildiği üzere sunulan ayrımlar öze dair olmaktan çok tüm bu geleneklerin akışkan biçimlerde sürekli sentezlendiği ve dönüşmeye devam ettiği Osmanlı tarihinde denge denetleme tartışmalarını açmak üzere yapılmış analitik

ayırımlardı. Nitekim bundan sonra da görüleceği üzere, Osmanlı da her şeyden önce gerek siyasi gerek sosyal ve gerek hukuki birçok temel açısından birbirinden farklı gelenek ve uygulamaları içinde barındırmış, sentezler üretmeye devam etmiş geniş bir mekân ve zamanı ifade eder.

Osmanlı imparatorluktu. Bu durum, siyasî iktidarın çok geniş topraklarda doğrudan geçerliliğini değil, dolaylı ve farklı derecelerde geçerliliğini anlatır. Bağlı ve himaye altında olan ülkeler bir yana, Osmanlı fethettiği yerlerdeki toplumsal yapıya, ilk elde müdahale etmez, orada geçerli olan kanun ve örfü ve yerel yönetici sınıfları tanır. Bu nedenle örneğin Akkoyunlular'dan fethedilen Doğu Anadolu topraklarında “Akkoyunlu” veya “Uzun Hasan Kanunu” (Kanun-ı Hasan Padişah) geçerlidir diye, tımar defterlerine şerh konulmuştur (Dulkadiroğlu Alâüddeve Bey Kanunu, Memlûk Hükümdarı Kayıtbay Kanunu, Bizans İmparatoru III. Leo'nun (717-741) Nomos Geórgikos adlı zirai kanunları, Sırbistan kralı Stefan Duşan'ın 1349 yılında hazırlattığı Duşanov Zakonik adlı Roma hukukuna dayalı kanun, Osmanlı egemenliğindeki Boğdan Voyvodası Vasılı Lupu'nun (1646) Carte românescă de învâțatură dela pravilele împărătești adındaki ceza kanunu ve Eflak Voyvodası Matei Basarab'ın Bizans hukukuna dayalı ceza, ziraat ve medeni hukuk hükümlerinden oluşan Nomocanon (Indreptarea legeri, 1652), Osmanlı'nın uyguladığı kanunlardandır). Daha uzak coğrafyalara gitmeye gerek yok; Kürt ve Gürcü asıllı beylikler, beyliğin babadan oğula hanedan şeklinde devam ettiği özerk bölgeler (yurtluk, ocaklık) olarak modern döneme kadar Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır. (Kudret Emiroğlu – Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi)

Ortaya çıkış tarihine bakacak olursak, Osmanlı devleti Anadolu Selçuklularının birkaç yüzyıl süren hakimiyetinin tamamen çözülmeye başladığı 14. yüzyıl başında bir beylik olarak kurulmuştur. Beylikler dönemi olarak da adlandırılan bu dönemde, Osmanlı da dahil birçok beylik bölgesel güç ve siyasal etkinliklerini bir tür yarı-barış halinde sürdürmüştür. Bu dönemde, merkezi devlet aygıtının ortadan kalkmasının da etkisiyle, en çok Orta Asya geleneğinde değindiğimiz beyler arası iktidar ilişkilerine dayalı bir siyasal ortam hakimdir. Bu iktidar ilişkileri toprak alıp verme, evlilik ve savaş gibi zeminlerde gelişip siyasi yapıların belirlenmesinde etkili olmuştur. Fakat bir yandan da altını çizmek gerekir ki, bu dönem Anadolu'da gerek Roma gerek İslam medeniyeti çerçevesinde yüzyıllar içinde gelişmiş şehir ve toplumsal ilişkiler ağlarının ortadan kalktığı bir ortam da değildir. Yani siyasal gücün dağılımı ve devlet aygıtlarının dinamikleri açısından yapılan bu tespite rağmen, toplumsal hayatta etkin olan hukuk ve ticaret gibi temel dinamiklerin ve toplumsal ilişkilerin, örneğin Anadolu Selçukluları döneminden çok da farklı olmadığını düşünmek daha makuldür.

14.yüzyıldan itibaren Avrasya'da şahit olduğumuz yoğun şehirleşmeyi, ticaretteki artışları, aynı dönemde bu coğrafyada ortaya çıkan imparatorluk yönetimlerinin tarihlerinden bağımsız düşünmek imkânsız. Bu tarih, birbirleri ile rekabet içinde ve sürekli etkileşim içinde bulunan Osmanlı, Babür, Safavi, Çin'de Ming(1368-1644) ve Qing (1644-1911) imparatorluklarının ortak tarihi. Burada altını çizmek istediğim: Weber'in Asya imparatorluklarında tarım ekonomisinin ağır bastığı savının aksine 14. yüzyıldan itibaren nüfus artışlarıyla birlikte Avrasya'da yoğun bir şehirleşme ve iç ve dış ticarete artışlara şahit olduğu ve imparatorluk yönetimlerinin ticaretin teşvik ve yönetimine – ki bu ticaretin maddi (yolların onarımı ve güvencesi), hukuki (düzenleyici kurallar) altyapısının oluşumu anlamına gelir- odaklanmış oldukları. Ayrıca tarımı, kırsal bölge ekonomisini de ticari ortamlardan ayrı düşünmemek gerekir; öncelikle, Osmanlı'da vergilerin aynı ve de nakit olarak alınmaları, kırsal bölgenin pazarlara açılımını öngördü. Aynı zamanda şehirlerin yiyecek ve sanayi için ham hadde ihtiyaçlarının sağlanmaları, yoğun imparatorluk içi bölgesel ve bölgeler arası ticaret ağlarının oluşmasına bağlıydı. Son olarak Osmanlı, imparatorluk topraklarını boydan boya kesen Doğu-Batı, Kuzey-Güney ticaretinin kesiştiği bir coğrafyada yer alıyordu- bu kıtalar veya imparatorluklar arası ticaret çoğu kez imparatorluk içi ticaret ağları ile bağlanıyordu. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Osmanlı'nın Anadolu'da içine doğmuş olduğu şehir kültürü mirası önem kazanıyor. Anadolu'da şehirler ticari ve kültürel merkezler olarak Selçuklular döneminde geliştiler, Selçukluların parçalanmasından sonra ortaya çıkan beylikler döneminde de süregeldiler. Beylikler, Selçukluların İran üzerinde Anadolu'ya getirdikleri 9.-12. yüzyıllar arasında Orta Asya'da çok gelişmiş ticari, İslami bir şehir kültürünün ve de Roma şehirlerinin mirasçılarıydılar. Osmanlı 15.-16.yüzyıllarda Anadolu şehirleri ticari ve kültürel önemlerini sürdürdüler, çoğu fiqh ve diğer İslami bilimlerin öğretildiği, tüm İslam dünyasından alimlerin uğrağı olmak niteliklerini korudu. Osmanlı bu şehir kültürünü önce Edirne olmak üzere Balkanlara taşıdı. Balkan'larda feodal yapılar egemendi; Osmanlı'nın fetihleriyle Balkanlar, bir yandan, Anadolu üzerinden Doğu ticaretine, diğer yandan Tuna üzerinden Orta Avrupa ticaretine açıldı. İrili ufaklı çok sayıda pazar kasaba ve önemli şehir merkezleri (Selanik, Saraybosna, Üsküp vb.) Balkan coğrafyasının belirleyici özellikleri oldu. (Huricihan İslamoğlu)

Bir yandan Roma ve İslam şehir kültürü, diğer yandan da büyük oranda Selçuklu döneminde kalan beylerin feodal ilişkiler üzerine kurulu bir beylikler dönemi kavramsallaştırması, Osmanlı'nın genişleme tarihini de anlamlı kılar. Nitekim Osmanlı'nın kuruluş tarihinin savaş ve fetihlerle olduğu kadar toprak kontrollerinin paylaşılması, evlilik ve dostluklar gibi ilişkilerle açıklanmasının nedeni de o dönemde etkin olan siyasal dinamikler hakkında bilgi verir. Üstelik bu dinamikler sadece beylikler dönemi

için değil, tüm Osmanlı tarihi için değişen bağlam ve kapsamlarda geçerlidir. Nitekim birden çok siyasi yapılanmanın olduğu bu merkezless dönem kısa ömürlü olmuş ve daha merkezi bir imparatorluk formuna doğru evrilmişse de beyler ve aşiretler arası ilişkilere dayanan siyasi dinamiklerin özellikle de 15. yüzyıla kadar Osmanlı siyasi dengeleri için oldukça belirleyici olduğunu belirtmek gerekir.

Mesela kuruluş dönemine baktığımızda Osman Bey diye bildiğimiz Osman Bey, aslında savaşçılar arasında en avantaja sahip eşitler arası birincidir ama asla tek başına belirleyici değildir. Osman Bey'in çevresinde kâh Müslüman kâh Samsa Çavuş, Evrenos Bey, Köse Mihal gibi Rum, Hıristiyan inançlarını hâlâ sürdürmeye devam eden bir dizi savaşçılar vardır. Ve dolayısıyla savaşdaki başarılar da iktidar hiyerarşisinde değişmeye açık bir durum oluşturmaktadır. Dolayısıyla fethe uğrayan halklar için tecavüz eksenli olsa da Osmanlı'nın kendi içinde bu dönem için ilkel bir demokrasiden veya denge denetleme nüvelerinden söz edebiliriz. Fakat Osman Bey sonrası giderek Orhan ve I. Murat döneminden itibaren bu dengeleyici ve denetleyici güç odakları, keza tarikat liderleri ve toprak sahipleri yönetimde söz hak sahibi insanlar olmaktan çıkartılıp birer memur ve asker komutan haline dönüştürüldüğünde, dolayısıyla toprakların dağıtımı da giderek monarşinin elinde yoğunlaşmaya başladığından, denge ve denetleme ağının oluşabilme imkânları giderek ortadan kalkıyor. Biz bu yönelimi en son Fatih Sultan Mehmed tarafından boğdurulan Çandarlı Halil Paşa örneğiyle sonuçlanmasında görürüz. Çandarlı Halil Paşa'ya kadar yine de Osmanlı mekanizmasının içinde evet eskisine oranla giderek zayıflayan, ama Türk-Müslüman, büyük topraklara hükmeden ve adeta babadan oğula geçen bir vezirlik uygulamasıyla ikincil bir denetim mekanizmasına hâlâ rastlarız. Ama İstanbul'un fethinin Fatih Sultan Mehmed'e sağladığı olağanüstü avantajla, Çandarlı Halil'in öldürülmesi ve malına mülküne tümüyle el konulmasının akabinde, artık yeni ikinci üçüncü otoriteler ancak sultan istediği zaman ikinci üçüncü olabilen, sadece sultanın hoşuna giden veya onun aklını etkileyebildiği oranda söz söyleyebilen konumuna düşmeye başlıyorlar. Dolayısıyla Osmanlı kurumlaştıkça aslında kendi denge ve denetlenmesini üretebilme potansiyellerini de ortadan kaldırabilen bir mekanizma işliyor. (Erdoğan Aydın)

Sonuçta, Osmanlı'dan bahsederken tarihsel süreç içerisinde değişen temel siyasi dinamiklerin bir arka plan olarak göz önünde bulundurulması gerekir. İmparatorluğa giden süreçte siyasi organizasyonun formunu belirleyen dinamikler büyük oranda beyler ile askeri ve mali gücü olan soylu aileler arası ilişkilere dayanan, merkezi baskının kısıtlı olduğu bir pratikten, imparatorluk dinamiklerine çerçevesinde de olsa daha merkezi yöntemlere evrilmiş, siyasi dengeler bu bağlamda dönüşmüştür.

2 | Siyasi Gücün Fiili Dengeleri

Kuruluş döneminde beylikler içi ve arası ittifak ve çatışma ilişkilerinin belirleyici olduğu siyasi dengeler, Osmanlı Anadolu'nun kontrolünü ele aldıkça merkezden yönetilen dengeler halini almaya başlamıştır. Fakat bu durum birçok yerel güç odağı ve beylik soyunun doğrudan ortadan kalktığı anlamına gelmez. Aktörleri ve dinamikleri değişse de siyasi güç dengeleri Osmanlı tarihi boyunca karşımıza çıkan önemli bir konudur. Beylikler döneminden Osmanlı egemenliğindeki Anadolu'ya geçiş süreci içindeki belki de en temel siyasal dönüşüm, bir sultanlık unvanı ile somutlaşmaya başlayan saltanat fikrinin bu dengelerin sağlanması, düzenlenmesinde ve dolayısıyla yönetilmesinde ön plana çıkmasıdır.

Osmanlı'da padişah ve sarayın egemenliği, padişahın farklı kesim ve bireyleri imtiyaz ve muafiyetler sağlayarak egemenlik sahası içine alması yoluyla pekiştiriliyordu. Bu imtiyaz ve muafiyetler, toplumsal ve iktisadi faaliyetleri düzenleyen kurumlar tarafından tanımlanmaktadırlar. Padişah ve farklı kesim/bireyler arasında cereyan eden müzakere ve pazarlıkları içeren kurumlar ise fer'i nitelikteydiler ve uzlaşma ve pazarlık koşulları değiştiğinde bu kurum ve kurallar da değişime açıktı. Burada padişaha böylesi bir kurumsal yapı oluşturma yetkisi veren, onun tüm kesimlerin çıkarlarının ötesinde "toplumsal huzuru" sağlayacağına dair bir inançtı. Diğer taraftan toplumun farklı kesimlerini içeren ve onlarla sağlanan her uzlaşma, bu inancın sınanması veya teyit edilmesi anlamına geliyordu. (...) 18. yüzyıl öncesi erken modern ortamlarda devlet iktidarını, devletin baskı yoluyla gerçekleştirdiği varsayılan vergilendirme ve artı ürüne el koyma işleviyle sınırlamak doğru olmaz. Devlet iktidarı, öncelikle egemen kesimlerin belirli hedeflere yönelik bir toplumsal düzen oluşturma iddialarını içermektedir ve bu düzen kurum ve kurallar aracılığıyla oluşturulur. Yani kurum ve kurallar, düzenleyici (regulatory) ve tanımlayıcıdır. Örneğin kurallar vergilendirme ilişkilerini, yani artı değere el konulma sürecinde vergi toplayan ve vergi yükümlüsü kesimler arasındaki ilişkinin niteliğini tanımlayıp bu ilişkileri düzenler. Ancak kuralları sadece iktidarı elinde tutanların kullandıkları bir araç olarak algılamak yanıltıcı olur. Kural koyma ve uygulama süreçleri aynı zamanda, farklı kesimlerin çıkarlarının uzlaştırıldığı ve iktidarının meşruiyetinin sınandığı siyasi süreçlerdir. Bu nitelikleriyle kurallar iktidar ilişkilerini içeren ve iktidarın temsil ettiği egemenliğin sürekli tartışıldığı ve yeniden üretildiği ortamlardır. Bu tartışma süreçleri doğrultusunda kurallar sürekli dönüşüp yeniden uyarlanırlar. (Huricihan İslamoğlu – Osmanlı'da Köylü ve Devlet)

Mutlak yönetici fikrine dayalı bir siyasi organizasyonda dahi dengeleri yöneten merkezin de farklı hukuki pratikler, sosyal çeşitlilikler ve yerel güçler altında görece özerkleşebilen taşranın da aynı siyasi âlemin bir parçası olduğunu, dolayısıyla sultan veya

sarayın bu parçalı güç dengelerinden azade bir varlık olarak düşünülemediği açıktır. Bunun belki de bizzat saltanat içindeki en iyi tezahürleri, tahtın aktarılmasına dair dinamiklerde karşımıza çıkar. Osmanlı'da bir sultanın ölümünden bir sonraki sultanın tahta çıkmasına kadar geçen süreler genel olarak karmaşalı ve nizamın bozulduğu dönemler olarak görülür. Bu birçok açıdan doğru olsa da bu dönemlerdeki karmaşanın da aslında Osmanlı siyasal dengelerini açıklayan nizam dinamiklerine dahil olduğunu atlamamak gerekir. Fatih Sultan Mehmet kardeş katlinin meşrulaştırıldığı kanunda bunun nizâm-ı âlem için olduğunu söylemiştir.

Genel olarak denilebilir ki, bir sonraki sultanın kim olacağına dair belirsizlikler, bu geçiş süreçlerinde siyasi ve askeri gücün bir odakta birikmesine engel olmuştur. 17. yüzyılın başından itibaren "Ekber ve Erşed", yani en yaşlı ve en akıllı selim olanın tahta geçmesi sisteminde dahi Avrupa'da yaygın olan "primogeniture" yani saltanatın en büyük oğula geçmesi sistemi uygulanmamış, eski padişahın diğer kardeşleri de tahta gelebilmiş, diğer hanedan üyeleri isyan ve hak taleplerinde bulunabilmiştir. Tüm bunlar aslında gücün ve mülkiyetin hiç bölünmeden doğrudan en büyük oğula aktarıldığı bir sistemin Osmanlı siyasal dinamikleri ile zaten uyuşmayacağını düşündürür.

Orta Asya'dan gelen bir iktidarın kuşaktan kuşağa aktarılma sistemi var. Avrupa'daki gibi büyük oğlun tahta geçtiği yani primogeniture denen sistem yoktur mesela. Orada büyük oğlan her şeyi alır ve iktidarın geçişi daha kolaydır o yüzden. Osmanlı'da mesela iktidar büyük oğlandan önce küçük kardeşe geçer. Onlar kalmazsa ancak oğlana geçer. Sen şimdi iktidara geldin. Çocukların prens olarak her yere yayıldı, ordu komutanı vali falan oldu. Kardeş orada duruyor, bekliyor. Sen öldün bütün bu mekaniz-

16. yüzyılda yazılan "Şahname-i Selim Han" eserinde muhtemelen Nakkaş Osman tarafından resmedilen bu minyatür resim. Kubbealtı'ndaki Divan-ı Hümayun'u kafes arkasından izleyen Sultan Selim kuvvetle ihtimal kendisini hatırlatmak için tavanındaki hedefe ok atıyor. Eser sanatçıya göre sultanın adalet ve hâkimiyetini temsil ediyor (Şahname-i Selim Han. Seyyid Lokman (yazar) (1581), Nakkaş Osman (ressam). Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmet Kitaplığı. No. 788, A. 3595, folyo 11a.).

maların atılıp kardeşinkinin gelmesi gerekiyor. Ama çocuklar vermiyor. Aslında tahta biri çıkıyor ama diğeri isyan ediyor. Tahttakinin kendi vasisini belirleme hakkı da pek yok demek bu. Aynı zamanda da iktidarı ele alıyor gibi gözükene elinde mutlak bir iktidar zaten yok demek. İktidara geldiğin zaman aslında zayıfsın demek. O zamana kadar kendi kaynaklarına göre hazırlığını yapacaksın kenarda, ki fazla yaparsan ne o isyan mı ediyorsun derler, tepelerler. Az yaparsan sonra galip çıkamazsın. Hem merkezin kudretini zayıflatan bir durum var, hem de merkezi merkez olarak kuran bir şey var, iktidarın bir kuşaktan öbür kuşağa geçişinde. Mesela farklı şehzadelerin eline verilmiş bürokratlar var. Bu bürokratlar bir yandan farklı çıkar gruplarını oluşturuyorlar. Ben padişahın küçük oğlunun bürokrasisine atanmışım mesela, büyük kardeş padişah olacak ama biz atılacağız kenara. Belki bizim şehzade başından olacak. O zaman ne yapıyorum? Büyük kardeşin ayağını kaydırmaya yönelik bir şeyler yapıyorum. Bunu Orta Asya'dan gelen ve Selçuklu'da da Osmanlı'da da belirli ölçülerde devam eden bir gelenek olarak düşündüğün zaman kendi bağlamında iyi çalışan özgül bir dinamik olduğunu görürsün. (Erdoğan Yıldırım)

Bu karmaşık veraset sistemi, büyük oranda geleneksel tarihi dinamiklerle oluşan bazı mekanizmaların mutlak iktidarın gücünü daha başlangıç noktasında nasıl kısıtlayabileceğine iyi bir örnek oluşturmaktadır. Bu örnekte egemenlik hakkının parçalı ve fasillara dayanan yapısı mutlak yönetici olan sultanın bu güce ulaşmasındaki belirsizlikler ve rekabet ile kendini göstermektedir. Yani sultanın mutlak gücü o bu güce ulaşmadan önce tehlikededir ve bu anlamda mutlak yöneticilik tüm Osmanlı tarihi içinde kesintisiz bir somut gerçeklik olmaktan çok sürekli dağılıp tekrar toplanan, kesintili ve soyut bir kurgunun kompleks gerçekleştirme biçimleri olarak ele alınmalıdır.

Bu mekanizmaların birçok farklı koldan aynı işlevi gördüğünü gösteren bir başka örnek de sultanların evlilikleridir. Osmanlı sultanları özellikle 15. yüzyıla kadar genelde diğer beyliklerin ya da çevre devletlerin Yahudi ve Hıristiyan kökenli prensesleri ile evlenmişlerdir. Bu durum sadece Osmanlı dışındaki siyasal güçlerin Osmanlı içindeki önem ve meşruiyetinin bir göstergesi değil, aynı zamanda Osmanlı'nın hanedanlık içi evliliklerle yoğunlaşabilecek siyasal otoritesinin dağılımının sağlanması anlamına gelmektedir. 15. yüzyıldan itibaren giderek cariyelerle evlenmek yolu tercih edilmiş, yani siyasal otoritenin dağılımı kısıtlanmaya çalışılmışsa da bunlar da çoğunlukla Müslüman kökenli değildir ve bu tarz evlilikler de siyasal gücün konsantrasyonunu sağlayacak aile birleşmeleri niteliğini pek taşımazlar.

Meşruiyetlerin zorunluluklar kadar olasılıklar, yığılmalar kadar yayılmalar üzerine de kurulduğu siyasal denge mekanizmalarının yanında, merkezin meşruiyetini ve siyasal konumunu istikrarlı tutmak için üretilmiş mekanizmalar da olduğunu atlamamak gerekir. Siyasal dengelerin bu iki ayağı birbiri için adeta tamamlayıcı niteliktedir. Bu anlamda verilebilecek en iyi örnek daha önce de bahsettiğimiz devşirme

sistemidir ki gerek saray bürokrasisi gerek merkezi askeri güçlerin Türk-İslam kökeninden gelmeyen kişi ve güçlere emanet edilmesi, merkezi merkezin kişiliğinden bağımsız olarak korunmasını sağlayan mekanizmalardır. Yani devşirme gibi sistemler sarayın siyasal gücünü dağıtmak ya da soylu birleşmelerle artırmak için değil, onu stabilize etmek için kullanılmıştır. Kısacası, siyasi dengeler her zaman merkez lehine ağır basan ama aslında somut olarak onun tekelinde olmayan, gerek tarihsel-geleneksel gerek planlı-sistemik mekanizmalarla işletilen kendi organik yayılma dinamiklerine sahiptir.

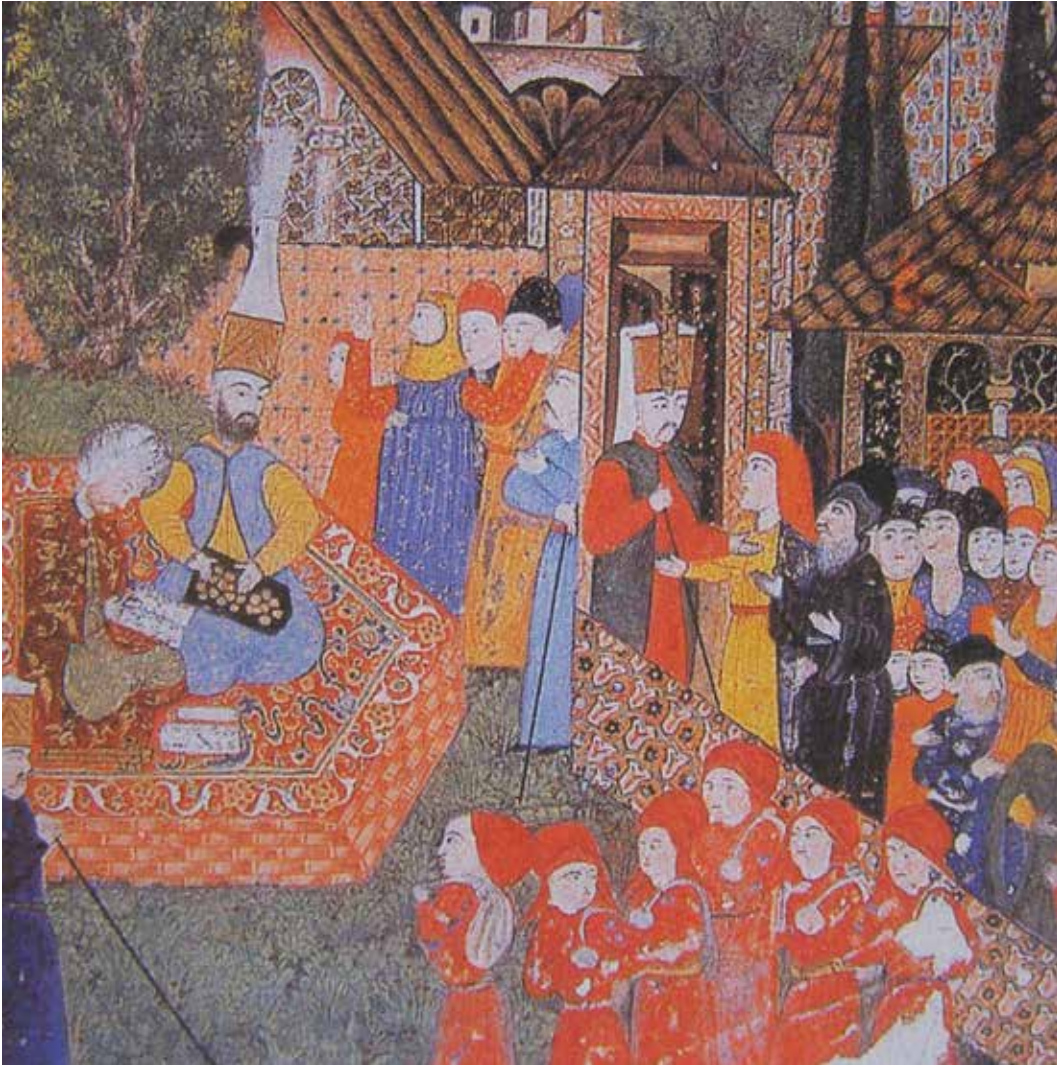
Osmanlı'da özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminden sonra Türkmen unsuru Osmanlı bürokrasisinden silinmeye başlanır. Ondan önce I. Murat (Hüdavendigâr) zamanından beri bu yeniçeri ve devşirme yöntemleri başlamıştır zaten. O sistemler de yerel unsura karşı yabancı köle olan unsurun getirilip o gücün dengelenmesi ile ilgili. Hıristiyan çocukları alıyor müslümanlaştırıyor Enderun'da, yani Osmanlı sarayının en önemli yerinde. En iyi eğitim veriliyor ondan sonra Osmanlı'ya vezir, Sadrazam, Kazasker falan yapılıyorlar. Bunların o toplumda padişah'tan ve saraydan başka dayanabilecekleri hiçbir yer yok. Bu şu demek saraydan bağımsız inisiyatif kullanamaz. Yerel birliklerin kuvvetini dengeleyip denetliyor böylece, çünkü merkez merkez olarak kalabiliyor bu sistemle. Ama sonra tabi eski aşiretler de asker besleyebilen yerel ağalar olarak çıkmaya devam edecek karşımıza, örneğin ayanlar olarak. (Erdoğan Yıldırım)

Görüldüğü gibi önceki bölümlerde bahsi geçen birçok gelenek ve dinamik Osmanlı'da yer yer sürmüş, yer yer dönüşmüş ve sonuçta siyasi gücün değişken fiili dengelerini yaratmıştır. Aslında bu dengeler ve güç dağılımları burada yapılacak bir analize sığmayacak kadar kapsamlı ve karmaşıktır. Fakat şu ana kadar vurgulamak istediğimiz, bu dengelerden azade bir siyasi organizasyonun mümkün olmadığı, mutlak yönetici fikri ile merkezi yönetimin bu dengelerin sağlanmasında kilit rol aldığı ve dengelerin sistematikleştiği kadar tarih içinde dönüşebilen geleneksel mekanizmalarla da sağlanabildiğidir. Geri kalan bölümlerde hem bu dengelerin sağlanması hem de denge denetlemeyi sağlayabilecek potansiyellerin ortaya konulması için bazı ana başlıklar sunulacaktır.

3 | İslam Kurumları ve Hukuku

İslam tarihi içinde gelişen bazı kurumlar ve özellikle de İslam anlayışı etrafında gelişen hukuk mekanizmaları, Osmanlı'da iktidarın sınırlanmasına dair tartışmalar içerisinde önemli bir yere sahiptir. Daha önce bahsettiğimiz üzere bunlar temel olarak İslam'ın siyasal organizasyona eklemlenmesi, İslam anlayışı etrafında şekillenen toplumsal

Ali Amir Beg'in Süleymanname eserindeki minyatür resimde devşirme çocukların toplanması, vergi ve kayıt işlemlerinin yapılması betimleniyor (Balkanlarda Yeniçeri Asker Alımı. Arif Çelebi (1588). "Süleymanname". Topkapı Sarayı Müzesi, H. 1517 Folyo 31b). https://en.wikipedia.org/wiki/Devshirme#/media/File:Janissary_Recruitment_in_the_Balkans-Suleymanname.jpg

işleyiş ve bunun sonucunda doğan birlikte yaşama zaruriyetlerinin düzenlenmesi çerçevesinde şekillenmiştir. Somut olarak bakıldığında bu bağlam içinde şeyhülislamlık kurumu, ulema sınıfı ve İslam hukuku olmak üzere üç konunun denge denetleme tartışmaları açısından öne çıktığını belirtmiştik. Bunlardan İslam hukukunun ve ulemanın önemi üzerinde önceki bölümde durmuştuk. Kısaca hatırlamak gerekirse İslam hukuku, oldukça dinamik ve işlevli bir alan olarak tarihsel ve mekânsal farklılıklarla da olsa, anlayış ve pratiklerde karşılık bulan birçok mekanizma ve resmi veya resmi olmayan kişi ve gruplar ile denge denetlemenin hem dikey hem yatay tanımı açısından geniş bir etkiye sahiptir. Her ne kadar bazı ayrımcılıkların veya denge denetleme mekanizmalarının işlevsiz hale getirilmesinin de aynı hukuki mekanizmalarla sağlanabilme potansiyeli olsa da genel olarak Osmanlı tarihsel bağlamında İslam anlayışı ve hukukunun denge denetleme tartışmaları ile iç içe geçtiği açıktır.

Osmanlı nizamının baskıcı rejimi denge ve denetleme mekanizmalarının kurulmasına uygun değildir düşüncesine birçok yerden eleştiriler geldi ve bu eleştirilerin bir boyutu aslında İslami eleştiridir. Bu İslamcı eleştiri şunu söyler: Aslında İslam hukuku böyle bir mekanizma sağlıyordu ve aslında Osmanlı nizamı bunu içine aldı. Hatta İslam hukuku tarafından da şekillendirildi. Dolayısıyla aslında biz denge ve denetleme arıyorsak, aslında İslam hukukuna ve İslam hukukunun uygulanışına bakmamız lazım. Böyle ilerleyenler İslamcılar arasında da ve İslamcı olmamakla beraber buradan bakan Osmanlı tarihçileri arasında da vardır. Kanunnameler mesela, şeriatla sınırlandırılmıştır denmektedir. Yani kanunnamelerin özgül alanı yoktur. Bir kanunname şeriatla sınırlandırıldığı oranda meşrudur. Bu İslamcı eleştirinin aslında belli oranda ciddiye alınması gereken tarafları var. Engin Akarlı hoca maslaha gibi İslam hukukun müzakereci pratiklerine bakar bu pratiklerin devlet dışındaki alanı genişlettiğini, katılımı beslediğini söyler. Ben Sened-i İttifak analizimde İslam kefalet hukukunun kamusal otoriteyi denetleyen, ya da yeniden çerçeveyen bir kurumsallaştırma oluşturduğunu tartışmaya açmak istedim. Mesela Baki Tezcan bunu ciddiye alır. 17. yüzyılda Osmanlı İslam hukukunda bir tür hareketlenme olduğunu söyler. Ve aslında İslam hukukunun ve İslami bir çerçevenin imparatorluğun, devletin, devlet elitlerinin alanını kısıtladığını, özellikle vakıf, mülkiyet alanında, başka bir şey yarattığını, pazar alanı genişlettiğini söyler. Molly Greene İslam mülkiyet hukukunun Girit'te bir miri hukukun yerini aldığını iddia eder. Gille Veinstein İslam mülkiyet hukuku ile şekillenen Girit'in aslında bir İslami ütopya olduğunu ima eder. Bu özellikle 17. yüzyıldan itibaren göze çarpan bir şeydir. Buna alternatif, bunu eleştirenler der ki, hangi kaynaklarla bunu iddia edebiliyoruz? 17. yüzyılda üç tane şeyhülislam idam edildi. Ben yine de bunun, yani Osmanlı'da İslam kültürünü düşünerek imparatorluğu yeniden bu konu bağlamında anlamlandırmanın çok değerli bir şey olduğunu düşünüyorum. Yani İslam hukukunun farklı boyutları, İslam düşüncesinin farklı boyutları gerçekten Osmanlı imparatorluğunda bizim denge ve denetleme dediğimiz ya da gücün sınırlandırılması dediğimiz bir kanala işaret ediyor gibi gözüyor. Ama tabii şunu da söyleyelim, denge ve denetlemeyi İslam hukukuyla ya da hukukla sınırlamak bizi yanlış yerlere götürür. Sanırım siyaset, hatta şiddeti içeren siyaset ve ekonomi ve özellikle borç yapılanması, denge ve denetleme meselesi için asıl bakmamız gereken meselelerdir. (Ali Yayıoğlu)

Ulema ise İslam hukuku içerisinde ele alınabilecek önemine ek olarak, bir sosyal sınıf olarak da özellikle toplumsal alanda öne çıkmaktadır. Oradan siyasi alana dair yayılan etkileri toplumsal işleyişte önemli yere sahiptir. Ulema söz konusu olduğunda,

tabii, uygulamalar arasındaki tarihsel ve mekânsal farklılıklar dikkat çeker. Dahası, ulemanın sosyal ilişkilerle olan bağında, hukuk mekanizmalarında bulunan bazı resmi araçların yerine pratik ve gündelik olana işlemiş organik ama gözlemlenmesi daha zor dinamiklerin daha ön planda olduğunu da hatırlamak gerekir.

Ulemaya bakacak olursak ulema da gene böyle iktidarı gerektiğinde denetleyecek güce sahip bir kurum görüyoruz. Bazı sultanların tahttan indirilmeleri ve katledilmelerinde ulema gerçekten de bu rolü oynuyor. Ama böyle olayların olmadığı durumlarda ne rolü oynuyor, nasıl oynuyor, oynayabiliyor mu soruları da var. Bir tür meclis kurulup burada meselelerin tartışıldığına tanık oluyoruz. Yani zannederim yeniçerilerin çok temsiliyeti yok belki ama ulemanın devlet meselelerini konuşma, özellikle de şeyhülislam ve kadıasker gibi kişiler vasıtasıyla kendi görüşlerini dile getirme şansları oluyor. Buna dair kayıtlar var vakanüvis tarihlerinde. Bir mesele tartışılırken o da geldi, şunu söyledi gibi şeyler var. Ama buradan bir adım sonrası, yazılı, netleşmiş, anayasa gibi bir metin yok. Bunun gücü budur, bunun gücü şudur falan yok. Fakat, böyle bir metin İngiltere’de de birçok fiili durum için yok. Yani illaki olması gerekiyor da diyemeyiz. Dolayısıyla, Osmanlı iktidarının tarihini düşünecek olursak zannederim kendi tarihsel deneyiminden, pratikten yola çıkarak, padişahın otoritesinin belirli noktalarda sınırlandığını söylemek yanlış olmaz. Ama bunu formel olarak açıklamaya çalışmak zor olur. Çünkü devamlı bir pazarlık söz konusu. Birisi gücünün sınırlarını deniyor, ötekisi yapma diyor. Ancak birisi çok ileri gittiğinde, bir kriz çıktığında, o krizin sonucunu gördüğümüzde anlıyoruz ki ha demek ki böyle şeyler de olabiliyormuş. Bu durum kriz olmadığı dönemlerde bunların olmadığına işaret etmez. Yine o mekanizmalar var. (Baki Tezcan)

Şeyhülislamlık kurumunun önemi ise, Büyük Selçuklu İmparatorluğu başlığı altında ele aldığımız halife-sultan ayrımındaki bazı tartışmalarla doğrudan ilişkilidir. Burada ki en temel farklardan biri şeyhülislamlığın halife gibi güçlü bir dini liderden çok Osmanlı merkezi bürokrasına bağlı bir görevi ifade etmesidir. Nitekim halifelik Osmanlı için ancak, Memluk sultanlığının siyasi hükmüne son verdiği 1517 yılından itibaren başlamıştır ve bu merteye her zaman padişahlara verildiği için halife-sultan ayrımı Osmanlı’da hiç geçerli olmamıştır. Yine de müftülük gibi siyasi ve sosyal anlamda önemli etkileri olan dini kurumlar olmuş, özellikle 16. yüzyıl civarlarında şeyhülislamlık formunda resmi bir kurum olarak etkisi artmıştır.

Şeyhülislamlık kurumun siyasi etki ve iktidarın dengelenmesine dair dinamikleri açısından önemli tartışmalardan biri, şeyhüislamların fetva gibi yöntemlerle resmi fikir belirtme güçlerine sahip olmasıdır. Bu fikirler çoğu zaman padişah için de bağlayıcı olmuş, siyasi ve sosyal birçok konuda etkiler yaratmıştır. Üstelik şeyhüislamların et-

kileri sadece fetvalara ve sözlü/yazılı açıklamaları ile yarattıkları etkilere indirgenemezdir. Aslında şeyhülislam hem İslami hem hukuki birçok düzenleme mekanizmasının üzerinde otoritesi olan, müftü, kadı ve medrese hocaları gibi birçok önemli atamada etkili olan figürlerdir. Üstelik ulema ile olan organik bağları onları sadece bir başka bürokratik görevin üstlenicileri olmaktan öte, toplumsal işleyişte önemli yer sahibi olan bir sosyal sınıfın lideri konumuna getirmektedir.

18. yüzyılın son çeyreğinde konsolosluk raporlarına, Kırım'ın bağımsızlığı ve sonrasında Ruslar tarafından ilhakı çerçevesinde baktığımda şöyle bir izlenim edindim. Her ne kadar dönemin hegemonya krizi bağlamında ele alınması gerekirse de üst düzey ulema sınıfı iktidar mücadelelerinde önemli bir yer teşkil etmekte. Dönemin en önemli meselesi askeri olarak Kırım'ın nasıl geri alınacağı. Dönemin diplomasisini şekillendiren etkili aktörlerden bir tanesi de Şeyhülislam ve kadıaskerler gibi üst düzey ulemanın başını çektiği hizipler. Her ne kadar bu hizipler ve bunların bir-biriyle rekabeti her dönemde görülse de Şeyhülislam'ın kendi konağında konsoloslarla Babıali'ye alternatif toplantılar yapması bana ilginç geldi. Bu toplantılarda yönetimi doğrudan etkileyecek ve iktidarı kısıtlayacak önemli mevzular tartışıyorlar. Dış politikanın şekillenmesinde en az Reisülküttab kadar etkili bir ilişkiler ağına sahipler. Hatta konsoloslarla gizli görüşmelerin yapıldığını görüyoruz. Dolayısıyla dönemin karar alma mekanizmalarında çok etkinler ve belli hiziplere karşı denge sağladıkları söylenebilir. (Canay Şahin)

Fakat buradaki en temel çatışmalardan biri şeyhülislamlığın ne kadar bağımsız olabildiği, yani gerek İslami öğretiler gerek ulema sınıfı çerçevesinde oluşan düşünce ve etkilerin saray ve padişah çevresinde gelişen siyasi etki ile ne tür dengeler kuracağına dairdir. Genel olarak bakıldığında Osmanlı İmparatorluğunun yükselme döneminde iki dönüm noktası şeyhülislamlığın iktidarın dengelenmesine dair etkilerinin dönüşümü açısından önemlidir. Bunlardan biri önce İstanbul'un fethi ile kutsal yöneticilik ve imparatorluk savlarının güçlendiği, daha sonra ise halifelik kurumunun Osmanlı sultanlarına geçmesinden sonra dini nüfuzun arttığı 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl başları bağlamında meydana gelir. Diğer ise Osmanlı'nın siyasi ve askeri gücünün zirvelerine ulaştığı Kanuni Sultan Süleyman döneminde sultan kanunu ile İslam hukuku arasındaki çatışmanın büyük oranda ortadan kaldırılıp, bunlar arasındaki uyumun merkez lehinde tekilleşmeye başladığı dönemdir. Özellikle 16. yüzyıl sonrasında şeyhülislamın etkisinin giderek azaldığı, bunların padişaha bağlı bir kurum olarak merkezden düzenlenen ilişkilerin denge oluşturmaktan çok onun hükmünü pekiştiren bir karaktere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Yine de dönemler ve hatta figürlere bağlı olarak şeyhülislamlık belli dinamikler altında etkili olabilen bir kurum olmaya devam etmiştir. Örneğin 1806'da şeyhülislam olan

Ataullah Mehmed Efendi 3. Selim'in tahttan indirilmesi olayında önemli rol oynamıştır. Olay her ne kadar askeri birtakım ayrışmalar ve yeniçeriler gibi bazı başka grupların ortaklıkları ile cereyan etmişse de 19. yüzyıla gelindiğinde dahi bir şeyhülislamın fetva gibi yöntemlerle padişahın tahttan indirilmesine gidebilecek olaylar içerisinde ne kadar belirleyici olabildiği görülmektedir. Öte yandan bu şeyhülislamın kendisi de 3. Selim'den sonra makamından edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle 1450'lerden itibaren medresele-ri nasıl bir düzene tâbi tuttuğuna bakacak olursak, orada bu ulemanın çok fazla bağımsızlaşmasını engelleyecek adımlar attığını görüyoruz. Ule-mada yüksek bir pozisyona gelmiş insanların çoğu ancak ve ancak bazı ailelerden geliyor, ikinci ya da üçüncü nesil ulema ailesi oluyor. Aşağı-larda yeni girenler var ama sisteme girebilmek için o yukarıdakilerden mülâzemet denilen bir şey almak lazım. O mülâzemet için de İstanbul'da bir âlimin yanından geçmek gerekiyor ki bu da İstanbul'daki Hanefi hu-kukunun emperyal yorumunu aynen kabul edip o şekilde hareket etmek demek. Dolayısıyla İslam hukukunun içinde aslında Orta Çağlarda var olmuş olan daha çoğulcu bir anlayış giderek yerini böyle bir tekelci, tekil imparatorluk hukuku anlayışına bırakıyor. Aslında kıta Avrupa hukukun-dan çok da farklı değil. Her ne kadar madde madde yazılı bir şey olmasa da bu, yorumları giderek darlaştıran, belli yorumlar üzerinden gideceğiz diyen bir şey. Bir şekilde bağımsız düşünmenin biraz zorlaştığını görüyo-ruz. Doğu Roma'da da durum çok farklı değildi. Konstantinopolis'te hem imparator var hem de patrik var. Orada patrikle imparator arasında çok yakın bir ilişki var. Patrikle imparator aynı şehirdeyse ve patrik imparato-run biraz altında çalışıyor ise, orada o kurumun Batı'daki Katolik kilisesi gibi bağımsızlık kazanmasını düşünmek zor oluyor. Osmanlı'daki durum da biraz böyle. Bir şekilde şeyhülislam atamaları giderek kısıyor ve özel-likle 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde şeyhülislam gibi ulemanın lideri konumunda olan bir kişinin, kısa vadeli atanıp ondan sonra azledilmesi hem o makama duyulan itibarın azaldığını hem de padişahın “sen benim dediğimi yapmazsan başkasını getirebilirim” diyebildiğini gösteriyor. Gü-nümüzdeki atamalarda da çok bahsediliyor böyle şeylerden, liyakat yerine sadakat diye. Hukuktaki bağımsızlık, padişahın bağımsız olma ihtimali, biraz da şeyhülislamın kişiliğine bağlı. Biraz kuvvetli bir kişilik ağırlığını koyabiliyor ama buna karşılık padişah kendisine daha uyacak birisini de seçebiliyor. O nedenle bu ulemanın padişahın otoritesini sınırlaması her koşulda işe yarayan bir sınırlama metodu değil. Onun farkında olmamız lazım. Ama dediğim gibi erken modern dönemde mükemmel bir sınırla-ma tarihsel olarak Avrupa'da da yok. Orada da krallar bir şekilde ayak oyunları yaparak iktidarlarını daha güçlendirmeye çalışıyorlar. İç savaş çıkıyor, tartışıyorlar vesaire. Yani bu coğrafyada da birtakım şeyler oldu-ğunu görüyoruz ama Bazı Avrupa ve Kuzey Amerika demokrasilerindeki

mekanizmalara giden direkt bir yol göremiyoruz. Zannedirim problem orada. Çünkü Avrupalı metinler kendi tarihlerinin devamında ortaya çıkmış metinler. Bizim tarihsel gelişme sürecimizde ise bazı noktalarda kopukluklar var. O kopukluklar olduğu noktalarda bizim dışarıdan aldığımız bazı şeyler var. Onlar bizim tarihsel gelişme sürecimizin üzerine birebir her zaman oturmuyor. Dolayısıyla da bir süreklilik arz etmiyor. Yine de bunun imkânsız olduğunu da söylemek istemiyorum zira tarihsel süreçler arasında bağlantılar kurmak pekâlâ mümkün. Mesela Elmahlı Hamdi gibi İslam düşünce tarihini çok yakından bilen biri, II. Meşrutiyet döneminde zulme direniş hakkının temel hukukun bir parçası olduğunu, John Locke gibi bir İngiliz liberal düşünürü ile Fransız devriminin ürünü olan İnsan Hakları Beyannamesi'ne atıflar yaparak temellendirirken, Locke'ın nazariyesinin İslam fihhında mutlak çoğunlukla kabul edilmemekle birlikte redd de edilmediğini söyleyerek İslam düşünce tarihi ile liberal geleneği bir çırpıda bağdaştırmayı becerebilmiştir. (Baki Tezcan)

Kısaca özetlemek gerekirse, Osmanlı'nın ilk birkaç yüzyılında toplumsal temsili ve tahayyülü yüksek ve bağımsız bir ulemeden, İslam anlayışı ve hukuki içerisinde gelişen birtakım mekanizmaların denetlemeye ve halkın gözetilmesine dair bazı katkılarından ve şeyhülislam gibi önemli figürlerin siyasi dengeler içerisinde sultanın yoğunluğunu azaltarak daha farklı çıkarların ve kaygıların gözetilmesini sağladığından bahsetmek mümkündür. Yani bu bağlamda ele alınan denge denetleme anlayış ve mekanizmaları örneğin Avrupa'daki sürecine kıyasla anayasal karakteri kısıtlı ya da eksik olsa da denge ve denetlemenin bazı temel prensiplerini farklı dinamiklerle düşündüren ve uygulatan bazı etkilere sahip olabileceği görülmektedir. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren organik tarihsel mekanizmaların yerini merkezîyetçi savların ve uygulamaların almaya başladığı, tüm dünya tarihi üzerinde gözlemlenen bazı dönüşümlerin Osmanlı'da da karşılık bulduğu görülmektedir.

15. ve 16. yüzyıllardan itibaren İslamiyet'in yaygın olduğu Osmanlı ve de Babür imparatorluklarının toplum düzeni tahayyüllerinde fukahanın hukuk nezdinde bireyleri eşit gören bir ahlak anlayışının önemli bir yeri vardı. Halbuki 1930'lı, 1940'lı yıllarda Osmanlı tarihçileri (Halil İnalcık, Ö. L. Barkan) ticari çıkarlara indirgedikleri bu İslami damarı, padişahın kanunları ile özdeşleşen -ve Orta Asya-İran devlet anlayışlarına dayandırılan- bir düzen veya nizam anlayışına tehdit olarak gördüler. Burada söz konusu olan, İslami hukuk/kanun ayrışmasıydı. Kanun veya padişahın hükümleri, vergilerin hakkaniyetli dağıtıldığı, kaynaklara (toprak ve ticari faaliyet) hakkaniyetli açılımın sağlandığı adil bir düzen öngörüyordu. Fıkıh veya İslam hukukunun, onun toprakta özel mülkiyet dahil ticari faaliyetlere dair kurallarının haksızlıklara, adaletsizliklere yol açarak bu

düzeni bozacağına inanılıyordu. (Örneğin, İnalçık 16. yüzyılın sonundan itibaren toprakta mülkiyet ilişkilerinin düzenlenmesinde fıkıh kurallarının uygulanmasını Osmanlı'nın çöküşünün başlangıcı olarak değerlendirdi.) Ticari faaliyetin ve şehirleşmenin yoğun ve de devlet yönetimin güçlü olduğu imparatorluk coğrafyasında hukuk, farklı kesimlerin çıkarlarını gerçekleştirmek ve de adalet aramak için başvurdukları merciiydi. Fuhaka veya yöneticiler önlerine gelen sorunlara çözüm ararken hukukun bütünlüğü içinde hareket ediyorlardı -ortaya çıkan çözümlerde ise çoğu kez kanun ve fıkıh kuralları birbirleriyle iç içe yer alıyordu. Toplumsal huzurun sağlanması, ticari ilişkilerde ortaya çıkabilecek ve devlet yöneticilerinin uygulamalarının neden olabileceği haksızlıkların izale edilmelerini öngörüyordu. Bu sadece bir güvenlik sorunu da değildi, bu mücadele aynı zamanda ahlaklı bir toplum yaşamı için veriliyordu. 19. yüzyılda Arazi Kanunnamesi ve Mecelle, Osmanlı fukahasının, ticari faaliyetin yoğunlaştığı bir dönemde ana servet kaynağı olan toprakta mülkiyet ilişkilerine ve ticari işlemlere dair kuralları yeniden düzenlerken bu kuralların haksızlıklara yol açmaması, toplumsal huzurun bozulmaması için gösterdikleri çabaların çarpıcı örnekleridir. Bunu yaparken aralarında Ahmet Cevdet Paşa'nın da bulunduğu fuhaka'nın İslami fıkıh tartışmalarından çıkararak, ticari ortamlarda adaletin, haksızlıkların ve eşitsizliklerin engellenmesi ile özdeşleştiği evrensel bir boyut yakaladıkları söylenebilir. Bu da hem Mecelle'nin hem de Arazi Kanunnamesinin, Orta Doğu ülkelerinde bugüne kadar geçerliliklerini korumalarını açıklayabilir. (Huricihan İslamoğlu)

4 | Kanun Mekanizmaları ve Saray Kurumları

İslam hukukunun açtığı geniş alan ve tartışmaların yanında yine temelde denge denetlemenin hukuki boyutları ile ilişkilenebilecek başka kurum ve dinamikler de vardır. Bunlardan belki de ön önemlisi olan divanın, tarihi ve işlevleri bağlamında denge denetleme tartışmalarına dair önemini belirtmiştik. Yine Orta Doğu ve İslam gelenekleri çerçevesinde gelişmiş bir mekanizma olan şikâyet hakkından da bu bağlamda bahsetmiştik. Bununla paralel olarak, Osmanlı'da da divan kurumunun en önemli hukuki niteliklerinden biri, bir adalet anlayışı etrafında meşrulaşarak halkı gözetmeye yarayan bazı müdahalelerin yapılmasıdır. Toplumsal adalet anlayışı gereği devletin borç ve gereklilik bildiği korumacılık ve mikro düzeyde oluşan sorunların çözümünü mağdur olan lehinde çözmeye yarayan şikâyet mekanizmalarının varlığı, kısıtlı da olsa hem tahayyül düzeyinde hem de pratikte dikey denge denetleme mekanizmalarından bahsedebileceğimizi gösterir. Keyfiliğe ve suçun cezasız kalmasına karşı bir tür tepki anlamına gelen bu tür uygulamalar, iktisadi ve sosyal değişimlerle bağlantılı olarak da şekillenmiştir.

Bir taraftan baktığınızda Osmanlı'da adalet kavramı reayayı zulümden korumak anlamına geliyor büyük ölçüde. Bu da vergi ödeyen yönetilen sınıfı kanundışı vergilendirmeden, pratiklerden korumak ve yönetici sınıfın uyguladığı suiistimalleri engellemek somut olarak. Adalet dairesi Osmanlı'da bu felsefe üzerine kuruludur. Reaya korunsun ki vergi ödeyebilsin, bu gelirlerle ordu oluşturulabilsin, böylece genişleme devam etsin. Arkasında tabii iktisadi bir sebep var, o da üretimin devamlılığını sağlamak. Haddinden fazla vergi alınıyorsa sultan tarafından adaletnameler yollanıyor, kanun-dışı vergi toplayan yöneticiler görevden alınabiliyor. Bu bir tür denge denetleme mekanizması gibi çalışmış oluyor. (...) Yönetilenlerin, yani vergi ödeyen nüfusun, doğrudan Divan-ı Hümayun'a şikâyet etme hakkı da var. Bunların kaydedildiği şikâyet defterleri, 18. yüzyıl bürokrasisinin içinde ayrı bir büro olarak yerini almıştır. Bu da bize o dönemde yönetilenleri kontrol etmek için geribildirim ne kadar önemli olduğunun çok iyi anlaşıldığını gösteriyor. Divan-ı hümayun toplantılarında bu şikâyet ve arzuhaller görüşülüyor ve konularına göre ilgili büroya yönlendiriliyor. (Canay Şahin)

Ayrıca, İslam hukukunun yorumlamaya dayanarak çeşitlenmesi, bu yorumlamaların siyasal nitelikleri olabilmesine karşın, yargı ve kanun pratiklerinde daha bağlayıcı hukuki prensiplere dayanan ilke ve mekanizmalar görmek mümkündür. Her ne kadar bunların ne derecede İslam'a ne derecede padişahın yasa koyuculuğuna dayanıyor olduğu tartışmalı bir konu olsa da yargı ve hukukun günümüzdeki formuna daha yakın sistematik dinamiklerinin gözlemlenebileceği bazı temeller vardır. Örneğin kadı hükümlerini devlet içindeki neredeyse her türlü konuda yetki sahibi olan sadrazamlar dahi değiştiremez, bunlar ancak başka divan ve mahkeme süreçleri içerisinde tartışmaya açılabilirdi. Bu, bir tür yargı bağımsızlığı ve üstünlüğünün Osmanlı tasavvurunda da yer aldığını göstermektedir. Benzer bir şekilde, divan kadılarının dahi yargılandığı bir kurumdur. Zaten kadılar halkın itibarını kazanması gereken kişilerdir ve bunu da örnek davranışlar göstererek, haksız kararlar vermekten sakınarak sağlayabilirler. Aksi durumda şikâyet mekanizmalarının işlediği ve kadının görevden alındığı yahut sürüldüğü birçok örnek vardır. Bu örnekte de adaletin sağlanmasının kişilerden ve yargı mekanizmalarından daha önemli olduğuna dair bir anlayışın izlerini görmek mümkündür.

Tüm bunlar adalet ve yargı pratiklerinin gelişiminde bazı uğrakların ve anlayışların, bizzat kendi tarihsel süreçlerin içerisinde kavramsallaştırılması gerektiğini göstermektedir. Nitekim, her ne kadar böyle bir modern formdan belirli anlamlarda oldukça uzak olsalar da şikâyet hakkı imkanlar, kadı kararının bağlayıcılığını sağlayan dayanaklar, bunun aynı zamanda denetlenmeye açık olmasını sağlayan bazı uygulamalar olmasaydı, Osmanlı adalet sisteminden bahsetmenin epey zor olacağını kabul etmek gerekir. Zaten daha önce bahsettiğimiz bazı merkezileşme eğilimlerinin saray kurum-

ları ve yargı mekanizmaları bağlamında da gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Örneğin kadılık Osmanlı'da zamanla etkisini yitirmiş kurumlardan biridir. Fakat bu durum aynı zamanda somutlaşan, sistematikleşen ve mekanik anlamda gelişen bir bürokratikleşme ve hukuki gelişmeyle beraber seyretmiştir.

Divanın en önemli işlevlerinden bir tanesi hukuki bir karar merci olmasıdır. Mezalim mahkemeleri içinde en önemlisi aslında Divan'dır. Şer'î hukukun dışında hukuk yapılan, şeriata paralel olarak yeni hukuk da yaratılan bir yer Divan. Çok ilginç fonksiyonları var. Divan şeriata uymak zorunda olsa bile tamamen ondan hareket etmek zorunda değil. Kanıt toplayabilir, toparlanmasını isteyebilir. Ya da mesela, kadı mahkemelerinden daha esnek, karar için herkes hazır bulunmak zorunda değil. Yani daha hızlı ve işlevsel de olabiliyor. Üstelik bu mevzuyla ilgilenen meslektaşların yeni yeni fark ettikleri bir şey var: yerel mahkemelerin genel hukuk sistemini belirlemedeki rolü. Çünkü biz önceden hukuktaki değişikliklerin daha çok tepeden geldiğini ve İstanbul'daki kararlarla hukuk sisteminin ve haliyle siyasi sistemin değiştiğini düşünüyorduk. Son zamanlarda hukuk sistemi üzerine çalışan meslektaşlar fark ettiler ki taşra mahkemelerinin hukuk sistemini değişime zorlamada çok önemli bir rolü var. Düşünsenize yüzlerce, binlerce insan mahkemelere gidiyor ve bu mahkemelerden bir şekilde örnek kararlar çıkmaya başlıyor. İsyân şeklinde falan değil yani, gündelik ihtiyaçlar içerisinde, zamanla, organik bir şekilde olan şeyler. Kadılar kararlarında, Osmanlı'nın kendi ulemasının kararlarını daha çok dikkate almaya başlıyor. Zaman içerisinde bu durum, hukuk içerisinde bir yerleşme ve bölgesel ihtiyaç ve görüşleri öne çıkaran bir eğilim yaratıyor. Örneğin Yavuz Aykan'ın makalelerinde değindiği bir örnek vardır. Mecelle'yi Ahmet Cevdet Paşa falan İstanbul'da karar verip yaptılar diye düşünüyoruz. O aslında Mecelle'nin köklerinin bu yerel mahkemelerde olduğunu gözlemledi ki bence gayet önemli bir saptama. (Evrin Binbaş)

Burada kendini hissettiren önemli özelliklerden biri, günümüz anayasa ve hukuk anlayışı için temel olan bir anlayışa, kanunun insan eliyle yapılabileceği düşüncesine geçiş ve bunu sağlayacak hukuki mekanizmaların gelişmesi sürecidir. Osmanlı için de gerek Divan kurumunun dönüşümü gerek örfi hukuk ve şeri hukuk alanlarında yaşanan gelişmeler bazı tarihsel farklılıklarla da olsa Avrupa'da daha erken başlamış anayasa ve medeni kanuna dair girişimlerle önemli paralellikler içerir. Örneğin Mecelle, kökleri Roma Cumhuriyet anlayışına kadar uzanan bir medeni kanunun, Avrupa'da gelişmeye başladıktan sonra Osmanlı tarafından uygulamaya sokulan bir hali olarak düşünülebilir. Benzer bir şekilde sultan kanunu bağlamında değerlendirilebilecek olan fermanlar, İslam tarihi çerçevesinde gelmiş hukuki pratik ve toplumsal alışkanlıkları değiştirebilecek hukuki mekanizmaların varlığına örnektir. Fakat bunların siya-

sal dengelerin gerektirdiği ölçüde uygulanabileceği tarihsel bir tecrübedir. Örneğin Tanzimat ve Islahat Fermanı gibi örnekler Batı'nın Osmanlı üzerinde kurmaya başladığı baskılarla da bağlantılı olarak, Osmanlı'nın iç siyasi ve toplumsal dengelerini yeniden yapılandırmaya dair çabalarının ürünü yazılı hukuk belgeleridir. Bu bir yandan bu dengelerin önemine ve hukuki yapının düzenlenmesine dair mekanizmaların varlığına işaret ederken diğer yandan ise uygulamadaki başarısızlıklar özellikle gayrimüslimlere ve kadınlara karşı olanlar gibi kökleşmiş bazı ayrımcılıkların siyasi ve sosyal kültüre işlediğini, dolayısıyla hukuk mekanizmaları ile kolayca silinemeyeceğini gösterir niteliktedir. Nitekim bu değişim süreci çok daha uzun sürmüştür.

5 | Toplumsal Gruplar

Şu ana kadar ele aldığımız birçok hukuki, siyasi ve sosyal süreç aslında çok büyük oranda iktisadi düzene dair gelişmelerle doğrudan ilişkili ve hatta bazen iktisadi alanda yaşananların bir ürünüdür. Özellikle vergi ve toprak kullanım hakkına dair birçok değişim, Osmanlı'da siyasi merkezin de dahil olduğu dengelerin belirlenmesinde önemli roller oynamıştır. Bu dengeler aynı zamanda sultan ve çevresindeki yahut şeyhülislam ve ulema gibi önemli figür ve gruplara ek bazı başka grupların gerek askeri gerek iktisadi güçlerle ön plana çıkmasını sağlamıştır. Daha köklü olanlarının da sonradan güç kazananlarının da kendilerini açıklayan tarihsel süreçler içerisinde değerlendirilmesi gerekir. Öte yandan bu süreçler oldukça karmaşıktır. Bu bağlamdaki kapsamlı bulgular ancak ayrıntılı tarihsel incelemelerin değerlendirmeleri mümkün olabilse de genel olarak bu toplumsal grupların özellikle dikey denge mekanizmaları için önemli olduğu, buradan yatay denge denetleme mekanizmalarına giden süreçleri de önemli ölçüde ateşleyen güçler oldukları aşikârdır.

Bizim bazen urban notables (şehrin eşrafi) dediğimiz gruplar oldukça önemlidir. Bunların içerisinde mesela bir dönem seyyidler oldukça belirleyici rol oynar. Özellikle 1258 yılında halifelik kurumu ortadan kalktıktan sonra seyyidler Orta Doğu'da ve hatta Asya'da, Hindistan'da bir şekilde hemen hemen bütün şehirlerde şehirli hayatın merkezine oturmaya başlıyorlar. Avrupa'da gördüğümüz gibi şehirli üst sınıf oluyorlar. Yöneticiler çoğu zaman bu seyyidlerin desteğini almak zorunda idareleri için. Bunlar zaman zaman Sufi tarikatları şekline de girebilir ya da girmeyebilir. Ama Sufi tarikatları da bu çerçevede değerlendirebiliriz. Sufi tarikatlarının gücünü azımsamamak lazım ve hatta reyanın gücünü bir şekilde tarikatlara yaslanarak bulduğunu söyleyebiliriz. Bunlar hem dikey mobilizasyonun bir mekanizması oldular hem de o tarikatın sağladığı imtiyaz ve gücü kullanarak onun himayesi altında kendi üzerine gelen baskıyı savuşturdular. Hem hukuken hem ekonomik olarak, hem de sosyal anlamda, 15. yüzyıla gelene kadar yönetici figürlerin gücünü kısıtlayan etkenler arasında bunlar. Yöneticiler, sultanlar da bundan mutlu değiller, bunu aş-

mak istiyorlar. Tarikatların evrimi İslam dünyasının değişik bölgelerinde farklı farklı oldu. Osmanlı'da daha çok devletin şemsiyesi altına girerken, İran'da ve Orta Asya'da devletin ortağı oldular ve hatta kendileri devlet oldular. Safavi İmparatorluğu bu sürecin en başarılı örneğidir ama tek örneği değildir. Tabii ilginç olan İran'da tarikatlıktan devletliğe geçen Safavi hanedanı, yavaş yavaş diğer tarikatları sistemin dışına itti. (Evrım Binbaş)

Anadolu tarihinde siyasal ve sosyal dengelerde rol alan seyyidler, Sufiler, Ahiler gibi sayısız farklı grup olmakla beraber Osmanlı'da ulema dışında özellikle iki sosyal grup daha denge denetleme tartışmaları ve Osmanlı siyasi organizasyonu açısından ön plana çıkar. Bunlardan biri temelde askeri bir grup olmakla beraber halktan kopuk da olmayan yeniçerilerdir. Diğeri ise özellikle 18. yüzyılda giderek güçlenip Osmanlı siyasal dengelerinin önemli paydaşlarından biri haline gelen ayanlardır.

Osmanlı siyasal dönüşümünde denge denetleme potansiyeline dair ikinci katkı özellikle sosyal gruplar ve o sosyal grupların devletle olan ilişkisinin analizinden doğar. Ben kitabımda büyük ailelerin ortaya çıkışı ve ahaliler ile aileler arasındaki ilişkilere baktım mesela. Bu, özellikle 18. yüzyılda önemlidir. O yüzyılda imparatorluğun hemen hemen her yerinde servet ve kudret sahibi bir kitle ortaya çıkar. Bunlar devletin içinden değildir ve imparatorluk bunlarla, bu kudretli servet sahipleriyle bir ilişki içine girmek zorundadır. Çünkü başka türlü imparatorluk kendini ne mali açıdan ne idari açıdan devam ettiremez. Ben buna ortaklık dedim. Başkaları başka şeyler dediler. Başka tarihçiler dediler ki bunlar aslında mütegalibe (zorba) idi. Bazıları bu sosyal grubu, kudret sahibi taşralıları meşru bir şey olarak görmezler. Osmanlı metinlerinde de bu meşruiyet meselesine rastlarız. Bu benim kullandığım ortak kelimesi ise Şânizâde'den (Şânizâde Mehmet Atullah Efendi) alınmıştır. Şânizâde der ki, bunlar devlete şirk koşuyor. O bu anlamda kullanıyor yani, yoksa ortak olunur mu devletle? Ama şirk zaten ortak demek biliyorsun, şirket yani. Kudret ve servet sahibi aileleri ortak olarak görenler vardı belli ki! Neticede bunlarla hazinenin girdiği malikane anlaşmaları zaten bir ortaklık anlaşmasıdır. Zaten mali açıdan ya da hukuki açıdan ortaktır bu insanlar. Neyse, bu anayasal açıdan ortak mıdır, değil midir bu soruyu soralım: imparatorluk çok karmaşık bir yapıdır. İçinde çok farklı gruplar, çok farklı güç odakları vardır. İmparatorluk aslında bu güç odaklarını bir arada tutar ve bunları arasındaki ilişkileri ilgilendiren bazı mekanizmalar doğar. Bunun başında da bu büyük taşradaki güçlü aileler gelir. Yine Cemal Kafadar hocanın da içinde bulunduğu bir grup tarihçi, yeniçerileri de öne çıkartır. Yeniçerilerin bir tür anayasal mücadele verdiğini ilk söyleyen bu kelimeyle Cemal hocadır. Ben de kendimce bu argümanı genişletmeye çalıştım. O tartışmada Ke-

mal Beydilli hocamız mesela bunlar hadsiz iddialardır diyerek yeniçeriler üzerine bir kitabında cevap verdi. Yani yeniçerilere böyle şeyler atfetmenin ya da yeniçeri isyanlarını bir direniş gibi, bir demokratik mücadele alanı gibi düşünmenin aslında hadsiz bir şey olduğunu söyledi. Aslında orada söylenen şeydu: yeniçeriler isyan ediyor ama isyan ederken sırf kendileri için isyan etmiyorlar. Belli bir koalisyon içinde isyan edebilirsen o isyan başarılı olur. O koalisyon da zaten başlı başına bir müzakere alanında. Ama isyan işi de biraz karışıktır neticede, öyle değil mi? Yeniçerilik konusu da karışıktır. Bu gruplara başka örnekler de eklenebilir. Hatta 18. yüzyılın sonlarına, 19. yüzyıla geldiğinde farklı etnik grupların, imparatorlukta kurduğu ilişkiyi ille de yapısal bir çatışma olarak görmemek, bir tür müzakere olarak görmek; mücadeleler, müzakereler ve direnişler, katılımların iç içe geçtiği süreçler olarak düşünmek mümkün (Ali Yayıoğlu)

Bu gruplardan yeniçeriler özellikle iktisadi ve askeri dönüşüm girişimlerine dair süreçler içerisinde muhalefet kollarından olmuştur. Bir yandan yeniçerilerle ilişkilenen ciddi muhalefet hareketlerinin kendi çıkarları doğrultusunda ve yer yer ulema gibi başka gruplarla ortaklıklar içinde doğmuş olması oldukça normaldir. Nitekim Avrupa tarihinde öne çıkan, modern devlet ve modern iktisadi sistemlerin oluşmasına giden süreçlerde etkili olan sosyal ve iktisadi gruplar da aktörlüklerini kendi tarihsel dinamiklerinde oluşmuş menfaatleri doğrultusunda yapmışlardır. Yeniçerilerin de menfaat ve yerleşik pratikleri bir yana, askeri, iktisadi ve sosyal dengelerin önemli unsurlarından biri olarak sultanları tahttan edecek güce, bazı gelenekleri ve daha geniş toplumsal kesimlerle kurduğu ilişkiler bağlamında onları temsil edebilecek siyasi potansiyellere ulaşabildiği gözlemlendiğinde, tarih yazımının bu dinamikleri değerlendireceği birçok farklı perspektif olması kaçınılmazdır. Konu üzerinde oldukça farklı görüşler tarihçilerin zihnini meşgul etmeye devam etmektedir.

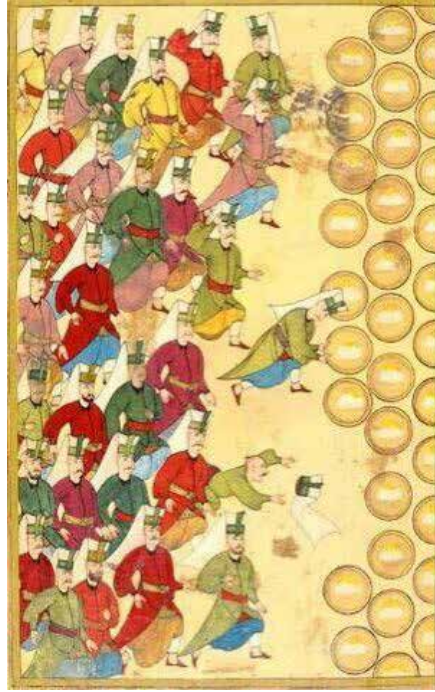

Yeniçeriler ve kahvehaneler üzerine çalışan tarihçilerin çalışmalarından öğrendiğimiz gibi yeniçerilik özellikle İstanbul'da diğer sosyal gruplarla siyasi ve iktisadi ilişki içinde lümpen proleter bir sınıfa dönüşüyor. 18. yüzyılda alınıp satılan esame denilen maaş bordrolarını elinde tutanlarla, askeri işlevleri yerine getiren yeniçerilik arasındaki ilişki büyük ölçüde ortadan kalkıyor. Kamuoyu dediğimiz şey biraz yeniçeri kahvehanelerinde oluşuyor gerçekten. Hem bir iş merkezi hem de muhalefetin örgütlendiği bir mekân. Hükümette ve saltanatta yapılması gereken değişikliklerden fiyat artışlarına kadar pek çok şey tartışılıyor ve dolayısıyla bir şekilde yönetim mekanizmasını etkiliyor. Mesela ne zaman bir huzursuzluk olsa İstanbul'da yangın çıkıyor. Yangınlar muhalefetin en önemli göstergesi. 1782 yangını inanılmaz bir yangın mesela ve hükümet değişikliğiyle sonuçlanıyor. Yani toplumsal huzursuzluğun dışavurumları geliyor bu gruplardan.

İktidarın sınırlanması konusunda yeniçerilere ve onunla ittifak içinde olan gruplara da bakmak gerekiyor. (Canay Şahin)

Ayanlar ise daha çok maddi varlıkları itibarıyla, özellikle taşrada giderek güç kazanmış, aynı zamanda şehrin ileri gelenleri olarak ifade edebileceğimiz bir gruptur. Genel olarak, özellikle 16. yüzyıldan sonra gelişen ticari hacim, artan nakit ve iltizam sistemine geçişle ilişkili bir şekilde özellikle 17. ve 18. yüzyıl boyunca oldukça güçlendikleri düşünülür. Özellikle iltizam ve iltizamın süresinin hayat boyu hale geldiği malikâne sistemi ayanların güçlenmesinde önemli görülmüştür. Nitekim vergi ve toprak gelirleri üzerindeki kontrolleri bu grupların güçlenmesinde büyük rol oynamıştır. Tarihçi Rifa`at Ali Abou-El-Haj Osmanlı dirlik sistemindeki değişimleri ve ilgilendirdiği toplumsal grupları da kapsayarak yaptığı analizde, ayanları güçlendiren dinamikleri toplumsal dönüşümün önemli bir parçası olarak ele almış, bu dönüşümde fiili mülkiyete kadar giden uzun bir süreç görmüştür.

Çeşitli şenlik ve etkinliklerin sunulduğu Surname tarzı eserlerde yer yer karşımıza çıkan Çanak Yağması. Asya'daki eski yağma geleneğinden epey farklı olarak siyasi liderlerin kişisel servet değil, yemek dağıtması ile sürdürülen bir meşruiyet kurma aracı olan bu gelenek ayrıca yeniçerilerin saraya karşı memnuniyetsizliklerini tartmak ve dinlemek için de kullanılmıştır (Yeniçeriler için Safranpilav. Abdulcelil Levni (1720). "Surname-i Vehbi". Topkapı Sarayı Müzesi, H. 3593 folyo 22b).

1695'te vergi toplama haklarının hayat boyu satışa çıkarılmasıyla, vergi kaynaklarını satın alan imparatorluk elitleri bu kaynaklar üzerinde daha uzun vadeli, irsi ve belirli şartlarla devredilebilen bir nevi yarı-mülkiyet hakkını garanti altına alıyorlar. Uzun 18. yüzyılın ekonomi politikğine damgasını vuran bu sistem, yüzyıl boyunca ve bölgeden bölgeye farklılıklar gösteren çoklu ilişkiler ağı yaratmıştır. Yönetici sınıf genellikle vergi toplama haklarını, bölgenin ileri gelen ailelerine devrediyorlar. Böylece taşrada birbirleriyle rekabet içinde olan yerel ileri gelenler havuzundan bazıları bu alt-mültezimlik yoluyla sivrilerek kendi ağlarını genişleterek idari ve askeri makamlar ekleyerek palazlanıyorlar. Bölgenin vergi toplayıcısı ve idarecisi olarak imparatorluğun yönetici sınıfının içine entegre oluyorlar. 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, zenginliğini kendinden sonraki nesillere aktaran hanedanlaşmış taşra güçlerinden bahsedebiliriz. Kendi

alt-ağlarını kurarak askeri gücü sayesinde ve özellikle savaş zamanı bir çeşit yarı-özerklik kazanıyorlar. Merkezi hükümet, yerel ayanların hanedanlaşmasını çok istemese de pratikte yapacak bir şey yok. İstanbul taşraya, taşra da İstanbul'a bağımlı. (Canay Şahin)

Ayanlar ayrıca yer yer ulema bağlamında bahsedebileceğimizden de öte bir temsil mekanizmasının içinde bulunmuşlardır. Bunun nedeni, varlıkları ve sosyal nüfusları bir yana, iktisadi süreçler ve vergi sisteminin kaçınılmaz paydaşları olan köylüler ile kurdukları yakın ilişkidir. Üstelik ayanlık sosyal bir sınıf olarak oldukça geniş bir tanıma sahiptir. İçerisinde dini vazife ve temsilcileri olan kişilerden askeri sıfatı olanlara, devlet bürokratlarından tüccarlara kadar toplumun birçok kesiminden grup ve kişiler bulunur. Ayrıca vakıf adı verilen görece bağımsız iktisadi kuruluşların büyük bir kısmını da yine bu ayanlarla ilişkilendirmek mümkündür. Eğitim, sağlık, sanat, bayındırlık gibi birçok hizmette kilit olan, Osmanlı topraklarının her tarafına yayılmış ve sayıları oldukça fazla olan bu kurumlar sosyal ve iktisadi birçok dinamikte karşımıza çıkar. Böylece varlığa dayalı güçlerin sosyal bağlarla aktarılması da mümkündür. Ayanlar güçleri arttıkça sadrazamlığa kadar uzanan kariyerlere ve resmi bürokratik görevlere getirilmişlerdir.

Merkezi hükümetle taşra güçleri arasındaki denge müzakereye bağlı. İktisadi ve siyasi hakları dağıtan hükümet, karşılığında vergi ve asker toplama ve savaşın finansmanı gibi hizmetler talep ediyor bölge hanedanlarından. Özellikle Osmanlı-Rus savaşları sırasında, taşra güçleri pazarlık payını oldukça arttırıyorlar. Hükümet teorik olarak bu hakları geri alabilir, yani zenginliğine el koyabilir, ünvanlarını ellerinden geri alabilir, rakip ailelerle pasifize edebilir. Fakat vergiyi ve askeri toplayacak merkezi kurumların yokluğunda, bölgesel güçler de isyan edebilirler, başka imparatorluklarla ilişkiye geçebilirler. Benim çalıştığım Caniklizade ailesi orta-Karadeniz ve kuzey-doğu Anadolu gibi büyük bir bölgeyi kontrol eden bir hanedan. 18 yüzyıl boyunca, iktisadi, siyasi ve askeri güçlerini pekiştiriyorlar; vergi kaynaklarını kontrol ediyorlar, vakıf kuruyorlar ve en önemlisi Rus sınır bölgesinde savaş için kilit durumdadılar. Pazarlıkların tıkanıp noktada veya askeri-mali merkezleşme döneminde imparatorluğu birbirine katan isyanların başını çekiyorlar. Merkezden atanan aktörler ne vergi ne de asker toplayabiliyor. 1808 sonrası Canikli hanedanını tamamen ortadan kaldırmak isteyen merkezi hükümet, onların yüzyıl boyunca kurmuş olduğu bölgesel ağları bir gecede silemiyor; tam tersine onun kapı halkından, onun yetiştirdiği bir başka ayan ailesi yükseliyor. Kısaca, 19. yüzyılda bu büyük hanedan aileleri ortadan kalkıyor ama onların alt-networklerindeki küçük ayan aileleri boşlukları dolduruyor. Tanzimat'la birlikte kurulan yerel meclislerin aktörlerine baktığımızda, en azından benim çalıştığım

bölgede, bu büyük hanedanların alt ağlarını oluşturan, onlarla iş yapan, küçük ölçekli ayanların devamlılığını görüyoruz. (Canay Şahin)

1808’de ayanların askeri güçleriyle beraber İstanbul’a kadar yürümesinin ardından kaleme alınan Sened-i İttifak, Osmanlı tarihi için oldukça eşsiz bir metindir. Özellikle padişah, sadrazam ve ayanların taraf kabul edildiği belgede ayanlara ve saltanata yönelebilecek potansiyel saldırıların engellemesi ve bunun adına tarafların birbirlerine kefil olması, toprak ve hazine gelirlerinin düzenlenmesi ve halka zulmün engellenmesi gibi konular ele alınmıştır. Bir yandan Osmanlı tarihinde mutlak iktidarın sınırlanmasını öngören ilk resmî ve yazılı belge olarak görülür, öte yandan ise dönemin padişahı 2. Mahmut tarafından da onaylanmasına rağmen pratikte geçerliliğinin hiç olmadığı söylenir.

Fakat ayanların kazandıkları yerel güçlerin tamamen yok olmak yerine pratikte farklı şekillerde kendini dönüştürerek devam ettiği düşünüldüğünde, belki de Sened-i İttifak’ı ilgili olduğu fiili dinamikleri açısından değerlendirmek daha doğrudur. Yazılı iç anlaşmaların ve anayasal bir anlayışın değil öncesinde, Sened-i İttifak tarihinde dahi Osmanlı siyasal dinamiklerine hâlâ uzak olduğu açıktır. Fakat bu durum, fiili dinamikler açısından bakıldığında, ayanlar gibi grupların güç kazanarak imparatorluk nizam ve dengelerinde giderek ön plana çıkıp, sultan gibi diğer güç odakları tarafından gözetilmek durumunda kalmalarına, dolayısıyla siyasi güce ortak olmaya başladıklarına dair bir tezle çelişmek zorunda değildir. Nitekim ayanların seçimle bölgesel liderler belirledikleri veya kazandıkları güçlere dayalı dinamiklerle devletin resmi görevlerine atanır hale geldiklerine dair tarihi deliller dahi vardır. Bunlar saray dışında gelişen fiili dinamiklerle güç kazanan çeşitli grupların, Osmanlı siyasi dengesine katıldığı vaziyetlere sadece birer örnektir.

Genel olarak bakıldığında gerek yeniçeriler gerek ayanlar gerekse çeşitli dini, etnik ve sosyal grupların, Osmanlı tarihinde müzakere ve siyasal denge süreçleri için önemli paydaşlar olarak ele alındığı bir yaklaşımın olanakları vardır. Bunun karşısında duran bir engel de bizzat Osmanlı tarihi belgeleri ile kendi tarihsel bağlamları dolayısıyla cumhuriyetçilik, İslamcılık veya milliyetçilik gibi bazı yaklaşımlar çerçevesinde belirli yönlerde gelişmiş tarihçilik geleneklerinin etkisi gibi gözükmektedir. Birçok sosyal hareketin ve çatışmanın kavramsallaştırma biçimindeki farklılıklar vardır. Sadece zorba, gerici veya eşkıya olarak adlandırılmış bazı grupların, çatışmalar içerisindeki konumlarını normatif zeminlerden çıkarıp tarihsel dinamikler içerisinde oynadıkları rolleri, Osmanlı ve Türkiye tarihini farklı bir şekilde düşünmeye olanak verecek zeminlerde ele almaya dair çabalar bu bağlamda değerlidir. Örneğin, özellikle vergi yükleri bağlamında oluşan ağır toplumsal muhalefet olayları Osmanlı tarihinde yaygın bir şekilde eşkıyalık ile özdeşleştirilmiştir. Halbuki süreçlerin fiili olarak tahakküm ve çatışma ilişkileri içerisinde değerlendirilmesi, günümüz siyaset ve sosyoloji bilimleri temellerinde ele alınabilmesi açısından önemlidir. Bu açıdan sadece yeniçeriler ve ayanlar değil, tarih içinde değişik biçimlerde ön plana çıkan veya geri plana düşen grupların varlığını ve bunların siyasi dengeler açısından önemini anlamak da bazı olanaklar açacaktır.

Osmanlı'da aşiret türkülerine bakın mesela. Bir tane örnek vereyim: “Şalvarı şaltak Osmanlı, eğeri kaltak Osmanlı, ekende yok, biçende yok, yemedede ortak Osmanlı”. Ya da işte “Kalktı göç eyledi Avşar illeri, ferman padişahınsa dağlar bizimdir”. Şimdi buradaki problem ne biliyor musun? Bunlar asker ve vergi vermek istemiyor. Problem bu. Diyor ki tarlada çalışırken ortada yok, yemeye geldi mi geliyor vergi alıyor. Ya da istediğin kadar ferman ver ben sana asker vermeyeceğim, dağa çıkarım diyor. Bunlar vergi ya da asker alma baskılarına karşı mücadeleler ama bir yandan da toplumsal düzenin kurulmasına engel davranışlar. Osmanlı'nın en büyük sorunlarından birisidir bu. Reaya özellikle padişaha kadar uzanan mahkemeler yoluyla tumarla arasında kurulan ilişkiyi belli yerlerde tutmaya çalışıyor. Çünkü tumar sürekli olarak reyanın tepesine çökmeye eğilimli. Bütün Osmanlı tarihinde görüyorsunuz bunu. Merkezin müdahaleleri de sürekli olarak tumarlı sipahinin tirpanlanması ve reyanın korunmasına yönelik ortaya çıkıyor. Ama sistem de değişiyor taraflar da. Ve oralardan bir sürü başka hikâye çıkıyor. (Erdoğan Yıldırım)

6 | Osmanlı'da Dönüşüm ve Modernleşme

Bahsi geçen birçok denge denetleme tartışması ve bunlara dair tarihsel süreçlerin açıkça gösterdiği üzere, Osmanlı'nın belirli kopuklukları ve farklı yönelimleri de içeren, fakat bir yandan da dünya tarihi ile iç içe geçmiş dönüşüm süreçleri konumuz açısından oldukça önemlidir. Nitekim bunlar sadece devamlılıklarla kopuklukların değil aynı zamanda içsel dinamiklerle Osmanlı'ya dışsal etkilerin bir arada gözlemlenebileceği sentezlerin yapıldığı süreçlerdir. Başka bir deyişle, tüm bu sentezlerin oluşma süreçlerini ve siyasal organizasyon için belirleyici olan dinamikleri anlamak, geniş bir tarihsel perspektiften ele almak gereklidir. Farklı kurumlar veya özgül dinamiklerle de olsa, Osmanlı coğrafyasındaki gelişmelerin Batı'nın modern ulus-devlet, demokrasi ve günümüzde anlaşıldığı haliyle denge denetlemenin oluşmasına zemin hazırlayan tarihi ile ne şekilde paralel ilerleyip ne şekillerde farklılaştığına dair araştırmalar, tarih için olduğu kadar günümüz siyasetini anlamak için de gereklidir.

Osmanlı tarihinin anayasal mücadeleler ya da işte denge ve denetleme mekanizmaları hakkında kendi iç yapısıyla, dinamikleriyle, daha önceki dönemleriyle ele alınarak incelendiği literatür yeni yeni oluşuyor. Sadece 19. yüzyıldaki Tanzimat'ı, anayasa idi, 1908'di gibi bir düşünceyle değil de çok daha geçmişten. Kendi mekanizma ve dönüşümüyle beraber düşü-

nerek bir anayasal tarih, içinde denge ve denetleme mekanizmalarının bir şekilde yer aldığı, hukuksal olarak, ya da siyaseten yer aldığı, sosyal olarak yer aldığı, böyle bir tarih var mı? Var! Ama böyle bir tarih nasıl yazılır? Türkiye'deki demokrasi tarihinin başlangıcını, 1920'lerden, 1850'lerden değil de mesela 15.-16. yüzyıldan itibaren ele alarak düşünebilir miyiz? Bence düşünebiliriz, düşünmeliyiz. Ama böyle bir tarihçilik geleneği bir şekilde oluşmamış. Bunun oluşmaması başı başına çok enteresan bir mesele. "Whig history" denen yaklaşım. Bir anayasal tarih anlatısı. Anayasal gelişim hikayesi. Gücün paylaşımının hikayesi. Biz gücün paylaşıldığı dönemlere gerileme dedik. Halbuki modern tarihi gücün paylaşılmasının tarihi olarak yazarsak 17. yüzyıldan itibaren çok renkli bir hikâye içinde buluruz kendimizi! Niye İngiltere'de, başka yerlerde böyle bir tarihçilik geleneği oluşmuş? Örneğin Almanya'da da oluşmamış. O da enteresan. (Ali Yaycıoğlu)

Osmanlı tarihini, iktidarın sınırlanması ve siyasal dengeler üzerinden inceleyebilmek adına arka plan oluşturabilecek birkaç dönüşümden bahsetmek mümkündür. Bunlardan biri yaklaşık olarak 16. yüzyıl civarlarında başlayıp ve 17. yüzyılda somutlaşan bürokratikleşme sürecidir. Bu yüzyıllarda yaşanan merkezileşme eğilimleri, bürokrasi sistemindeki gelişmeler ve özellikle demografik göstergelerle birlikte artan ticari faaliyetlerden bahsedilir ki bunlar sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun değil, tüm Asya'dan Batı Avrupa'ya ve İspanya'ya uzanan geniş bir coğrafyada gerçekleşmiştir. Yani burada Batı'dan, ya da dışarıdan gelen bir modernleşme fikrine karşı, iç dinamiklerden azade olmayan fakat küresel bir dönüşümden bahsetmek mümkündür.

Farklı perspektif ve teorilerde farklı şekillerde kavramsallaştırılan bu dönüşümün bizim için önemi, bir bürokratikleşme dalgası ile ilişkilenen kısıtlı monarşilerin artması ve siyasi güç dengelerine yönelik fiili ve teorik dışavurumların ortaya çıkmasıdır. Osmanlı'da da benzeri bir sürecin yaşandığını ifade eden tarihçilerden biri olan Baki Tezcan, 16. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl başlarına kadar devam eden bu dönemi Osmanlı'nın "ikinci imparatorluk" dönemi olarak adlandırmıştır. Yani ulema, ayan, yeniçeri gibi grupların giderek siyasal aktörler haline geldiği ve padişahların kolayca tahttan indirilebilir olduğu bu dönemdeki değişikliklerin, imparatorluk formu içerisinde kaldığı söylenebilir. Fakat bu sürecin aynı zamanda klasik Osmanlı siyasi organizasyonundan farklı bir kısıtlı monarşinin doğuşuna işaret ettiği fikri, şu ana kadar bahsettiğimiz denge denetleme tartışmaları için bir alan açar.

Adına bürokratikleşme mi modernleşme mi dersiniz ne dersiniz deyin ama Avrupa'da çeşitli bağlamlarda yaşanan dönüşümün bir benzeri Osmanlı'da da yaşanmıştır. Hatta tüm dünyada yaşanmıştır çünkü biz bunun aynısını 1550'lerden sonra Avrasya'da birçok örnekte görüyoruz. Osmanlı başlangıçta kendince güzel bir şey yapmaya çalışıyor. Diyor ki

bütün bu kurumlar, gruplar, ulemaydı, emirlerdi vesaire bunlar otonom yapılar olarak ortaya çıkmış, bunları devlet çatısı altına toplayalım. Bunlar otonom olmasın, devlet memuru olsun istiyor bir nevi. Bunu da çok güzel organize ediyor aslında ama bir şekilde kendi kazdıkları kuyuya da kendileri düşüyor. Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk devri denilen 1520-1536 mesela bu dönüşümde önemli bir tarih olarak verilir. O tarihten itibaren sultan aslında sistem içinde bir figüran olarak karşımıza çıkıyor. Yani devlet sultandan ve hanedandan daha büyük bir hale geliyor. Bazı Osmanlı siyasi düşünürlerinin bu noktada Osmanlı sultanının yüceliği üzerine yazdıkları çok ironik ve hatta komiktir: “Ey sultanım, sen o kadar yücesin ki, böyle devlet işleriyle falan uğraşma, biz senin kulların bu işleri hallederiz, sen git yüce yüce otur köşende yüceldür” kıvamında metinler mesela. Ya da ulema örneğini alırsak, Osmanlı öncesinde ve hatta Osmanlı'nın 16. yüzyılından önce tamamen özerk baktığımızda. Kendi eğitim sistemleri var, icazet alıp bir âlimin âlim olması tamamıyla kendi içinde gelişen bir sistem. Kendi ekonomik güçleri var vakıflar eliyle ve ciddi miktarda araziyi kontrol ediyorlar. Önemli bir ekonomik altyapıları var, bunu yöneticiler birkaç defa kırmaya çalışmış olsa bile. İşte bu dönemde, yani 16. yüzyılda, hepsi dönüşmeye başlıyor. 20. yüzyıl tarihçiliği bu dönüşümü Avrupa'da olumlu bir olgu olarak görürken, Osmanlı'da bir duraklama ve çöküş emaresi olarak görmüştür. (Evrin Binbaş)

İslam inancının çoklu yapısından uzaklaşarak tekilleşmesi, dolayısıyla Sünni İslam'ın daha ön plana çıkması ve ulema ile şeyhülislamın yavaş yavaş merkeziyetçi bir yönetim anlayışının bürokratları konumuna geçişi de bu köklü dönüşüm bağlamında düşünülebilir. Nitekim dini entelektüeller topluluğu daha iç içe geçmiş ağlarını, bürokrasideki vazifelerini, hem de giderek artan varlıklarının etkisiyle özerkliklerini ve etkilerini fiili olarak arttırmıştır. Öte yandan bu değişim, fikri olarak ya da yazılı olarak kendisini doğrudan gösterebilecek anlaşma gibi düzeylerde ve belgelerde karşımıza çıkmamaktadır. Aksine resmi söylemde ve dolayısıyla yaygın toplumsal tahayyülde padişahın zatiyle ve saltanatla temsil olunan devlet ve nizam fikri her zaman en sağlam prensiptir. Bu, daha önce ifade edildiği üzere, bir anlamda tarafların nizam adına ortaklaştığı söylem ve inançların ürünü olarak düşünülebilir.

Burada dinden elde edilen fayda şu, din tanrının tek dolayısıyla yeryüzünde onun temsilcisinin onun adına hükmedenin de tek olması gerekçesinden, “sizden olan ulül emre, emir sahibine itaat edin” diyen ayetsel dayanaklardan yola çıkarak iktidarın merkezi ve tekçi yapısına ideolojik bir destek sunuyor. Dolayısıyla bir sultanın kâdir-i mutlak olması demek, tanrının yeryüzündeki gölgesi olarak tanrı adına karar verme meşruiyeti demek. Sultana itiraz etmenin tanrıya itiraz etmekle özdeşleştirildiği bir

siyaset geleneği, İslam devletlerinde kendisine kutsal bir dayanak sağlamış oluyor. 2. Beyazid, Yavuz ve özellikle Kanuni ve sonrası sultanlarda çok belirgin bir şekilde, görmeye başlayacağımız gibi hilafet, Zillullah, ulül emre, emir-ül müminin gibi doğrudan siyasal otoritelerini dinle gerekçelendiren vurgular giderek artıyor. Dolayısıyla bu insanların hem kararlarını hem de emir sahibi olmalarını sorgulamak sadece sıradan halk için değil sarayın içinde eğitilmiş, komuta yetkisi, siyasal söz yetkisi olan insanların dahi elinden alındığı bir kurumlaşmayı beraberinde getiriyor. Bu durum imparatorluğun gerilemesi sürecinde bir hayli yara alacak, hatta 1808’de yerel otoritelerle Sened-i İttifak’ı imzalamak zorunda kalacak ama kendini toparlar toparlamaz âyanın kanlı tasfiyesiyle eski haline dönmeye çalışacaktır. (Erdoğan Aydın)

Siyasi dengenin taraflarından olan saltanat ve sarayın, dengeleri fiili halleri ile değil, o dengelerin kurucusu sayılabilecek konumlarını korumak üzere söyleselleştirdiği görülür. Üstelik buna diğer taraflar da kani olabilir. Sened-i İttifak gibi fiili dengelerin ne kadar saltanat aleyhinde değiştiğini gösteren bir belgede dahi, ilk maddenin tamamen padişahın ve saltanatın vazgeçilmezliği söylemi üzerine kurulu olmasının nedeni belki de budur. Yani siyasal dengeler fiili ve fikri olduğu kadar tarafların amaç ve çıkarları açısından da çeşitli şekillerde sabitlenir. Söylem ve fiili durum arasındaki ayrışmaya ayrıca tarafların girişimleri boyutunda da bakılabilir. Örneğin şeyhülislamlık kurumunun geçirdiği dönüşüm ve kısa süreli atamalarla memuriyet haline getirilmesi, padişahın şeyhülislamın artan gücüne karşı başarılı bir stratejisi olarak düşünülebilir. Yani çelişkili gibi görünebilen durumlar aslında fiili olanla söylesel olanın ve taraflar arasındaki ayrışma ve uzlaşmaların işareti olarak da yorumlanabilir.

15. ile 16. yüzyıla geldiğimizde yönetici figürler örneğin bazı Mehdici (Messianic) ve kıyametçi (apokaliptik) fikirleri siyasal düşüncenin içine getirerek, siyasal ve anayasal paradigmayı değiştirmeye çalışıyorlar. Bu gelişme, yani yönetici figürü mutlakiyetleştirme çabası 14. ve 15. yüzyıllarda İslam dünyasında süregiden bir anayasal krize getirilen en kuvvetli çözüm önerisidir. Dünyanın sonu gelecek, bir güç ortaya çıkacak ve bu güç fikri temelde hem dini hem siyasal hem de hukuki otoriteyi birleştirecek. 15. yüzyılın başında bir Timurlu şehzadesi İskender bu siyasal hareketin ilk kıvılcımını çakmıştır. Timur’un ölümünden sonra amcası Şahruh’a karşı hakimiyet mücadelesi veren İskender, amcasının güçlü ordularına karşı entelektüel temellere dayalı daha mutlakiyetçi bir sistem önerisiyle ortaya çıktı. Kendisini gizli ve gizli olmayan bütün bilimlerin en büyük ustası olarak tanımlayarak kendi siyasal benliğini hukukun kaynağı olarak göstermeye çalıştı. İskender’in denemesi İslam tarihinde gerçek anlamda mutlakiyetçi anlayışın ilk parlamasıdır. Osmanlı’ya gelirsek, Yavuz Sultan Selim

ve Kanuni Sultan Süleyman gibi figürler de bu fikrin cazibesine kapılmış gibi görünüyorlar. Bu evrensel bir düşünce tarzıdır erken modern dönemde. Biz bunu Avrupa'da, Akkoyunlular'da, Hindistan'da Babürlülerde, İran'da Safaviler'de ve hatta Orta Asya'daki Moğol geleneklerinin canlandırılmasında, her yerde görüyoruz. Asıl en büyük dönüşüm ise yeni bir imparatorluk fikrinin ortaya çıkmasıyla oluyor. Bu illaki Messianic çerçevede gelişmiyor. Tarihsel ve teolojik spekülasyon sultanların, hanların ve de şahların arzu ettiği mutlakiyetçi temeli sağlamakta zayıf kalıyor ve sonuçta 1550'lerden sonra bizim gördüğümüz tüm bu coğrafyada giderek bürokratik sistemin hâkim olmaya başlaması ve yönetici figürlerin bunu artık bir şekilde kabul etmek durumunda kalması ile sonuçlanıyor büyük oranda. İstanbul'un fethinin verdiği imkân ile yeni imparatorluk fikrini Osmanlılar yine de en başarılı şekilde uygulayanlardandır. Ama dünyanın her yerinde olduğu gibi mutlakiyetçi siyaset her zaman bir ideal olarak kaldı, hiçbir zaman uzun soluklu siyasi bir programa ve anayasal çerçeveye evrilemedi. (Evrin Binbaş)

Bu çerçevede söylemsel pratiklerin bir çerçeveye oturtulabilmesinin ve farklı taraflardan gelen siyasi yönelimlerin ortak bir toplumsal zeminde açıklanabilmesine dair çabaların önemi yine göze çarpar. Nitekim, bir taraftan artan merkezileşme çabaları ve dini alanda da kendini gösteren tekillik arzusunun öte taraftan gerçekleşen bürokratik modernleşme ve siyasal gücün dağılımını sağlayan gelişmeler karşısında anlamlandırılması mümkündür. Tarih ve öznel tartışmaları ve tekil olana karşı küresel olanın göz önünde bulundurulması gibi fikirler, alışlagelmiş değişim fikirlerinin tarihi de kapsayan bir oluş süreci içerisinde konumlandırılabilmesine olanak sağlar. Toplumsal dönüşümler, tarafların konumlanmalarını aşan süreçler olarak kavramsallaştırılabilir. Halihazırda Osmanlı örneğindeki dönüşümün bir toplumsal gelişme çerçevesinde ortaya çıkan evrensel fikirler ve dışarıdan gelen etkilerle kavramsallaştırılıyor olması, bu yaklaşımlara dair birtakım teorik sorunlar bir kenarda dursun, bunları ampirik olarak konumlandıracak tarihsel çalışmalar çerçevesinde zamana ve mekâna yayılan süreçler içerisinde inceleyerek Osmanlı ile Osmanlı sonrasında oluşan modern devletlerin siyasal ve entelektüel dinamiklerini güçlü şekillerde bağlayabilecek potansiyeller göstermektedir.

Bu dönüşüm ondan önceki güçlerin sağladığı denge tümüyle ortadan kalkıyor anlamına gelmiyor. Mesela kendi iktidarlarını daha güçlendirebilmek için kurdukları devşirmelerden oluşan ordu, düşündükleri vazifeyi uzun vadede ifa etmiyor. Bir şey kurup yerleştirdiğiniz zaman, o şey kendi iradesiyle hareket edebiliyor zamanla. Özellikle 16. yüzyıl sonundan itibaren yeniçerilerin farklı yönere yöneldiğini, ticarete atıldıklarını, kendi kendilerine dışarıdan insan aldıklarını ve kendi kendilerini

yöneten bir tür kurumsallaşmaya, özerkleşmeye girdiğini görebiliyoruz. Bu kimliğiyle yeniçeri ocağı padişahın siyasi otoritesi üzerinde bir denge mekanizmasına dönüşebiliyor. Ama nasıl? Onlar oturarak bir mecliste oy vererek falan yapmıyor bu işi, iktidar mücadelesiyle oluyor. Tahttan indirilen, katledilen padişahlar var. 18. yüzyıla geldiğimizde mesela Lady Mary Montagu'nun bir anekdotunda geçiyor sanırım, padişah bir yeniçerinin yan bakmasından bile çekinirdi falan gibi. Bu belki abartılı ama bir noktadan sonra bu yeniçerileri, haklarını tanımamız gerek deniyor. Yoksa başlarına dert açılabilir. Yani dengeyi sağlayabilecek güçlerin tanınabilmesi için, o güçlerin kendilerini uzun vadede ispat etmeleri lazım. Bu da ancak siyasi aktivitelerle, gerektiğinde biraz şöyle güçlerini göstererek hareket etmekle oluyor. 18. yüzyıla geldiğimizde yeniçeriler daha muhtariyetlerini ilan etmiş gibi gözüküyorlar. Sayıları artıyor, toplumun değişik tabanlarından insanlar biz yeniçeriyiz diyor. Savaşa falan da gitmiyorlar mesela. İktidarı bir anlamda kontrol edebilecek bir mekanizmaya dönüşüyor. Ama bu ideal bir mekanizma mı? Değil. Tahmin edilebilir kurumsal bir meclis etrafında düzenli toplantılar yaratan bir mekanizma falan değil bu. Konuşulmayan bir denge var, fazla bir şey yaparsam onları gücendirirsem karşı çıkabilirler diye düşünüyor sultan. (...) Benzer bir durumdaki ulema da hatta yeniçerilere göre daha fazla temsil gücü var ama yine orada da yazılı bir şey yok, yine pazarlıklar ve organik süreçler söz konusu. (Baki Tezcan)

İslam başlığı altında ele aldığımız bu çatışma ve dönüşümlerin İslam inancı açısından da ikircikli durumlar yarattığından bahsetmiştik. Nitekim bir yandan dini entelektüellerin artan öneminden ve İslam'ın farklı yorumlarıyla da ilişkili şekilde oluşan farklı temsillerden söz ederken, öte yandan saltanatın bunları devre dışı bırakmak üzerine kurulu İslam yorumlarına yöneldiği görülür. Bu durum da dönüşen toplumsal yapıyla bağlantılı olarak ortaya çıkan siyasal mücadeleler bağlamında yorumlanabilecektir. Denge denetleme potansiyellerinin önünü kapatmaya dair girişimler, merkezi iktidarın farklı toplumsal oluşumların yarattığı yeni siyasi dengeleri gözetmek zorunda kalması ile ilişkilendirilebilir.

Tüm bu siyasi dengelerin iktisadi süreçler ve bununla ilişkili sosyal sınıfların oluşmasından bağımsız düşünülmemeyeceğini belirtmiştik. Siyasi organizasyona dair asıl farkların güçlenen-zayıflayan sosyal sınıflar ve bunların iktisadi dinamikleri bakımından çeşitliliklerine göre değişen tarihsel tecrübelerde saklı olacağı bir gerçektir. Örneğin Avrupa tarihinde toprağa bağlı sınıfların oluşması ile doğrudan ilişkili bir şekilde ortaya çıkan modern siyasi ve iktisadi sistemlerin Osmanlı'daki tarihsel tecrübeyi nasıl açıklayabileceği gibi sorular bu incelemenin sınırlarını aşsa da konumuzla doğrudan ilişkilidir. Daha önce bahsettiğimiz Abou-El-Haj gibi tarihçilerin bir yandan Osmanlı tarihindeki aktörlerin birbirleriyle ilişkilerini iktisadi ve sosyal dinamikleri dahil ederek anlamaya çalışırken, diğer yandan modern devletin doğuşuna giden süreçte Osmanlı ile Batı arasına kalın çizgiler çekip bunları karşılaştırılmaz yapan perspektiflere eleş-

tiriler getirmesinin nedeni de budur. Bu anlamda 16. yüzyıldan itibaren başlayan bir dönemi 19. yüzyılda başlayan modernleşme ve reform hareketlerine bağlayacak girişimler tüm bu tartışmalar için oldukça değerlidir.

Osmanlı'nın 19. yüzyıl tarihini bir Batılılaşma veya Batı'nın modern dönüşümü doğrultusundaki reformların tarihi olarak görmek yerine 14.-15. yüzyıllara dayanan ve günümüze kadar uzanan evrensel bir dönüşüm çizgisinin sürekliliği içinde görmek mümkün. Bu dönemde dünyanın farklı bölgelerinde artan ticari talep ve devletler arasındaki yoğun askeri, siyasi rekabet ortamında farklı aktörlerin ürettikleri çözümler modern dönüşümün belirleyici özelliği oldu. Bir diğer özellik ise bu çözümlerin çoğu kez farklı bölgelerce paylaşılmış olmaları ve biricik olmamaları. Örneğin, 19 yüzyılda, Batı ile olan ticaretin arttığı dönemde ticari işlemlerin yeniden düzenlenmesini öngören Mecelle böylesi bir kurumsal çözüm, bir müdahaledir. Ve de Osmanlı modern dönüşümünün bir ifadesidir. Hem Mecelle hem de aynı dönemde düzenlenen Arazi kanunnamesi Osmanlı'nın Batı devletlerinin Osmanlı yönetimine dayattıkları ve Osmanlı topraklarının Batı ticaretine açılmalarını öngören ticari faaliyete ve toprakta mülkiyete dair kurumsal reformlar karşısında Osmanlı'nın tepkileri olarak da düşünülebilir. Mecelle ticari işlemlere dair fıkıh kurallarının, Arazi Kanunnamesi toprakta mülkiyete dair kurallarının derlemeleridir; 19. Yüzyılda Avrupa'daki kodifikasyon eğilimi ile uyum içindedirler. Önceki dönemde Osmanlı'da ticari faaliyet belirli işlemler çerçevesinde düzenlenmiştir. Örneğin, bir nevi kiralama kontratı olan iltizam, devlet tarafından nakit karşılığında toprak, iş yerleri, pazar vergileri, sanayi işletmeleri gibi kaynakların belirli süreler için kiraya verilmelerini öngörüyordu. İltizam uzun süre tarihçiler tarafından Osmanlı'nın topraktaki nizamı ile özdeşleşen tumar sisteminin çöküşün bir belirtisi olarak görüldü. Halbuki iltizamı ticari faaliyetin arttığı ortamda kaynakların kullanıma açılmalarını sağlayan bir çözüm, bir düzenlemeydi. Aynı zamanda devletler arası rekabetin ve ona bağlı olarak devletin savunma masrafları arttığında, devlet için bir iç borçlanma aracıydı. Modernite tartışmaları açısından altı çizilmesi gereken: farklı bölgelerin ticari gelişme ve devletler arası rekabet ortamlarında ortaya attıkları çözüm ve düzenlemelerin bu bölgelerin toplumsal dinamikleri ile doğruldukları, bu düzenlemelerin sürekli tartışma, müzakere alanları olduklarıdır. Böyle değerlendirildiğinde ise modernite her toplumun kendi dinamik, mücadeleleri tarafından belirlenen süreçler olarak karşımıza çıkıyor. Peki bu Osmanlı açısından ne anlama geliyor? Öncelikle, modernite Batı ve onun kurumları ile özdeş olarak algılanmadığında Osmanlı'nın modern dönüşümü kaçırılmış bir fırsat veya erişilmesi kendinden vazgeçmek anlamına gelen imkânsız bir çaba olmaktan çıkıyor. Avrasya tarihinin bütünlüğü içinde Osmanlı'nın modern dönüşüm ta-

rihine sahip çıkma, onu değerlendirme fırsatı doğuyor. (Huricihan İslamoğlu)

Osmanlı'da denge denetleme mekanizmalarını tartışmak üzere tarihsel arka plan oluşturan bir başka önemli dönem de şu ana kadar bahsettiğimiz dönüşümlerle doğrudan ilişkili olarak 19. yüzyıldan itibaren yaşanmıştır. Batı'da modern ulus-devlet fikrinin ve pratiğinin bugünkü formuna ulaşmaya ve denge denetlemenin günümüzde kullandığımız anlamıyla somutlaşmaya başladığı bu dönemde Osmanlı'da da her anlamda ciddi dönüşümler yaşanmıştır. Bir taraftan yeniçerilerin akıbeti değişmiş, öte yandan ayanların ve ulemanın pozisyonlarında dönüşümler yaşanmış, hukuk ve siyasi organizasyon kurumlarına dair önemli gelişmeler olmuştur. Gayrimüslimler başta olmak üzere farklı toplumsal grupların siyasal düzen açısından incelenir hale gelmesi de tüm bunlarla beraber seyreden olaylardandır. Zengin bir inceleme alanı olan Osmanlı son yüzyılını çalışmanın dışında bıraktığımız için bunları ayrıca tartışmaya girmeyeceğiz.

E | TARİHTEN ÇIKARIMLAR VE GÜNCEL TARTIŞMALAR

Şu ana kadar denge denetleme tartışmaları açısından ön plana çıkan birçok tartışma aslında tarihteki sayısız ilişkinin ne bağlamda ve ne nasıl kavramsallaştırıldığına dair sorunların önemini göstermektedir. Özgül siyasi, sosyal ve ekonomik dinamiklerin günümüzden bakışla yorumlanması sadece tarih biliminin uğraşı değildir. Özellikle siyasi alanda çerçeveslendiği ve toplumsal tahayyülleri etkilediği anlamda geçmiş şu anı ve geleceği aktif biçimde tasarlayan ilişkilerin önemli bir parçasıdır. Öyle ki aynı tarihsel referansın bambaşka fikirler için kullanıldığına sıklıkla tanık oluruz. Bu bağlamda, özellikle günümüze hem toplumsal hafıza açısından hem de kronolojik olarak daha yakın olan bu son dönem raporunda günümüze dair bazı yorumları da iletmek istedik. Bunlar da şu ana kadar okuyucunun yorumuna sunulmuş bazı göstergelerin bugün ne anlama gelebileceğine dair yine tartışma niteliğinde yorumlardan öteye gitmeyecektir.

Birkaç ana bulgu üzerinden gitmek gerekirse, örneğin Orta Asya Türko-Mongol gelenekleri üzerinden, çok eski ve hatta tam anlamda devletleşmemiş siyasi organizasyonlarda dahi dikey ve yatay dengeleri iktidarı kısıtlayarak var eden, belirli özerklik ve pratiklere alanlar açan bazı ilksel denge denetleme nüvelerinin olduğundan bahsetmiştik. Bunlar modern anlamda kullandığımız denge denetleme mekanizmalarından oldukça uzak ve birçok anlamda da günümüz anlayış ve uygulamaları ile çelişir halde olsa da kendi dinamikleri içerisinde benzer temel prensipleri üretebilme potansiyeline sahiptir.

Aşiret toplumu demokratik midir? Değildir tabii. Ama egaliteryan mıdır? Evet bence büyük oranda egaliteryandır. Demokrasiyi daha tarihsel olarak kavrayıp, egaliteryanizmi daha tarihsiz bir şey olarak kullandığım için böyle bir şey diyorum. Tarif edildiği gibi despotik değildir. Aşiret lideri herkesin yaşama ve ölme hakkını elinde tutmaz yani. Aşiret reisi sen öleceksin dediği zaman kuzu kuzu gidip peki efendim öleyim demezsin. Hadi oradan sen kim oluyorsun dersin. Yönetici her zaman senden isteyeceğiyle senin verebileceğin veya vermek isteyeceğini dengelemek zorunda. (Erdoğan Yıldırım)

Fakat belki de daha önemlisi, bu geçmiş tarihlere uzanan gelenekler dahil farklı anlayış ve dinamiklerin etkili olmaya devam edebilmesi, kendisinden sonra gelen tarihsel tecrübeleri şekillendirmesidir. Bunlar, örneğin, günümüze kadar uzanan önemli siyasal sonuçlarıyla ele alınabilir.

Teoride mesela milletvekillerinin özgür davranabilen, en birincil olarak kendilerini seçen seçmenlere karşı sorumlu olan bireyler olması gerekir. Ama dinamiklere bakarsan örneğin bu Orta Asya'daki ülüş sistemi geleneksel olarak devam ettiği ölçüde kendilerini lidere karşı sorumlu hissediler, seçmenlere karşı değil. Orada denge denetleme örneği olan ülüş burada bakın önemli bir siyasal yozlaşma olarak gösterir kendisini. Bu sadece siyasi partilerle sınırlı olan bir şey de değil. Orta Asya'nın siyasal örgütlenme modelinde olduğu gibi siyasetçi kaynak dağıtması gereken insandır, o yüzden de toplaması gereken insandır diye bir düşünce varsa bu öyle kolay değişmiyor. (...) Ülüş gibi bir aşiret sistemine dayalı ise, o siyasi sistemde zaten iktidar olma meselesi kaynakları aktarma problemidir, bunların rasyonel kullanımı değildir. Kaynakların ele geçirilip taraftara dağıtılması demektir. Bu modern siyaset teorisine aykırı bir şeydir. Bu yolla başka bir egaliteryanizm de oluşabilir bakın. Çünkü lider sürekli olarak vermesi gereken ve kendi takipçilerini etrafında tutması gereken insan demek. Seçmen ben sana oy verdim şimdi de sen benim çocuğumu işe alacaksın, arsama tapu vereceksin düşüncesinde. Şu görüşleri benimsedim, o partiye oy veriyorum, dünya daha güzel bir yer oluyor falan gibi bir şey değil. Devlet baba diye kuruyor insanlar da her şeyi. Ekonomik ilişkiden çok siyasi olan ilişki üretiyor. (...) Mesela bu mal varlığına el koyma işinde de benzer durum. Bu son dönemde yeniden canlandı biliyorsunuz darbe girişiminden sonra falan. Osmanlı'da bunun resmi bir zemini var çünkü bürokratların büyük çoğunluğu köle. Zengin olmanın yolu bürokrat olmak olduğu için bunlar zenginleşiyor ama köle oldukları için mal sahibi

olamıyorlar. Sahip oldukları mallara aslında sultan adına sahipler, hukuki zemini böyle. Dolayısıyla sultan o bürokratin halledilmesini istediği zaman kendi mallarını geri almış oluyor, emanet vermiş gibi, bu kadar. Şimdiki mal varlığına el koymadan o anlamda farklı. Bu gelenek olarak oturmuş olduğu için topluma normal geliyor bazı şeyler. Şimdiki şirket mantığında böyle bir devlet üstünlüğünün zemini hukuki olarak sorunlu ama pratikte toplum hâlâ öyle bakıyor. (Erdoğan Yıldırım)

Benzer düzlemdeki bir başka örnek ise adalet-eşitlik çatışması olarak adlandırabileceğimiz bir husustur. İran coğrafyasında oluşarak İslam sonrası dönemde de yeşermeye devam eden imparatorluk formundaki organizasyonun, gelişmiş bir bürokrasi ve adaleti sağlamaya dayalı yöntemlerle sağlanan meşruiyet dinamiğinden bahsetmiştik. Bu tabii özgül bir durum değildir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu örneğinde ön plana çıktığı üzere tarih boyunca farklı şekillerde başka hukuki ve siyasal mekanizmalarla sentezlenmiştir. Oluşan farklı koşullar içerisinde farklı imkânlarla ve farklı sorunlarla beraber sultan-halife, adalet-kanun gibi sentezlerin ve aynı zamanda çatışmaların oluşması demektir. Tarihte kopukluklar ve devamlılıkların bir arada olduğunu düşününce, sentezlerin ne tamamen açıklanabilir bileşmeler ne de ilerleme ifade eden sonuçlar olarak görülmesi mümkün değildir. Bunlar farklı siyasal bağlamlar içinde değerlendirilirken dahi farklı potansiyellerin dışavurumları olarak ele alınabilir.

Günümüzde politik kültür hâlâ o adalet anlayışına çok çok takık ve bu demek ki durum hâlâ Osmanlı'daki şeklinde. Zaten gördük artık açık açık söyleniyor mağduriyet demokrasi getirecek falan. Çünkü tek yol o gibi; kendinizi mağdur göstereceksiniz ki zalim-mazlum ikilemini ortaya koyasınız, o ahlaki zemin üzerinden argümanınızı kurasınız. Demokratik prensipler vesaire değil. Bütün mesele bir şekilde mağdur edilmek. Mazlum demeye kadar getirmiyorlar mağdur diyorlar ama aslında zalim-mazlum meselesi. Ve o size müthiş bir direnç gücü veriyor. İşte alma mazlumun ahını falan. Bütün kültürde bunun yansımalarını görebiliyorsunuz. Yani hâlâ Türkiye'de siyasette muhalif olmak veya hak aramak ancak böyle aritmetik bir çoğunluk-azınlık mevzuu. Bir fert olarak bu meclis veya sandık aritmetiğinden bağımsız şekilde belirli haklara yönelmeyi ve demokrasinin tam da bu hakların devlet tarafından garantilenmesi olduğunu, bu garantinin tam da iktidara karşı bir müdafaa aracı olduğunu düşünen veya bilen insan, demokrasiyi öyle algılayan insan çok az. Türkiye'de eşitlik kavgası yapan yok; millet adalet diye yürüyor. Yani şimdi adalet kötü bir şeymiş gibi söylüyorum ama evet eşitlik olmadan adalet kötü bir şey. Kendi başına yeterli değil çünkü adalet eninde sonunda hukukunuzun bir yansıması olabiliyor. Ama eşitlik gibi bir somut, zor, nispeten net bir kavramın kavgasını ederseniz siz başı bağlı öğrencinin üniversiteye gireme-

mesini değil, transseksüel bir kadının sokakta öldürülmesini de görmeye başlarız. Bunu göremiyoruz. Yani seninki daha önemli çünkü o hiyerarşik; ben daha haklıyım çünkü ben Müslümanım, çünkü ben Türk'üm, milliyetçiyim, neyse. Çokluk. O hiyerarşik baskı. Eşitlik ancak o hiyerarşiyle biraz uyuştuğun zaman kabul edilebiliyor, onun dışına çıktığın zaman hayır. Demokrasi çok zor bir şey. Kimsenin genlerinde damarında falan yok galiba. Hatta kötü doğa olarak tanımlamaya kadar gitmesem de eninde sonunda iktidarı eline geçirenin bundan istifade etmesi ve dolayısıyla ezebileceği birini sömürmesi maalesef çok olağan. Sadece çatışmalarla içselleştirilmesi de yetmiyor bir şeylerin kurumsallaşması da şart. Kurumsallaşmıyor olması zaten bir problem olabilirken bazen de kurum geleneksel sisteme uyarlanıyor. Kendi çerçevesinde olabilir ama bugün olmaz. Oldurduysanız da açık açık söylemek lazım yani biz eşitlik ama adil bir toplum kuracağız diye. Bari yalan söylemeyelim. Kendi içinde tutarlı yeni bir program olarak düşünelim. Nedir avantajları falan diyelim. Eşitlik en zoru. Eşitlik dayatmaktır, olanı bozmaktır, rahatını bozmaktır. Hele ki en büyük problem, yani demokrasinin de en büyük problemi, eşitliğin sağlanamıyor olması. Eşitlik diyorsunuz ama ekonomik olarak yok mesela. Ama yine de kâğıt üzerinde, kurumlarda ve insanların aklında ben eğitim diyebilmek önemli. Bütün mesele bu. (Edhem Eldem)

Çalışma boyunca sık sık vurguladığımız üzere, denge denetlemeyi ve siyaseti ilgilendiren yapılandırmalara dair dinamikler, bunun paydaşı olanların aktif katılımları ve sürekli devam eden yorumlama süreçleri ile iç içe geçmiştir. Başka bir ifadeyle, yönetim sisteminin yapısı veya denge denetlemenin varlığı bir tür demokrasi kültüründen yahut konumuz bağlamında bir denge denetleme kültüründen de bahsetmek gerekir. Yapısal anlamda müzakere edilen veya edilebilecek alternatiflerin yerini, bunları belirlemeler üzerinden dondurmaya çalışan söylemler aldığı ölçüde aktif ve dinamik bir toplumsal siyasetten bahsetmek mümkün olmayacaktır. Böyle bir çıkarımın Türkiye siyasal geçmişi ile farklı şekillerde ilişkilendirebilecek birçok yanı vardır.

19. yüzyılın ortasına gelindiğinde artık bu eşitlik kavramıyla imparatorluğu nasıl ayakta tutabiliriz sorusu başlıyor. Ben her şeye rağmen 1856'yı, Islahat Fermanı'nı çok önemli görüyorum. Yani işte o zaman için, benim tebaam dini, ırkı, rengi ne olursa olsun hepsi eşittir lafı kadar radikal bir şey olamaz. Zaten pratik olarak görüyorsunuz, mesela çok sistemli bir şekilde ve büyük sayılarla gayrimüslim bürokratlar alınıyor. Barutçu başı bilmem Ermeni'ydi falan. Geleneksel sistem gibi değil artık. Burada kamu yönetimi mesleğini herkese açılıyorsunuz ve yavaş yavaş herkes giriyor. Bu müthiş bir iş aslında. Yani hâlâ, belki abartıyorum biraz ama Tanzimat elitinin bu konuda şayan-ı takdir bir çabaları var. Bir şekilde kendilerin-

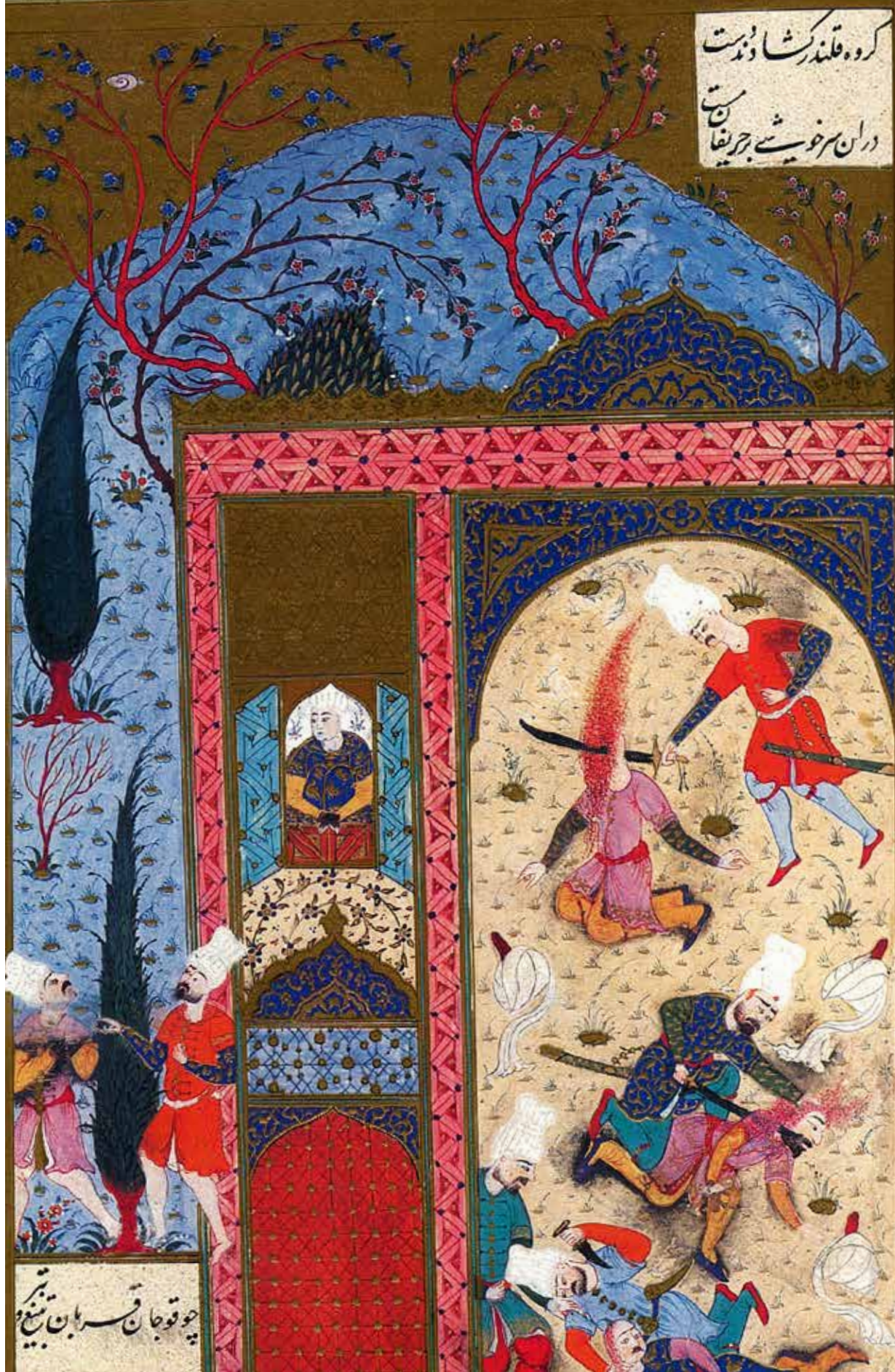

de bir hülya, yani bu işi böyle kotaracağız düşüncesi. Yani eliti açacağız ve halk da bir şekilde o eşitliğe kavuşacak gibi bir düşünceleri var. Ama uzun sürmüyor. 76'dan sonra Bulgar krizi, Abdülhamid'in kendisi, anayasanın bence harcanması yani fırsatçılık yüzünden kullanılmaz bir hale getirilmesi, bir de 78 sonrası göç, demografinin değişmesi falan derken bu işler sarpa sarıyor. Abdülhamid'in bunu çok iyi görüp İslam'ı tek çıkar yol olarak, dayanıp üzerine de iktidarını koyabileceği hukuksal ve sosyal dayanak olarak görmesi söz konusu. Türkiye Cumhuriyeti'nin de temeli sayılan bir İslami kimlik ve Türklük, ki Türklük zaten Avrupa'dan verildi siz Türk'sünüz diye diye. Otokratik bir tandans sürüp gidiyor İttihatçılar'dan da Kemalistler'den de bugün AKP de. Türkiye siyasetinin tek damarı otoriter dışlayıcı sorgulanmayı kabul etmeyen bir damardır demiyorum ama gördüğüm kadarıyla en kuvvetlisi o. Hamid'in en iyi becerdiği şey Tanzimat'ın iyi kötü oluşturmaya başladığı bir kurumsal zemini yok etti. Kurumları çok zayıflattı ve devlet denen şeyin içini bir bakıma boşalttı. Retorikte hâlâ çok kuvvetli olan devleti kolay fethedilebilir, içi doldurulabilir ve dolayısıyla iktidara ulaşmak için gücü elinde tutanın elinde müt-hiş bir dayatma aracı haline getirdi. Dolayısıyla sorgulamanın karşısında mütemadi bir araç olarak kullanılabilir sansür, dayatma, baskılama ve saire. Bir tarafta da başka bir yapı oluşuyor örneğin ordu ve yargı. Yani vesayet sistemi. Atatürk de İsmet İnönü de gittikten sonra o otoriter damar aktarılıyor. Orduya zerk ediliyor, yargıya keza. Bunu devam ettiren de var yıkacağım derken yerini değiştiren de. Yani uzun hikâye ama eninde sonunda çok hoş bir hikâye değil. Denge ve denetleme kurumsallaşması o kadar güdük kaldı ki. Kısa, aralıklı ve dağınık şekillerde veya en fazla lafta kaldığı için bir türlü gerektiği gibi kök salamadı. Dolayısıyla politik kültürde bugün yeterince mevcut olamadı. (Edhem Eldem)

İslam inancı ile İslam'ın kurumsal ve hukuki yapısı da Osmanlı gibi imparatorlukların siyasi dengelerinin üretilmesinde ve meşruiyet savlarında önemli bir yer alır. Özellikle İslam başlığı altında sunulan yorumlar ve bahsedilen tarihsel dinamikler kadar bunların denge denetleme bağlamındaki önemlerinin de çoklu yönlere gidebileceğini göstermektedir. Nitekim farklı dinamikler ve hatta bazen aynı mekanizma iktidarın kısıtlanmasına olduğu kadar onun güçlenmesine, temsile olabildiği kadar temsil olanaklarının yok edilmesine de hizmet edebilir görünmektedir. İslam inancı bunun en iyi örneklerinden birini oluşturmaktadır. Bunun bir dışavurumu önceleri çoğulcu İslam anlayışına karşın tekil bir İslami anlayışın, devletin merkezileşme ve otorite kurma emellerine uygun olarak kullanılmış olmasıdır.

Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Süleymanname eserinde Alevi-Bektaşî dini görüşlere karşı ağır bir müdahale ile sonuçlanan Kalender Çelebi İsyanı betimleniyor (Kalender Çelebi İsyanı. Arif Çelebi (1558). "Süleymanname"; H 1517, folyo 239a. Topkapı Sarayı Müzesi, Nurhan Atasoy Arşivi. Fotoğraf: Ottoman History Podcast <https://www.flickr.com/photos/77912654@N05/>)

İslam'ın Şii versiyonunda devlet anlayışına karşı daha kuvvetli protest bir tavır olduğu için, o da devleti ele geçirdiği an krize girmiş. Şiilik zulme karşı bir tavidir. Zulüm yapan da devletle ilişkilendirilmiş bir şeydir. Bizde de Alevi hareketi içinde böyle bir ruh barındırır. Hamid Dabashi der ki, ne zaman bu Şiilik İran devriminden sonra iktidar oldu, orada kriz başladı. Bence hakkı da var yani. Çok muhteşem bir dünya İran dünyası ama görüyorsun yani böyle bir devlet olmaması lazım. Toplumdur yani. Şiilikten devlet inşa edersen o olmuyor. İran'da onu görüyorsun olmadığını. İran'ın hikayesi çok enteresan. Bence Osmanlı tarihini İran tarihiyle beraber düşünmek çok verimli olur. Şunu söylemeden geçemeyeceğim, İran'da kaldığım süre içinde düşüncelerim özgürleşti. Kendimi Osmanlı kabusundan kurtardım sanki. Çok bildik bir yerdi ama Osmanlı değildi; harika bir duyguydu bu! Türkiye'ye gelelim: Türkiye'nin büyük bir İslami geleneğini sağ ile bağdaştırıyoruz. İslam ve sağ. Halbuki İslam sağ muhafazakarlıkla sınırlı değil ki. Türkiye'de bu işin yeniden düşünülmesi lazım. 16. yüzyılda yaşanan Kızılbaş krizi bir şekilde çözüldü ama bu başarılı bir çözüm müdür? En son seçim arasında yaşanan olay bile onu gösteriyor ama hani Alevi katliamlarını sıralarsan başarılı olmadığı kesindir. Ama yine de büyük bir karara bağlama, sonuçlandırma arayışı vardır ama bitmeyen bir hikâye. Kızılbaş-Alevi hikâyesini merkeze koymadan Türkiye'de İslam'ı anladık denebilir mi? Buna sadece Türk soluyla muhafazakârlar arasında bir karşılaştırma falan dersin, olmaz o. (...) İslam'ı öyle görmek, bir perspektife indirgemek, bir partiye ya da o dünya görüşüne indirgemek, hele yerli-milli bohçasına sokmak ve farklı İslamîliklerin çoğulcu potansiyellerini değerlendirmemek. Bu tarihsel olarak hatalı olur. Türkiye'de İslam denen şey ya da şeylerin bir çoğulluk içinde, kendi iç gerilimlerini de değerlendirerek, anlaşılması ve incelenmesi lazım. Şunu da söyleyeyim, Türkiye'deki sorunu devletin İslam'la barışması olarak görmüyorum. Asıl mesele devletin İslami her defasında yeniden üretmesi herhalde –hele bugünlerde derme çatma, tekil, dar ve sıkıcı bir şekilde yeniden kurması. Bu da devlet eliyle yapılıyor. AKP tabanını, şu an o yüzde ellilik tabanı yaratan devlet değil midir? AKP tabanı denen şey devlet tarafından, üstten yaratılmış bir tabandır. Biz bu taban sanki bin senelikmiş, şimdi de çevreden merkeze gelmiş, gibi düşünürsek tarihsel bir hataya düşeriz. Şöyle bitirelim, Türk tarihi, Osmanlı tarihi, Anadolu tarihi, diyar-ı Rum tarihi, hepsinde Alevilerin hikayesi asli hikâyelerden biridir. Sünnilik, Cumhuriyet tarihinde resmi din yapılmış. (Ali Yaycıoğlu)

Aslında bu tartışmalar sadece farklı inançlara sahip grupların bir arada yaşayabilmesi ile ilgili değildir. Birlikte yaşama zaruriyetlerinin yazılı olan veya olmayan hukuki pratiklerle kurulan uzlaşma temellerinde çözülmesi ve hukuki dinamizmin toplum

pratiklerinden ilhamla sağlanması gibi bazı başka fikirlere dair ufuk açıcı ilhamlar barındırmaktadır. Modern devlet öncesinde daha ön planda olan organik birtakım teamüllerin toplum nezdinde ve toplumla iç içe geliyor olmasının birçok avantajı olduğunu söylemek mümkündür. Demokrasilerde modern hukuk, aslında tam da bu zeminde, yani toplum talebi ve toplum leyhine olan bir düzenin koruyucusu olmak zemininde meşrulaşır; temel görevi budur. Fakat modern devletin hukuku ve toplumsal ilişkileri düzenlemek için sahip olduğu gücün her zaman toplum talebi ve çıkarına yönelik hareket edeceğini garanti altına alan mekanizmalar olmadan, bu idealin bozulabilmesi işten bile değildir. Denge denetleme tartışmasını modern devlet için bu kadar temel yapan da işte budur. Nitekim bugün modern devletin yasa yapmak, toplum ilişkilerini düzenlemek, her bireye ve ilişkilene biçimine dair bilgi edinebilmek ve ona müdahale edebilmek gibi temellerde, Osmanlı gibi bir imparatorluğun bile sahip olmadığı kadar gücü ve becerisi olduğunu söylemek mümkündür. Demokratik açıdan bakıldığında, tüm bu yönetsel güç ve olanaklar, vatandaşın aktif olarak içinde bulunduğu, toplumsal ilişkilerine dair bedensel yahut düşünsel izleklerini toplumun siyasi ve hukuki yapısına yansıttığı oranda meşrulaşacaktır.

Günümüzdeki seçim sistemleri gibi dinamikler ve güçlü siyasi partiler gibi yapı ve kurumların vatandaşın bu toplumsal tahayyül ve teamüllerinin doğrudan birer izdüşümüne denk gelebileceği fikri bir ideale işaret eder. Fakat pratikte bu ilişkinin yönü belli değildir. Toplum-devlet çatışması olarak görülebilecek bir tartışmanın Türkiye siyasi tarihine her dönem damgasını vuran temel konulardan biri olması bunun sadece bir göstergesidir. Devlet söylemini ve kurumsallığını doğrudan alarak kendi süzgecine, toplumsal ilişkilerine ve pratiğine göre değerlendirmeden yeniden üreten birey, devletin kendisini oluşturan güçlere ve ilişkilere dair soruları göz ardı edecektir. Bunun modern demokrasi açısından ne kadar ters dönmüş bir resim ortaya çıkarabileceğini görmek zor değildir. Bir oy verme pratiği ile katılımı, siyasi partiler veya onlardan oluşan hükümetlerle ise temsili boşluk kalmayacak şekilde bağdaştıran bir vatandaşlık anlayışının demokrasinin dinamikleri ile uyuşması mümkün olmayacaktır. Halbuki, şu ana kadarki tarihsel tartışmaların işaret ettiği çıkarım günümüz siyasi yapıları için de geçerlidir: Modern devlet ve onun tüm hukuki ve siyasi dinamikleri de ancak kendi toplumsal bağlamı içindeki idealleri ile uyuştugu derecede anlamlıdır. Modern öncesi siyasal pratikte, sıklıkla yöneticinin keyfiyetini sınırlayan en önemli güç olarak karşımıza çeşitli sosyolojik merkezkaç kuvvetleri çıkmaktadır. Modern siyasal sistemler de toplumsal düzene dair kendi dinamiklerine en uygun merkezkaç kuvvetlerine ihtiyaç duyar denilebilir.

18. yüzyıldan sonra bence devletten bahsetmek çok verimli bir tartışma getirmez, nizamdan bahsetmek daha mantıklı. Genel olarak da böyle aslında Osmanlı tarihinde. Devlet diye düşündüğümüz zaman bir şeyin egemenliği söylemini alıp oradan yürüyoruz. Onun yerine, ya da hadi onunla beraber diyelim, nizamı düşünmemiz lazım. Yani bu yapıyı bir arada tutan şey nedir? Nizam daha başka bir şeydir, devleti herkes hissetmez ama nizamı herkes hisseder. Osmanlı tarihçileri bile nizamdan

bahsettikleri zaman, herkesin o nizamın bir hissedarı olduğunu söylerler. Bence de bu nizam, Osmanlı nizamı, içinde herkesin hissesi olduğu bir şeydir ve bazı metinlerde bunun ipuçlarını görüyoruz. Sened-i İttifak da budur. Onun için öbür metinlere, fermanlara vesaire benzemiyor. Orada çünkü başka bir ittifaktan bahsediyor. Buradan bakarsak imparatorluğa, bugünkü anlamıyla denge denetleme görüyorsun. Çünkü herkes içinde zaten. Bu kelimeyi düşünmeliyiz; denge ve denetleme. Denge kısmı çok güzel, denetleme de. Ben mesela nizamı öneriyorum. Hatta bunu anlamak için kullandığım kavram kefalettir. Herkes hissedarsa, birbirimize kefil olacağız. Bu şekilde zaten denge denetleme olur. Kimse kimsenin hakkına hukukuna müdahale etmez. Biraz böyle bir fikir. Osmanlıyla bağlantı kuracaksa, kuracağımız en büyük bağlantının böyle bir bağlantı olduğunu düşünüyorum. Adı demokrasi mi barış mı nizam mı artık ne olursa olsun; yeni ve bütüncül bir düşünme tarzı olmalı. Bu bir kere bu karşıtlıklar üzerine kurgulanmamalı, kesinlikle merkez-çevre, devlet-toplum gibi zıt ikilikler üzerine kurulmamalı. Bu ikilikler bizi yıllar boyu esir aldı. Sadece insan merkezli de olmamalı, canlı merkezli olmalı. Mekânla, canlıyla, insanla bir bütünlük içinde olmalı. Bu bütüncül bakış Osmanlı dünyasında da var aslında. Osmanlı'dan bir şey devşireceksek bu var. Evliya Çelebi bir yere gittiği zaman o bütünsellikle bakar dünyaya. İçinde hayvan da vardır, cinler de vardır, devlet de vardır. Hepsi oradadır. Hiyerarşi olmadan oradadır. Yani hiyerarşi olmadan devlet ve kedi oradadır. Ya da az bir hiyerarşiyle ordadır. Hiyerarşi kurar, sonra da yıkar o hiyerarşiyi. Orada doğayla, geçmiş-gelecekle, mekânla, toprakla, kokuyla, duyularla, hayvanlarla beraber bir şeyden bahseder. Evliya Çelebi bize başka bir Osmanlı Dünyası projesi, ya da programı önerir. Ben Türkiye'yi böyle görmekten yanayım yeniden. Yani devlet geleneği falan değil. Nasıl sıkıldım! Bana çıkıp biri Osmanlı devlet geleneği dediği an, kaçasım geliyor. Toplum olarak çok sıkıldık bazı şeylerden. Demokrasi de öyle. Eğreti kaçıyor artık. Dışlamaya yönelik kavramları mümkün olduğu kadar dışarda bırakmak, öyle bakmak, böyle yazıp resmetmek lazım. İşte Osmanlı tarihiyle buradan çok güzel bir ilişki kurulabilir diye düşünüyorum. Nasıl demokrasi arayacağız, İslam'da mı arayacağız, kanunda mı arayacağız gibi soruların yerine bence daha böyle bütüncül ve iç hiyerarşisi olmayan bir siyasal, toplumsal, ekolojik bir hareket ve düşünme tarzı gerek. (Ali Yayıoğlu)

Çalışmada öne çıkan en önemli tartışmalardan biri Asya, Orta Doğu ve Anadolu siyasi organizasyonlarında, Batı Avrupa'nın siyasi tarihine göre bazı anlamlarda farklı yönler izlenmiş olduğuydu. Örneğin anayasal yani yazılı anlaşma ve saptamalara dayanan düzenlemelere başvurulmamış, siyasi dengeler dair dinamikler daha çok fiili pratikler etrafında şekillenmiştir. Bunlar, modern anlamdaki denge denetleme kavramsallaştırması açısından belirli yetersizliklerin doğmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda

Osmanlı tarihinde özellikle tarihi dönüşümler ve değişen sosyal ve iktisadi dinamiklerle de ilişkili olarak ortaya çıkan toplumsal grupların, denge denetleme tartışmaları açısından potansiyellerini ele almıştık. Bu çerçevede Osmanlı siyasi tarihine dair gerileme tezini, dönüşen iktisadi, siyasi ve sosyal dinamikler açısından farklı şekillerde ele almanın mümkünatı gözükmemektedir. Bu, aynı zamanda, Osmanlı'nın 19. yüzyıla kadar devam eden durağan bir mutlakiyetten bir anda Batı etkisi ile modernleştiği perspektifine güçlü eleştiriler getirmenin de mümkün olduğunu göstermektedir. Anayasallaşma gibi konulardaki farklılıkların önemini ikinci plana atmamak suretiyle, bu tartışmaların bugün toplumsal grupların siyaseten anlamlı şekillerde değerlendirilmesine, yani günümüz siyasetine farklı yönlerde ilham verebilecek potansiyeller barındırdığı dikkat çekmek gerekir.

Tüm bunların gösterdiği üzere, tarih günümüz siyasetine dair hazır cevaplar sunan gerçekler olarak düşünölemeyecek, yapıcı olduğu kadar yanıltıcı olabilecek çok yönlü bir uğraştır. Burada raporun temel soruları açısından dikkati çeken bir husus, Osmanlı'nın ve Türkiye'nin modernleşme tarihine dair izleği içerisinde hangi potansiyellerin aktüelliğe dönüştüğüdür. Yani şu ana kadar tartıştığımız dönüşüm süreçlerinin ve özellikle sosyolojik-siyasal dinamiklerle ilerleyen denge denetleme potansiyellerinin belki de bizzat modernleşmenin görece yakın tarihinde tahribata uğramış olabileceğini düşünmek gerekir. İlginçtir ki modernizasyon kavramı ile ifade edilen şey, bir tarihsel dönüşümün analiz nesnesi olmakla bizzat tarihin kurgulanmasına dair bir proje olmak arasında savrulur. Dolayısıyla tarihsel süreci ne şekilde değerlendirdiğimiz ve belki de bunu temel alarak geleceğe dair nasıl bir tasavvurda bulunduğumuz konusu, modernizasyonun yapısını ve dolayısıyla toplumu ilgilendiren dinamikleri de şekillendirir. Nitekim beşerin siyaseti sadece yapısal boyutta değil, tarihsel boyutta da çatallanır.

Aslında tarih içinde karşımıza çıkan ve denge denetlemeye dair prensiplere işaret eden mekanizmaların çoğunda sonuçların iki yönlü de olabileceğini gördük. Başka bir deyişle, birçok durumda, aynı mekanizma hem denge ve denetleme sağlayabilecek bir anlayışa, hem de zemini açısından bunun kötüye kullanılabilmesi olanaklara işaret etmektedir. Bu durum antik dönemlere kadar uzanan sadakat söylemlerinden İslam'a, adaletin sağlanması bağlamında ortaya çıkan divan gibi kurumlardan daha geniş anlamıyla modern öncesi bürokratik sistemin dinamiklerine kadar birçok farklı alanda ortaya çıkmaktadır. Bunların tarihsel ve metodolojik olarak sınırlandırılmış bağlamlarda "nasıl" sorusuna cevap verecek şekillerde ayrıntılı olarak incelenmesi, ilgili bilim uğraşlarının ve ürettikleri bilginin yaygınlaştırılmasının önemini göstermektedir. Üstelik farklı tarihsel bağlamlarda ortaya çıkmış siyasi organizasyonların hepsinde bazı özgül dinamikleri gözlemek kadar, bunları birbirleriyle kıyaslanabilir yapan kavramsallaştırmalar üretebilmek de mümkün görünmektedir. Denge ve denetleme perspektifinden bakıldığında, iktidarın sınırlanması, siyasi gücün dağılması-dengelenmesi, toplum çıkarının gözetilmesi gibi temel noktalarda kavramsal çerçevelerin ve perspektiflerin genişletilmesi gerekli görünmektedir.

Öte yandan, bu iki yönlü ihtimaller sadece modern öncesi dönemde denge denetlemeye dair anlayışın topallığı olarak yorumlanmamalıdır. Nitekim modern denge denetleme mekanizmaları da kusursuz değildir. Denge denetleme ereği ile hayat bu-

lan prensip ve kurumların doğrudan bunu sağlayabildiklerini söylemek çoğunlukla mümkün olamamaktadır. Aslında tüm çeşitlilik, çok daha zorlu ikincil tartışmalar açan bir “nasıl” sorusu ile başlamaktadır. Örneğin günümüzde halkın çıkarlarını korumak ve iradesini yansıtmak üzerine kurulan demokratik yapıların ve kurumların nasıl bu amaca hizmet edebileceği, veyahut nasıl bu amaçlardan uzaklaşarak aksi şekillerde kullanılabilecekleri, günümüz siyaset bilimi çalışmalarının temel sorularından biridir. Güçler ayrılığı ve anayasal düzen gibi temel ve sarsılabilirliği az olan prensiplerde dahi uygulamalara dair türlü farklılıklar ve sorular ortaya çıkmakta, bunlar kamu hukuku gibi alanların temel problemleri olmaktadır.

Bu çalışmanın sonuçları, belki de en temelde, tarihteki çeşitli dinamiklerin günümüzü nasıl etkileyebileceği ve bunların günümüz siyasi bağlamına dair ne tür sorgulamalara ilham verebileceği ile ilgilidir. Bir taraftan geçmişe özgülcü bir biçimde dayanan argümanlardan uzakta kurulan tarihçiliğin günümüzü anlamlandırmaktaki önemi görülmektedir. Diğer taraftan ise tarihsel sürecin ilerlemeci perspektiflerde olduğu gibi doğrusal bir şekilde Batı'nın gelişmiş siyasal sistemlerine geçiş süreci olarak kavramsallaşmadan da düşünebilmenin mümkün olduğu fikri canlanabilmektedir. Günümüz demokratik sistemleri veya gelişmiş denge denetleme mekanizmaları ile Anadolu coğrafyasında köklenip siyasi ve toplumsal süreçlerin temellerini oluşturmuş tarihsel dinamiklerin birbiriyle yer yer çok temel prensipleri paylaştığı, yer yer ise de kaçınılmaz çatışmalar yarattığını kabullenmek gerek. Bu çalışma içerisinde tarihsel açıdan dinamiklerin aslında zaten farklı bağlamlarda oluşan çatışmalardan ve devamlılıklardan beslendiğini ve karmaşık şekillerde ortaya çıktığını gözlemlemek mümkün oldu. Demokratikleşme tartışmaları ve günümüz siyasi meşruiyetini kuracak formların belirlenmesine dair anayasal ve toplumsal sorular, bu coğrafyadaki hangi tarihsel koşulların ve dinamiklerin günümüz beklentileri ile çatışmalar doğurabileceğini, hangilerinin ise gerekirse özgün ama prensipte ve uygulamada uyumlu mekanizmalarla eşdeğer olabileceğini göz önünde bulundurmalıdır. Tarih göstermektedir ki bu sorgulamalar oldukça zorlu bilgi üretme süreçleri ve fikir alışverişlerinin, her zaman olageldiği gibi müzakerelerin ve uzlaşma uğruna verilebilecek tavizler kadar muhalefetin varlığı ile mümkün olacaktır. Günümüz demokratik siyasal sistemlerinin meşruiyetini kurduğu en güçlü zeminlerden birinin işte tüm bu zorlu süreçlerin dayalı siyasal temsil, eş hukuki temeller ve yumuşak ve müzakereye dayalı ihtiyatlarla gerçekleştirilebileceği üzerinedir. Bu temellere dayanarak gelecekteki çabaların, geçmişi ve günümüzü birbirine bağlarken siyasi, toplumsal ve hatta tarih yazımına dair problemleri çözecek ufuklar açması mümkün olacaktır.

Kaynaklar ve Okuma Önerileri

Türkçe

- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. *Modern Devletin Doğası: 16. yüzyıldan 18. yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel ve Canay Şahin. İmge Kitapevi Yayınları, 2018.
- Acemoğlu, Daron ve James A. Robinson. *Dar Koridor: Devletler, Toplular, Özgürlüğün Geleceği*, çev. Yüksel Taşkın. Doğan Kitap, 2020.
- Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celali İsyanları)*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2 cilt. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- Akyıldız, Ali. *Harem'in Padişahu: Valide Sultan*. İstanbul: Timaş, 2017.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*. İstanbul: Timaş, 2018.
- Akyüz, Vecdi vd. (haz.). *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler (2 Cilt Takım)*. İlke Yayıncılık, 2005.
- Alp, Sedat. *Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: Tübitak Yayınları, 2004.
- Alparslan, Metin ve Meltem Doğan-Alparslan (yay. haz.). *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, 2. Baskı. Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Alparslan, Metin. *Hititolojiye Giriş*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2009.
- Amin, Samir. *Eurocentrism*. New York: Monthly Review Press, 1989.
- Aydın, Erdoğan. *Öteki Tarih*, 8. Baskı. Literatür Yayınları, 2018.
- Aydın, Erdoğan. *Osmanlı Gerçeği: "Nizam-ı Alem" in Gayri Resmi Tarihi*, 15. Baskı. Literatür Yayınları, 2018.
- Aydın, Erdoğan. *Kimlik Mücadelesinde Alevilik*, 8. Baskı. Literatür Yayınları, 2018.
- Aydın, Suavi vd. *Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Dost Kitabevi, 2005.
- Bardakoğlu, Ali. *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. İstanbul: KURAMER, 2016.
- Bardakoğlu, Ali. "Osmanlı Hukukunun Şer'iliği Üzerine." *Yeni Türkiye* 31 (Ocak-Şubat 2000): 709-714.
- Barkan, Ömer Lütfi. *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, Birinci Cilt: Kanunlar*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1943.
- Barker, Ernest. *Bizans Toplumsal ve Siyasi Düşünüşü*, çev. Mete Tunçay. Dost Kitabevi Yayınları, 1982.
- Bayram, Mikâil. *Sosyal ve Siyâsî Boyutlarıyla Ahi Evren-Mevlânâ Mücadelesi*, 3. baskı. Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2012.
- Beg, Muhammed Emin Zeki. *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*. Nubihar Yayınları, 2010.
- Beydilli, Kemal. *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. İstanbul: TATAV, 2001.

- Beydilli, Kemal. *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013.
- Birdal, Sinan Mehmet. *Kutsal Roma İmparatorluğu ve Osmanlı: Küresel Emperyal İktidardan Mutlakıyetçi Devletlere*. İletişim Yayınları, 2017.
- Braudel, Fernand. *Medeniyet ve Kapitalizm*. 2. Baskı. İz Yayıncılık, 2000.
- Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 1-3, çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Doğu Batı Yayınları, 2018.
- Bryce, Trevor. *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, çev. Müfit Günay. Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Choueiri, Youssef M. *Orta Doğu Tarihi: Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften*, çev. Fethi Aytuna. İnkılap Kitabevi, 2012.
- Darga, Muhibbe. *Anadolu'da Kadın*. Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Dinçol, Ali M. *Eski Anadolu Dillerine Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1970.
- Değirmenci, Tülün. *İktidar Oyunları ve Resimli Kitaplar: II. Osman Devrinde Değişen Güç Sembolleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Dikici, Radi. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Remzi Kitabevi. 2013.
- Dikici, Radi. *Bizans'ı Anlamak*. Remzi Kitabevi, 2016.
- Dikici, Radi. *Theodora*. Remzi Kitabevi, 2009.
- Divitçioğlu, Sencer. *Oğuz'dan Selçuklu'ya: Boy, Konat ve Devlet*. İmge Kitabevi, 2005.
- Divitçioğlu, Sencer. *Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma*. İmge Kitabevi, 2006.
- Divitçioğlu, Sencer. *Ortaçağ Türk Toplamları Hakkında*. Alfa Yayıncılık, 2015.
- Divitçioğlu, Sencer. *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. Alfa Yayıncılık, 2015.
- Divitçioğlu, Sencer. *Orta Asya Türk İmparatorluğu*. Alfa Yayıncılık, 2016.
- Avcioğlu, Doğan. *Türklerin Tarihi, 5 cilt*. Tekin Yayınevi, 1979.
- Eisenstadt, Samuel N. "Multiple Modernities." *Daedalus* 129, 1 (2000): 1–31.
- Eldem, Edhem. *Mitler, Gerçekler ve Yöntem: Osmanlı Tarihinde Aklına Takılanlar*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019.
- Emecen, Feridun M. "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışları Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar." *İslam Araştırmaları Dergisi* 6 (2001): 63-76.
- Emecen, Feridun M. *Fetih ve Kıyamet: 1453*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Emecen, Feridun M. *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Emecen, Feridun M. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi, 1300-1600*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Emecen, Feridun M. *Yavuz Sultan Selim*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.
- Emiroğlu, Kudret. *Kısa Osmanlı - Türkiye Tarihi: Padişahlık Kültürü ve Demokrasi Ülküsü*. İletişim Yayınevi, 2015.

- Erdem, Hakan. *Tarih-lenk: Kusursuz Yazarlar, Kâğıttan Metinler*, İstanbul: Doğan Kitap, 2010.
- Ergenç, Özer. *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazuları*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Erünsal, İsmail E. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*. İstanbul: Timaş, 2018.
- Genç, Mehmet (yay. haz.). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötügen, 2014.
- Günal, Nadi A. ve Erkan Küçükgüngör. *Roma Hukuku Pratik Çalışmaları*, 2. Baskı. Yetkin Yayınları, 2002.
- Günal, Nadi A. *Yargılama Süreci ve İstinaf*. Yetkin Yayınları, 2007.
- Gürkan, Emrah Safa. *Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*. İstanbul: Kronik, 2017.
- Gürkan, Emrah Safa. *Sultanın Korsanları: Osmanlı Akdenizi'nde Gazâ, Yağma ve Esaret, 1500 – 1700*. İstanbul: Kronik, 2018.
- Haldon, John. *Bizans Tarih Atlası*. Alfa Yayıncılık, 2017.
- Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975.
- Hoffner, Harry A. Jr. *Legal and Social Institutions of Hittite Anatolia*, Civilizations of the Ancient Near East, (ed) Jack M. Sasson, Volume I, New York: Scribners. (1995): 555–70.
- Hoffner, Harry A. Jr. *The Laws of the Hittites: A Critical Edition*. Brill, 1997.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Medreseler Neydi, Ne Değildi? Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Girişi*. İstanbul: Kronik, 2019.
- İnalçık, Halil. *Fatih Devri Üzerine Tetkik ve Vesikalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren, 1996.
- İplikçioğlu, Bülent. *Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları*. Bilim Teknik Yayınevi, 1994.
- İplikçioğlu, Bülent. *Eskibatı Tarihi 1*, 2. baskı. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- İplikçioğlu, Bülent. *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, 3. baskı. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015.
- İslamoğlu, Huricihan. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, 2. Baskı. İletişim Yayınları, 2016.
- İslamoğlu, Huricihan. *Neden Avrupa Tarihi*, 3. Baskı. İletişim Yayınları, 2014.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dinî ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz. 4. Baskı. Pınar Yayınları, 2013.
- İzzetbegovic, Aliya. *Doğu ve Batı Arasında İslam*, çev. Salih Şaban. Klasik Yayınları, 2015.
- Kaçar, Turhan. *Geç Antik Çağ'da Hıristiyanlık*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.
- Karahasanoğlu, Selim. *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzâde Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Karasu, Cem. Çivi Yazılı Belgelere Göre Eski Anadolu Kadımı Hakkında Bazı Gözlemler. *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 3 (2006): 45-66.

- Kayapınar, Levent ve Erhan AFYONCU (haz.). *Ortaçağ-Yeniçağ Avrupa Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Kayapınar, Levent (haz.). *Bizans Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Kevserani, Vecih. *Fakih ve Sultan*. Yeni Zamanlar Yayınları, 2007.
- Keyman, E. Fuat, and Ziya, Öniş. *Turkish Politics in a Changing World*, İstanbul: Bilgi University Publications, 2007
- Keyman, E. Fuat, ed. *Remaking Turkey: Globalization, Alternative Modernities, and Democracies*. Lanham: Lexington Books, 2008.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, 2. Baskı. İmge Kitabevi Yayınları, 2001.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. Efil Yayınevi Yayınları, 2011.
- Kınal, Firuzan. "Eski Anadolu'da Kadının Mevkii", *Bellekten XX/79*, Ankara: TTK Yay. (1956): 355-366.
- Kırkoğlu, R. Hakan. *Sultan ve Müneccimi: 18. Yüzyıl Osmanlı Sarayında İlm-i Nücüm*. İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Köprülü, Fuad. "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü." *Vakıflar Dergisi II*, Ankara 1942, 1-35.
- Köprülü, Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.
- Köprülü, Fuad. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 2. baskı. Alfa Yayınları, 2019.
- Küçükyalçın, Erdal. *Turna'nın Kalbi: Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşilik*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Kulakoğlu, Fikri ve Selmin Kangal. *Anadolu'nun Önsözü Kültepe Kaniş Karumu: Asurlular İstanbul'da*. İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.
- Kunt, Metin. *Sancaktan Eyalete: 1550 – 1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Küçük, Eşref. *Roma Hukuku Davalar Sisteminde Actio Popularis*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2013.
- Mardin, Şerif. *Modern Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*. İletişim Yayıncılık, 2004.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1)*. İletişim Yayıncılık, 2003.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Zındıklar ve Mülhidler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Kronik, 2018.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aile*. İstanbul: Kronik, 2018.
- Özel, Oktay ve Mehmet Öz, *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Özel, Oktay. *Dün Sancısı: Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Özel, Oktay. *Türkiye 1643: Goşa'nın Gözleri*, 3. Baskı. İletişim Yayınları, 2016.
- Reyhan, Esmâ. *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2018.

- Süel, Aygöl. *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1985.
- Schachner, Andreas. *Hattusa: Efsanevi Hitit İmparatorluğu'nun İzinde*, çev. Işıl R. Işıklıkaya-Laubscher. Homer Yayınları, 2019.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları: Kül Tiğın, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Bilgesu Yayınları, 2017.
- Taleğani, Mahmut. *İslam ve Mülkiyet*, çev. Ahmet Sadioğlu. Yöneliş Yayınları, 1989.
- Togan, İsenbike. "Türk Tarihinde Uzlaşmacı Tavrı. Ruhaniyat-Siyaset ve Boy-Devlet İlişkileri." *Üçüncü Bin Yıllın Eşiğinde Türk Uygarlığı Dünü-Bugünü-Yarını. Kongre Bildirileri* 2-3 Ekim 2000 (Bişkek, 2003), 295-306.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumî Tarihi'ne Giriş. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. 2 cilt, düzeltilmiş yeni baskı, İstanbul, 2019.
- Tonybee, Arnold, *Tarih Bilinci*, çev. Murat Belge. Bateş Yayınları, 1975.
- Turan, Osman. *Selçuklular ve İslamiyet*, 11. Baskı. Ötüken Neşriyat, 2018.
- Türkoğlu, Halide Gökçe. *Roma Hukukunda Suç ve Ceza*, 2. Baskı. Seçkin Yayıncılık, 2017.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I: Acemi ve Yeniçeri Ocağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları II: Cebeci, Topçu, Top Arabacıları, Humbaracı, Lağımçı Ocakları ve Kapukulu Süvarileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1944.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu I*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu II*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu III*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005.
- Ünal, Ahmet. *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Puduhepa ve Zamani Kadın Anayanlı bir Hitit Kraliçesi*. Ankara: Hitit Üniversitesi, 2014.
- Ünal, Ahmet. *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- Ünal, Ahmet. *Eski Anadolu Siyasi Tarihi 1: Eski Taş Devri'nden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (M. Ö. 60.000-1180)*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2018
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. İstanbul: Bilgesu Yayıncılık, 2011.
- Yıldız, Kenan. "Aykırı Vakıflar: Osmanlıda *Fukarâ-yı Müslimîni* de Gözeten Gayrimüslim Vakıfları." *Journal of Ottoman Studies* 54 (2019): 141-198.
- Yıldız, Kenan. *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Zubaida, Sami. *İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar*, çev. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

Diğer Diller (İngilizce Ağırlıklı)

- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*. Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1984.
- Acemoğlu, Daron ve James A. Robinson. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Press, 2012.
- Ahmad, Feroz. *Turkey: The Quest for Identity*. Oxford: One World, 2003.
- Akiba, Jun. "The Local Councils as the Origin of the Parliamentary System in the Ottoman Empire." *Development of Parliamentarism in the Modern Islamic World*. Edited by Sato Tsugitaka: Toyo Bunko, (2009): 176-204.
- Aksan, Virginia H. ve Daniel Goffman (yay. haz.). *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London and New York: Verso, 1991.
- Aykan, Yavuz. "From the Hanafi Doxa to the Mecelle: The Mufti of Amid and Genealogies of the Ottoman Jurisprudential Tradition." *Forms and Institutions of Justice. Legal Actions in Ottoman Contexts* (Istanbul, 2018), 1-12.
- Barkey, Karen. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca: Cornell University Press, 1994.
- Barkey, Karen. *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Beard, Mary. *SPQR: A History of Ancient Rome*. London: Profile Books, 2015.
- Berkes Niyazi ve Feroz Ahmad. *The Development of Secularism in Turkey*. London: McGill University Press, 1998.
- Beckman, Garry M. *Hittite Diplomatic Texts*. Atlanta, Ga: Scholars Press, 1996.
- Bilgin, Tayfun. *Officials and Administration in the Hittite World*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2018
- Binbaş, , Evrim. *Intellectual Networks in Timurid Iran: Sharaf al-Dīn 'Alī Yazdī and the Islamic Republic of Letters* (Cambridge Studies in Islamic Civilization). Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Binbaş, Evrim. "Timurid Experimentation with Eschatological Absolutism: Mirzā Iskandar, Shāh Ni 'matullāh Walī, and Sayyid Sharīf Jurjānī in 815/1412." *Unity in Diversity: Patterns of Religious Authority in Islam*, haz. Orkhan Mir-Kasimov (Leiden, 2014), 277-303.
- Binbaş, Evrim. "Condominial Sovereignty and Condominial Messianism in the Timurid Empire: Historiographical and Numismatic Evidence," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 62(2018).1: 172-202.
- Bryer, Anthony. *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus 800-1900*. London: Variorum Reprints, 1988.
- Bisaha, Nancy. *Creating East and West: Renaissance Humanists and Ottoman Turks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.
- Black, Jeremy. *A History of Diplomacy*. London: Reaktion Books, 2010.

- Black, Jeremy. *Great Powers and the Quest for Hegemony: The World Order since 1500*. London and New York: Routledge, 2008.
- Bridenthal, Renate vd. (yay. haz.). *Becoming Visible: Women in European History*, 2. baskı. Boston: Houghton Mifflin Company, 1987.
- Cameron, Averil (yay. haz.). *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600*. London: Routledge, 1993.
- Cameron, Averil. *The Byzantines*. Malden: Blackwell, 2006.
- Crone, Patricia. *Meccan Trade and the Rise of Islam*. New Jersey: Gorgias Press, 2004.
- Crone, Patricia. *Slaves on Horses: The Evolution of Islamic Polity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Çapa, H. Erdem ve Emine Fetvacı (yay. haz.). *Writing History at the Ottoman Court: Editing the Past, Fashioning the Future*. Bloomington: Indiana University Press, 2013.
- Dankoff, Robert. *An Ottoman Mentality: The World of Eviya Çelebi*. Leiden: Brill, 2006.
- Denemark, Robert A. vd. *World System History: The Social Science of Long-term Change*. London and New York: Routledge, 2000.
- Di Cosimo, Nicola. *Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Dickson, Martin. "Uzbek Dynastic Theory in the Sixteenth Century." Trudy dvadtsat' piatogo mezhdunarodnogo kongressa vostokovedov (Moscow, 1963), III, 208–216.
- Dikici, A. Ezgi. "The Making of Ottoman Court Eunuchs: Origins, Recruitment Paths, Family Ties, And 'Domestic Production'." *Archivum Ottomanicum* 30 (2013): 105-136.
- Dolukhanov, Pavel. *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, çev. Suavi Aydın. İmge Kitabevi Yayınları.
- Dvornik, Francis. *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, çev. Mehmet Aydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Duindam, Jeroen, Tülay Artan ve Metin Kunt (yay. haz.). *Royal Courts in Dynastic States and Empires: a Global Perspective*. Leiden: Brill Academic Publishers, 2011.
- Erdem, Y. Hakan. *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909*. London: Mac-Millan, 1996.
- Faroqhi, Suraiya. *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Faroqhi, Suraiya. *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*. London and New York: I. B. Tauris, 2000.
- Ferguson, John. *The Heritage of Hellenism*. London: Thames and Hudson, 1973.
- Fetvacı, Emine Fatma. *Picturing History at the Ottoman Court*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2013.
- Fleet, Kate. *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Fleischer, Cornell. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*. Princeton, Princeton University Press, 1986.
- Fleischer, Cornell. "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleymân." *Soliman le magnifique et son temps*, yay. haz. Gilles Veinstein. Paris: La Documentation Française, 1992, 159-77.

- Fleischer, Cornell. "A Mediterranean Apocalypse: Prophecies of Empire in the Fifteenth and Sixteenth Centuries." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 61 (2018): 18-90.
- Foltz, Richard C. *The Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century*. New York: St. Martin's Press, 1999.
- Frye, Richard N. *The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion*. Princeton: Markus Wiener Publications, 1988.
- Goffman, Daniel. *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Golden, Peter B. *Central Asia in World History*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Goldstone, Jack. "East and West in the Seventeenth Century: Political Crises in Stuart England, Ottoman Turkey, and Ming China." *Comparative Studies in Society and History* 30/1 (Ocak 1988): 103-142.
- Göçek, Fatma Müge. *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*. New York and Oxford: Oxford University Press, 1987.
- Graf, Tobias P. *The Sultan's Renegades: Christian-European Converts to Islam and the Making of the Ottoman Elite, 1575-1610*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Green Molly. *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Haldon, John. *The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640-740*. Harvard University Press, 2016.
- Haldon, John. *Warfare, State, and Society in the Byzantine World, 565-1204*. London: UCL Press, 1999.
- Haldon, John (ed.). *A Social History of Byzantium*. Chichester: Wiley-Blackwell Publishing, 2009.
- Haldon, John. *Byzantium at War*. London: Osprey, 2002.
- Haldon, John. *The State and the Tributary Mode of Production*, New York: Verso, 1993
- Haldon, John. *State, Army, and Society in Byzantium: Approaches to Military, Social, and Administrative History, 6th-12th Centuries*. Aldershot, Great Britain: Variorum, 1995.
- Haldon, John. *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Hallaq, Wael. *Sharī' a. Theory, Practice, Transformations*. Cambridge, 2009.
- Hathaway, Jane. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*. New York: Cambridge University Press, 1997.
- Hobsbawm, Eric ve Terrence Roger (yay. haz.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Hobsbawm, Eric. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, 2. edition. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Hodgson, Marshall G. S. *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*, yay. haz. Edmund Burke III. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Hodgson, Marshall G. S. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, volume I: The Classical Age of Islam*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1974.

- Hodgson, Marshall G. S. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, volume II: The Expansion of Islam in the Middle Periods*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1974.
- Hodgson, Marshall G. S. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, volume III: The Gunpowder Empires and Modern Times*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1974.
- Huntington, Samuel. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 1996.
- İnalçık, Halil ve Donald Quataert (yay. haz.). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- İnalçık, Halil. "Capital Formation in the Ottoman Empire." *The Journal of Economic History* 29/1 (1969): 97-140.
- İnalçık, Halil. "Comments on "Sultanism": Max Weber's Typification of Ottoman Polity." *Princeton Papers in Near Eastern Studies* 1 (1992): 49-73.
- İnalçık, Halil. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700." *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337.
- İslamoğlu, Huri. *Ottoman History as World History*. Istanbul: The ISIS Press, 2007
- Kafadar, Cemal. "A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum." *Muğarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World, History and Ideology: Architectural Heritage of the "Lands of Rum"* 24 (2007): 7-25.
- Kafadar, Cemal. "Janissaries and Other Rifraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause?" *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honour of Norman Itzkowitz*, yay. haz Baki Tezcan ve Karl K. Barbir. Wisconsin: Wisconsin University Press, 2007, 113-134.
- Kafadar, Cemal. "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature." *Studia Islamica* 69 (1989): 121-150.
- Kafadar, Cemal. "The Ottomans and Europe." *Handbook of European History 1400-1600, Late Middle Ages, Renaissance and Reformation: Volume I: Structures and Assertions*, yay. haz. Thomas A. Brady vd. Leiden and New York: E. J. Brill, 1994, 589-635.
- Kafesçioğlu, Çiğdem. *Constantinopolis / Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*. University Park: The Pennsylvania University Press, 2009.
- Kaldellis, Anthony. *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*. Harvard University Press, 2015.
- Kantorowicz, Ernst H. *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton: Princeton University Press, 1959.
- Karamustafa, Ahmet T. *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*. Salt Lake City: University of Utah Press, 1994.
- Kavak, Özgür. *Sultan, Ordu ve Reaya: II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Siyasetname (İnceleme-Tercüme-Metin)*. Klasik Yayınları, 2020.

- Keskintaş, Orhan. *Adalet, Ahlâk ve Nizam: Osmanlı Siyasetnameleri. İletişim Yayınları*, 2017.
- Krstić, Tijana. *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*. Stanford: Stanford University Press, 2011.
- Kunt, I. Metin. "Sultan, Dynasty and State in the Ottoman Empire: Political Institutions in the 16th century." *The Medieval History Journal / Special Issue on Tributary Empires* 6/2 (Kasım 2003): 217-230.
- Kunt, I. Metin. *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Administration, 1550-1650*. New York: Columbia University Press, 1983.
- Kuran, Timur. "The Absence of the Corporation in Islamic Law: Origins and Persistence." *The American Journal of Comparative Law* 53 (July 2005): 785-834.
- Kuran, Timur. *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press, 2011.
- Lewis, Bernard. *Crisis of Islam: Holy War and Unholy Terror*. New York: Modern Library, 2003.
- Lewis, Bernard. *The Muslim Discovery of Europe*. New York and London: W. W. Norton & Company, 2001.
- Lewis, Bernard. *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Lindner, Rudi Paul. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*. Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 1983.
- Lockman, Zachary. *Contending Visions of the Middle East: The History and Politics of Orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2. baskı, 2010.
- Lowry, Heath. *The Nature of the Early Ottoman State*. Albany: State University of New York Press, 2003.
- Luttwak, Edward N. *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. Cambridge and London: Belknap Press of Harvard University Press, 2009.
- Mango, Cyril. *Byzantium: The Empire of the New Rome*. London: Phoenix, 1980.
- Minkov, Anton. *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*. Leiden: Brill, 2004.
- Morimoto, Kazuo. "The Formation and Development of the Science of Talibid Genealogies in the 10th & 11th Century Middle East," *Oriente Moderno* 18 (1999), pp. 541-570.
- Mungello, D. E. *The Great Encounter of China and the West, 1500-1800*, 3. baskı. Lanham: Rowman & Littlefield, 2009.
- Murphey, Rhoads. *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*. London: Continuum, 2008.
- Necipoğlu, Gülru. "Süleymân the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry." *Süleymân the Second and His Time*, yay. haz Halil İnalcık ve Cemal Kafadar. İstanbul: Isis Press, 1993, 163-194.
- Necipoğlu, Gülru. *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Cambridge and London: The MIT Press, 1992.
- Necipoğlu, Nevra. *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in Late Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

- Obolensky, Dimitri. *The Byzantine Commonwealth*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1971.
- Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Paul, Jürgen. *Die politische und soziale Bedeutung der Naqşbandiyya in Mittelasien im 15. Jahrhundert*. Berlin, 1991.
- Paul, Jürgen. *Lokale und imperiale Herrschaft im Iran des 12. Jahrhunderts. Herrschaftspraxis und Konzepte (Iran – Turan)* Wiesbaden, 2016.
- Peacock, A. C. S. *The Frontiers of the Ottoman World*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Peirce, Leslie. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Ringrose, Kathryn M. *The Perfect Servant: Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2003.
- Rostovtzeff, Michael Ivanovitch. *The Social and Economic History of the Hellenistic World*. Oxford: Clarendon Press, 1941.
- Roth, Martha Tobi. and Hoffner, Harry A. and Michalowski, Piotr. *Law collections from Mesopotamia and Asia Minor* / by Martha T. Roth; with a contribution by Harry A. Hoffner, Jr.; volume editor, Piotr Michalowski Scholars Press, Atlanta, Ga, 1997.
- Sahlins, Marshall. *Stone Age Economics*. New York: de Gruyter, 1972.
- Said, Edward. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1978.
- Salvatore, Armando & Tottoli, Roberto & Rahimi, Babak (Ed.). *The Wiley Blackwell History of Islam*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2018.
- Setton, Kenneth M. *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1992.
- Şahin, Kaya. *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Terzioğlu, Derin. “How to Conceptualize Ottoman Sunnitization: A Historiographical Discussion.” *Turcica* 44 (2012-2013): 301-338.
- Tezcan, Baki. “Dispelling the Darkness: The Politics of ‘Race’ in the Early Seventeenth-Century Ottoman Empire in the Light of the Life and Work of Mullah Ali.” *International Journal of Turkish Studies* 13/1-2 (2007): 73-95.
- Tezcan, Baki. *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Thomas, John Philip. *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1987.
- Togan, İsenbike. “Alternative Passageways to Modern Nationhood: Patterns of Power-sharing and Concentration of Power in Central Asia and the Near East.” *Beijing Forum. Evolution of Civilizations: Historical Experiences in the Modern Times of the East and the West. Collection of Papers and Abstracts. 3 cilt (Beijing, 2006)*, II/516-545.
- Turam, Berna. *Between Islam and the State: The Politics of Engagement*. Stanford: Stanford University Press, 2007.

- Vryonis, Jr, Stephan. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Berkeley: University of California Press, 1971.
- Vryonis, Speros. *Studies on Byzantium: An Introduction*. Oxford: Basil Blackwell, 1971.
- Wallerstein, Immanuel. *Historical Capitalism*. Londra: Verso, 1983.
- Watson, Andrew M. *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Woods, John E. *The Aqqyunlu. Clan, Confederation, Empire*. 2nd edition, Salt Lake City, 1999.
- Yayıoğlu, Ali. *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*. Stanford: Stanford University Press, 2016.
- Yurdusev, A. Nuri (yay. haz). *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Zilfi, Madeline C. *The Politics of Piety*. Minneapolis: Biblioteca Islamica, 1988.

DENGEVE
DENETLEMEAğI

birarada.org

dengevedenetlemeagi@birarada.org

DengeDenetleme

DengeDenetleme